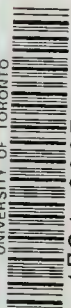

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00076160 1

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

I

त्यपवादिति । गोतोऽर्थान्तरं गोत्वं व्यपदेशशब्दविषयत्वात् चै-
प्राश्ववत्, गोगोत्वानुवृत्तिप्रसया भिन्ननिमित्ता विशेषवत्(१) रू-
पादिप्रत्यवादिति ॥

संशयस्य प्रमाणानां विचारस्तद्व्यवस्थितिः ।

शब्दस्य तत्त्वं प्रामाण्यं पदार्थाश्लेष कोत्तिताः ॥

इति—औद्द्योतकरे न्यायवार्तिके द्वितीयाध्या-
यस्य द्वितीयमाहिकम्(२) ॥

समाप्तश्चात्र द्वितीयोऽध्यायः ॥

(१) विशेषवत्त्वात्—पा० १ पु० ।

(२) उद्द्योतकरकृतं न्यायसूत्रद्वितीयाध्यायवार्तिकमिति क्वचित् ।

अत्र प्रथमादर्शपुस्तके लिपिकालो लेखकेन एवरूपेण लिखितः ।

“इत्याचार्यश्रीउद्द्योतकरकृतौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ शुभम-
स्तु ॥ संवत् १६०० शाके १४६५ विरोधकृतनामसंवत्सरे पुस्तक
लिपितं वाराणसिमध्ये लिपायितं ब्राह्मण लिखितं धर्मदास का-
यस्थ ॥ मास माघवदी एकादशी ॥ श्रीविश्वेश्वरस्थानात् ॥ श्री-
(श्री) साहि आलमराज्ये ॥ प्रवर्त्तमाने ॥”

335

B
132
N8U32
1915a
v.2

न्यायवार्तिके

तृतीयोऽध्यायः ।

आनन्तर्याव प्रमेयपरीक्षा(१)। यद्विषयोऽहङ्कारः संसारं प्र-
तनोति यद्विषयं च तत्त्वज्ञानं संसारनिवृत्तिहेतुर्भवति तदानन्त-
र्याव परीक्ष्यते । तच्चात्मादीसात्मा विचार्यते । किं पुनरस्य
विचार्यम् ? किं शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्त आहो नेति ? न,
धर्म्यप्रसिद्धेः—व्यतिरेकाव्यतिरेकावात्मधर्मो, सति धर्मिणि धर्मो
भवतीति धर्मो चात्राप्रसिद्धः, न चाप्रसिद्धे धर्मिणि धर्मयोर्वि-
चारो युक्तः, तस्माद्धर्म्येव तावत्प्रतिपाद्यतामिति ! । न, इच्छादि-
सूत्र आत्मसद्भावः प्रतिपादितः प्रतिपादितत्वादनन्तरो विचारो

(१) अत्र भाष्ये परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते
इति वृत्तानुकीर्तनं प्रमेयपरीक्षां वर्त्तिष्यमाणां प्रति वृत्तायाः प्र-
माणपरीक्षायाः हेतुभावं दर्शयितुम् । प्रमाणेन हि प्रमेयं परीक्ष्यते
नान्येन । न च तदपरीक्षितं प्रमाणं प्रमेयपरीक्षायै प्रभवति । त-
स्मात् प्रमाणपरीक्षा हेतुः हेतुमती च प्रमेयपरीक्षेति । द्वादशविधं
च प्रमेयमिति कस्मात् प्रथमत आत्मैव परीक्ष्यते न च प्रमेयान्त-
रमित्यत आह । तच्चात्मादीत्यत्रात्मा विचार्यते इति । आत्मैव हि
प्रमेये प्रथममुद्दिष्टः लक्षितश्चेति तदनुरोधादात्मैव प्रथमं परीक्ष्यते
न प्रमेयान्तरमिति । अत्र यद्यपि स्वरूपेणात्मन्येव परीक्षां प्रतिजा-
नीते तथापि लक्षणपरीक्षाद्वारेण लक्ष्यपरीक्षणात् लक्षणपरीक्षैव
द्रष्टव्या । यथा चेयमात्मलक्षणपरीक्षा तथोपरिष्ठाद्दर्शयिष्यते । तदे-
तद्वार्त्तिककारो व्याचष्टे । आनन्तर्यादिति । किं पुनः प्रयोजनं प्रमे-
यपरीक्षायाः न हि निष्प्रयोजनं परीक्षन्ते प्रेक्षावन्त इत्यत आह ।
यद्विषयोऽहङ्कार इतीति तात्पर्यटीकायां श्रीवाचस्पतिमिश्राः ।

युक्त इति । अविप्रतिपत्तेः—न कश्चिद्वाद्यात्मसद्भावे विप्रतिपद्यते, किन्तु विशेषे विप्रतिपद्यते शरीरमात्रमात्मा बुद्ध्यादय आत्मा सङ्घात आत्मा व्यतिरिक्त आत्मेति । इयं च धर्मविशेषविप्रतिपत्तिरप्रतिपन्नात्मसत्त्वानां न युक्तेति युक्तो धर्मविचारः । असत्त्वप्रतिपादकप्रमाणासम्भवाच्च । न चात्मासत्त्वप्रतिपादकं प्रतिपादकं प्रमाणमस्तीत्यतश्च सद्भावे न विप्रतिपद्यत इति ।

न नास्त्यजातत्वादित्येके—नास्त्यात्मा अजातत्वात् अशविषाणवदिति ! तत्र नास्त्यात्मेतिपदे तावद्वाहन्येते नास्तिशब्दसमानाधिकरणोऽयमात्मशब्दो नात्मनोऽसत्त्वं प्रतिपादयति । किं कारणम् ? आत्मेति सत्त्वमभिधीयते, नास्तीति तस्य प्रतिषेधः, यच्च यत्र प्रतिषिध्यते तत्तस्मादन्यत्रास्ति, यथा नास्तिना समानाधिकरणो घटशब्दो न घटाभावं प्रतिपादयितुं शक्नोति, अपि तु देशकालविशेषे प्रतिषेधति नास्ति घट इति । देशविशेषे वा प्रतिषेधो गेहे नास्तीति, कालविशेषे वा प्रतिषेध इदानीं नास्तीति प्राङ्गास्ति ऊर्ध्वं नास्तीति, सर्वश्चायं प्रतिषेधो नानभ्युपगतघटसत्त्वस्य(१) युक्तः । तथा नास्त्यात्मेति किमयं देशविशेषे प्रतिषिध्यते अथ कालविशेष इति ? । यदि तावद्देशविशेषे प्रतिषिद्धः(२) स आत्मनि न युक्तः अदेशत्वादात्मनः । न च देशविशेषप्रतिषेधा(३)दात्मा प्रतिषिद्धो भवति । अथायं भवतामभिप्रायः शरीरमात्मा न भवतीति ? कस्य वा शरीरमात्मा यं प्रति प्रतिषेधः । शरीरे नास्त्यात्मेत्येवं(४)

(१) नालक्ष्यगतघटसत्त्वस्य—पा० ३ पु० ।

(२) देशविशेषे प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(३) देशविशेषे प्रतिषेधा—पा० १ पु० ।

(४) आत्मेत्ययं—पा० ४ पु० ।

प्रतिषेध इति चेत् ? कस्य वा शरीरे आत्मा यं प्रति प्रतिषेधः । क्व तर्ह्यमात्मा ? न क्वचिदात्मा । किमयं नास्तेव ? न नास्ति, विशेषप्रतिषेधात् । केयं वाचोयुक्तिः न च शरीरे, न चान्यत्र, न च नास्ति ? एषैषा वाचोयुक्तिः यद्यथाभूतं तत्तथा निर्दिश्यते न चायमात्मा क्वचिदपीति तस्मात्तथैव निर्देशः । न च कालविशेषप्रतिषेधोऽपि युक्तः आत्मनि त्रैकाल्यस्यानभिव्यक्तेः (१) — न ह्यात्मनि त्रैकाल्यमभिव्यते नित्यत्वात् नित्य आत्मेत्येतदुपरिष्ठात् पूर्वभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । तस्मान्न कालविशेषप्रतिषेधोऽपि । आत्मप्रतिषेधं च (२) कुर्वाणेनात्मशब्दस्य विषयो वक्तव्यः । न ह्येकं पदं निरर्थकं पश्यामः । अथापि शरीरादिविषयमात्मशब्दं प्रतिषेधेयाः एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः । कथमिति ? नास्मात्मेति वाक्यस्य तदानोपपत्त्यर्थो भवति शरीरादयो न सन्तीति । अथ यं भवन्त आत्मानं कल्पयन्ति स नास्तीति ? न वयमात्मानं कल्पयामः — कल्पना हि नामातथाभूतस्य तथाभाविभिः सामान्यात् तद्धर्मरोपेण तत्प्रत्ययविषयत्वम् । न चात्मानमेवम्भूतं प्रतिपद्यामहे ।

यं भवन्त आत्मानं कल्पयन्तीति च ब्रुवाणो भवान् प्रष्टव्यो जायते कथं वयमात्मानं कल्पयाम इति । किं सत्त्वेनाथासत्त्वेन वा । यदि सत्त्वेन ? किमसतः सता साधर्म्यं येन कल्पनाविषय आत्मा, आत्मसामान्यं चानात्मनो ब्रुवता आत्माभ्युपगतो भवतीति, न ह्यसतः सता सामान्यमस्तीति (३) । अथ शरीरादिविषयमहङ्कारमात्मनि कल्पयित्वा विष-

(१) त्रैकाल्यात् तस्यानभिव्यक्तेः — पा० १ पु० ।

(२) प्रतिषेधं च — पा० ४ पु० ।

(३) सता साधर्म्यमस्तीति — पा० ४ पु० ।

र्यस्यति(१) एवं शरीरादिव्यतिरिक्ताऽहङ्कारविषयसत्त्वाभ्युप-
गमादनिवृत्तो व्याघातः । अथ मन्यसे—एकपदस्य नावश्यमर्थेन
भवितव्यमिति यथा शून्यं तम इति ? तन्न, व्याघातानिवृत्तेः शू-
न्यशब्दस्य तावदयमर्थः यस्य रक्षिता द्रव्यस्य न विद्यते तद्द्र-
व्यं स्वभ्योहितत्वाच्छून्यमित्युच्यते, तमःशब्दस्याप्यनुपलब्धि-
लक्षणप्राप्तानि द्रव्यगुणकर्माणि विषयः यत्र यत्रामन्निधिस्ते-
जसस्तत्र तत्र द्रव्यादि तमःशब्देनोच्यते । तमःशब्दश्चानर्थक
इति ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधते चतुर्णामुपादेयरूपत्वात्तमस
इति, तस्मान्नानर्थकं पदमिति ।

नास्त्यात्मेति चैवंब्रुवाणः सिद्धान्तं बाधते । कथमिति ? रूपं
भदन्त नाहं वेदना संस्कारो(२) विज्ञानं भदन्त नाहमिति एव-
मेतद्विक्षो रूपं न त्वं वेदना संस्कारो विज्ञानं वा न त्वमि-
ति । त एते स्कन्धा रूपादयोऽहंविषयत्वेन(३) प्रतिषिद्धाः(४)
विशेषप्रतिषेधश्चायं न सामान्यप्रतिषेधः, आत्मानं चानभ्युप-
गच्छता सामान्यमेव प्रतिषेद्धव्यम् नाहं नैव त्वमसीति । अथै-
कशः प्रतिषेधेन(५) समुदायविषयोऽहङ्कार इति ? तथापि
रूपादिस्कन्धपञ्चकव्यतिरेकेण समुदायो वक्तव्योऽहङ्कारविषयः
तद्व्यतिरिक्तं च समुदायमहङ्कारविषयमभ्युपगच्छता(६) सञ्ज्ञा
भिद्यते आत्मा समुदाय इति । अथाव्यतिरिक्तमेकप्रत्ययो न
प्राप्नोत्यहमिति । न हि बहुष्वेकशब्दं(७) पश्यामः । न च रू-

(१) विपर्ययिष्यति—पा० १ पु० ।

(२) वेदना संज्ञा संस्कारो—पा० ४ पु० ।

(३) अहङ्कारविषयत्वेन—पा० १ पु० ।

(४) प्रसिद्धाः—पा० ४ पु० ।

(५) प्रतिषेधे—पा० १ पु० ।

(६) गच्छतः—पा० ४ पु० ।

(७) एकप्रत्ययं—पा० ४ पु० ।

पादिस्कन्धा एकशः समुदिता वा आत्मा इत्यहङ्कारप्रत्ययो-
ऽतस्मिन्नादिति प्राप्तः । भवतु मिथ्याप्रत्ययः किञ्चो बाध्यत
इति ? कथं न बाध्यते यदा सम्यक्प्रत्ययानुकारिणो मिथ्याप्रत्यया
भवन्ति । न चात्मानमनभ्युपगच्छन् तथागतदर्शनमर्थवत्तार्या
व्यवस्थापयितुं शक्यम् । न चेदं वचनं नास्ति सर्वाभिसमयसूत्रे
ऽभिधानात् । तस्मान्नास्त्यात्मेति ब्रुवाणः (१) सिद्धान्तं बाधत
इति । तथा “भारं वो भिक्षवो देशयिष्यामि भारहारं च, भारः
पञ्चस्कन्धा भारहारश्च पुद्गल इति । यश्चात्मा नास्तीति स
मिथ्यादृष्टिको भवतीति” सूत्रम् ।

योऽप्ययं हेतुरजातत्वादिति अयमपि राश्यन्तरव्यवच्छेद-
हेतुत्वादिरुद्धः जातमजातमिति च वस्तुधर्मावेतौ । किं पुनर्जातं
किं चाजातमिति ? । यस्य कारणवतः सत्ता तज्जातम् । यस्या-
कारणवतः सत्ता तदजातम् । किं कारणम् ? नञो जन्मप्रतिषेध-
विषयत्वात्—अयं खलु नञ् प्रवर्त्तमानो जन्मनः प्रतिषेधं करोति
नास्य जन्म विद्यत (२) इति । तादिदमजातमित्यात्मनः प्रति-
षेधो न भवति यथानुदकः कण्डलुरिति । अथायं भाव-
प्रतिषेध एवाजातमिति ? तथापि प्रतिज्ञाहेत्वोरेकत्वम् । अजातमिति
चायं धर्मः, न च धर्मः स्वतन्त्रो युक्तोऽन्यत्र समवायात्, य-
त्तन्त्रायं धर्मः स आत्मेति विरुद्धः । अथ धर्मोऽस्ति न
धर्मीति ? तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः स्वतन्त्रस्य धर्मस्यादर्शनात् ।
कश्चायमर्थोऽजातत्वादिति ? यदि चायमर्थो नास्य जन्मेति ततो-
ऽसिद्धं (३) जन्मवानात्मा । किं पुनरात्मनो जन्म ? निकायविशी-

(१) नात्मेति ब्रुवाणः—पा० ४ पु० ।

(२) जन्म प्रतिषेध इति—पा० १ पु० ।

(३) तदाऽसिद्धं—पा० ४ पु० ।

घ्राभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिरपूर्वाभिरभिसम्बन्धः । अथा-
 ज्ञातत्वमकारणकत्वं ? तथा न कश्चि(१)द्व्याध्यते विरुद्धश्च हेतु-
 रकारणकस्य नित्यत्वादसत्त्वं साधयतो नित्यतामापाद्यत इति
 विरुद्धो हेतुः । प्रतिज्ञाहेत्वोश्च विरोधः—प्रतिज्ञाया विषयो ना-
 स्यात्मेति, हेतोर्विषय आत्यन्तिकः सत्ताऽसम्बन्धः, तावदेतौ प्रति-
 ज्ञाहेतू असत्सद्विषयत्वाद्विरुद्धौ । एतेन निर्हेतुकत्वाज्जन्महे-
 त्वनुपादानादकार्यत्वादकारणत्वादित्येवमादयस्तुल्यदोषा इति
 प्रत्युक्ताः ॥

यदपीदमुच्यते शशविषाणवदिति ? अयमप्यसिद्धो दृष्टान्तः ।
 कथमिति ? शशविषाणशब्दस्य सम्बन्धविषयत्वात् सम्बन्धप्रतिषे-
 धो न विषाणप्रतिषेधः । शशविषाणसम्बन्ध उदाहरणं भावे-
 ष्यतीति ? सोऽपि न युक्तः कदाचिद्विषाणेन शशस्य सम्बन्धो-
 पपत्तेः । लोकविरोध इति चेत्—अथ मन्यसे यदि शशे वि-
 षाणमस्ति ननु लोको विरुद्ध्यत इति ? न विरुद्ध्यते, कार्यकार-
 णभावप्रतिषेधद्वारेण लौकिकप्रवृत्तेः—लोकस्तावत् कार्य का-
 रणं वा शशस्य विषाणं नास्तीत्येवं प्रतिषेधाति, यथा गोर्विषा-
 णस्य च कार्यकारणभावो न चैवं शशस्य विषाणस्य च कार्य-
 कारणभावः । न च कार्यकारणभावप्रतिषेधादसत्त्वम् । न हि
 यद्यस्य न कार्यं न कारणं(२) तन्नास्ति । यथा देवदत्तस्य घट
 इति । इदं च शशविषाणं नास्तीति ब्रुवाणः प्रष्टव्यः किमयं सा-
 मान्यप्रतिषेधोऽथ विशेषप्रतिषेध इति । यदि सामान्यप्रतिषेधः
 तन्न युक्तमशक्यत्वात् शशस्य विषाणं नास्ति इति गवादिविषा-
 णान्यापि शशस्य न सन्तीति प्राप्तम् । एतच्चाशक्यम् । न हि तानि

(१) किञ्चित्—पा० ४ पु० ।

(२) न हि यस्य यन्न कार्यं न कारणं—पा० ४ पु० ।

न सन्ति । अथ विशेषप्रतिषेधः किञ्चिद्विषाणं शशस्य प्रतिषि-
द्ध्यते यस्य शशो न कार्यम् तच्च(१) शशस्य न कारणमिति ?
सोऽयं कार्यकारणसम्बन्ध एव प्रतिषिध्यते । कार्यकारणसम्ब-
न्धश्चान्यत्र दृष्ट इह प्रतिषिध्यते इति नात्यन्तासत्त्वप्रतिपादने
दृष्टान्तो भवति । एतेन खपुष्पाद्यसत्त्वं व्याख्यातं वेदितव्यम् ।

नास्त्यात्मानुपलब्धेरिति चेत् ? अत्रापि प्रतिज्ञादिदोषो
दृष्टान्तदोषश्च पूर्ववत् । यदनुपलब्धेरिति तदप्ययुक्तम् । अनु-
पलब्धिरसिद्धा प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वा(२)दात्मनः—प्रत्यक्षेण
तावदात्मा उपलभ्यते । कथं ? लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यनपेक्षं वि-
षयस्वभावभेदानुविधाय्यहमिति विज्ञानं(३) रूपादिविज्ञानवत् प्र-
त्यक्षम् । यच्चापि भवान् मुक्तसंशयं प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते तस्य
कुतः प्रत्यक्षत्वमित्यवश्यं भवता विज्ञानमेव लिङ्गादिसम्बन्धानि-
रपेक्षं स्वात्मसंवेद्यं प्रतिपत्तव्यम् । अथ मन्यसे अस्त्ययमहंप्र-
त्ययो न पुनरस्यात्मा विषयः ? हन्त तर्हि निर्दिश्यतां विषयः ।
रूपादि विषय इति चेत् ?—अथ मन्यसे रूपादय एवाहङ्कारस्य
विषयः तथाचोक्तमहङ्कारालम्बनोत्पत्तिनिमित्तत्वादात्मेत्युच्यते
इति ? तन्न, असत्त्वात् प्रतिषेधाच्च—प्रतिषेद्धोऽहङ्कारो रूपादिषु
रूपं नाहमेवमेतदभिज्ञो रूपं न त्वमिति । तस्माद्रूपादयः ता-
वदहङ्कारस्य विषया न भवन्ति । न चायमहङ्कारो रूपादिषु क-
दाचिदापि दृष्टः । न हि भवति कदाचिदहं रूपमहं वेदनादय
इति । ननु भवत्यहं गौरोऽहं कृष्ण इति ? न भवतीति ब्रूमः, कथं ?
न ह्येतस्य द्रष्टुर्देतन्मम रूपं गौरमेतदहमिति प्रत्ययो भवति केवलं
मनुष्यलोपं कृत्वाऽहं गौर इति षष्ठ्यर्थं निर्दिशति । एवमेतन्न त-

(१) यच्च—पा० १ पु० ।

(२) गोचरत्वा—पा० ४ पु० ।

(३) ज्ञानं—पा० ४ पु० ।

चत इति कुत्र इति चेत् ?—अथ मन्यसे मतुल्लोपादयं पष्ठ्या-
र्थव्यपदेशो न तच्चत इति(१) को हेतुरिति ? ममप्रत्ययसमाना-
धिकरणस्य निर्देशात्—यस्मिन्नर्थे ममप्रत्ययोऽस्य भवति तत्रैवा-
यमहङ्कारोऽपीति ममप्रत्ययसमानाधिकरण्यादुच्यते मतुल्लोप
इति । ममप्रत्ययसमानाधिकरणश्चायमहंप्रत्ययोऽन्यत्वे दृष्टः
उपकारकत्वात्—उपकारके वस्तुनि ममप्रत्ययसमानाधिकरणो-
ऽहंप्रत्ययो दृष्टः योऽयं सोऽहमिति । उक्तं चात्र रूपादि-
स्कन्धेष्वहंप्रत्ययोऽतस्मिंस्तदितिप्रत्यय इति । तदेवमहंप्रत्यय-
विषयत्वादात्मा तावत्प्रत्यक्षः अनुमानेनापि यथात्मोपलभ्यते
तथोक्तमिच्छादिसूत्रे इति । आगमोऽप्यस्त्येव । तान्येतानि
प्रमाणानि त्रीण्येकविषयतया प्रतिसन्धीयमानान्यात्मानं प्रति-
पादयन्ति । न च प्रमाणान्तरं विप्रतिपत्तिहेतुरस्ति तस्मा-
दनुपलब्धेरित्यासिद्धो हेतुः ।

सन्दिग्धश्चानुपलब्धेस्त्रिकारणत्वात्—अनुपलब्धिकारणा-
नि त्रीणि उपलब्धोपलम्भनमुपलभ्यमिति । तत्रेयमनु-
पलब्धिर्भवन्ती कस्याभावादिति(२) सन्दिह्यते । यदि
ब्रूषे उपलभ्यस्याभावादिति ? तन्वयं प्रतिज्ञार्थ एव । न
च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञां साधयतीत्यनुपलब्धिरहेतुः । या चेय-
मनुपलब्धिरात्मासत्त्वप्रतिपदिनायोपादीयते तस्याः क आ-
श्रयः ? । यद्यात्मानं प्रतिपद्यसे ? व्याहृतं भवति आश्रय-
श्च नास्ति चेति । अथानाश्रयः ? कः साधनार्थः न ह्यनाश्रयो
धर्मः साध्यं साधयितुं शक्नोति । अथानुपलब्धिरपि नास्ति ?
कः साधनार्थोऽनुपलब्धेरिति न ह्यसाधनं भवितुमर्हतीति ।

(१) इति इह-पा० १ पु० ।

(२) भावान्नवतीति--पा० ४ पु० ।

अथ कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्म इति ? कथं कल्पितस्येति वा-
च्यम्—किं सत्त्वेनाथासत्त्वेन ? यदि सत्त्वेन ? नानुपलब्धिस्तस्य
धर्मः, न हि स्थाणोः पुरुषत्वेन कल्पितस्य स्थाणुधर्माः
प्रसवभासन्ते । अथासत्त्वेन कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्मः ? सिध्यस-
नुपलब्धिर्धर्मो वृथा तु कल्पना । किं कारणम् ? कल्प-
नाया अतथाभावात् । कल्पना हि नामातथाभावः असत्त्वेन
चात्मा कल्पित इत्यसत्त्वेन नास्ति, असत्त्वेन चेन्नास्ति वृथा
कल्पना । किमर्थं चायमात्मा असत्त्वेन कल्प्यते ? यदि हे-
त्वर्थमुपपन्नो हेतुर्यदर्थमुपात्तः स पुनरर्थो न सिध्यति, न हि
यः पुरुषे स्थाणुधर्मानध्यारोप्य हेतुत्वेनापदिशेत्(१) तस्यासौ
स्थाणुः स्यादिति । तदेवमप्यनुपलब्धिरप्यहेतुः ।

रूपादिस्कन्धवाचकशब्दविषयव्यतिरिक्तविषय आत्मशब्दः
रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सत्येकशब्दत्वात् घटशब्दवदिति(२) ।
एतेनाहंप्रत्ययो व्याख्यातः । असिद्धो दृष्टान्त इति चेत् ? अत्रो-
क्तम्—यथा गुणव्यतिरिक्तो गुणीति । तमःशब्दादिभिरनैका-
न्तिक इति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे
सत्येकपदत्वे च तमःशब्दस्यार्थान्तराविषयत्वमेवमात्मशब्दस्या-
पीति ? तन्न, विरोधात्—तमःशब्दो निर्विषय इति ब्रुवाणः
सिद्धान्तं बाधते । उपादायरूपत्वात्तमस इति । न चैतदस्मा-
भिरभ्युपगम्यते तमःशब्दो निर्विषय इति । तमःशब्दस्य सविष-
यत्वे सूत्रव्याघातो द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भावास्तम
इति ? । न सूत्रार्थापरिज्ञानात् निराकृततेजःसम्बन्धीनि द्रव्य-
गुणकर्मणि तमःशब्देनाभिधीयन्ते तस्मान्न सूत्रव्याघातः ।

(१) व्यपदिशेत्—पा० ४ पु० ।

(२) घटादिवदिति—पा० ४ पु० ।

अपरे तु जीवच्छरीरं निरात्मकत्वेन पक्षयित्वा सत्त्वादिसे-
वमादिकं हेतुं ब्रूते । तन्न विकल्पानुपपत्तेः । निरात्मकमि-
ति(१) कोऽर्थः । यदि तावदात्मनोऽनुपकारकमिति ? न
दृष्टान्तोऽस्ति । न हि किञ्चिदात्मनोऽनुपकारकमस्ति ।
अथात्मप्रतिषेधः आत्मा शरीरं न भवति ? कस्यात्मा शरी-
रम् उत्तरपदविषयत्वाच्च निसः किं सात्मकमिति वाच्य-
म्—न ह्यसत्युत्तरपदे निसः प्रयोगं पश्यामः यथा निर्मशकमिति ।
अथ शरीरे आत्मा प्रतिषिध्यते ? सिद्धं साधयति कस्य वा श-
रीरे आत्मा विद्यते । अथ शरीरमात्मसम्बन्धि न भवतीति
पुनर्दृष्टान्तो नास्तीति, सर्वे चैते विशेषप्रतिषेधाः, विशेषप्रतिषेधाच्च
सामान्यमभ्युपगम्यते(२) एवं च सति यत् प्रतिषेद्धव्यं तद-
नुज्ञातं भवति । अथात्मशब्दो ऽनिसविषयो वर्णात्मकत्वात् त-
थापि नित्यशब्देनानैकान्तिकं शरीरादीनामात्मशब्दत्वात् सि-
द्धमाधनम् । अथ शरीरादिव्यतिरिक्तविषय आत्मशब्दोऽनि-
त्यविषयः तथापि शरीरादिव्यतिरिक्तविषयाभ्युपगमे वि-
रोधः । तदेवं यथायथा आत्मासत्त्वं विचार्यते(३) तथातथा
न्यायं न सहत इति ॥

परार्थाश्चक्षुरादयः सङ्घातत्वात् शयनासनादिवदिति । सङ्घा-
तान्तरार्था इति चेत् ?—अथ मन्यसे सत्यं सङ्घाताः परार्था
भवन्ति ते तु सङ्घातान्तरार्थाः यथा शयनादय इति ? न,
सङ्घातस्याभ्युपगमे विरोधात् न हि रूपादिस्कन्धव्यति-
रिक्तं सङ्घातं भवन्तः प्रतिपद्यन्ते न चासति सङ्घातान्तरे स-

(१) निरात्मकत्वमिति—पा० १ पु० ।

(२) सामान्यमधिगम्यते—पा० ४ पु० ।

(३) प्रतिज्ञायते—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये १. आह्निके १ सूत्रम् ।

३४६

ङ्घातानां सङ्घातान्तरार्थता भवति । अथ प्रतिपद्यते ? व्याहृतं भव-
ति । अनिष्टप्रसङ्ग इति चेत् ?—अथ मन्यसे न मया सङ्घातान्तर-
रं प्रतिपद्यते अपि त्वस्मिन् हेतौ सतीदमनिष्टं भवति परार्थ-
स्य सङ्घातान्तराविनाभावित्वात् यावत्परार्थं भवति तत्सर्वं स-
ङ्घातान्तरार्थं दृष्टमिति ? । न विरोधात् अनभ्युपगमाच्च—न
हि कश्चिद्व्यतिरिक्तात्मवादिनः सङ्घातः सङ्घातस्य परार्थः(१)
करोति तदुभयपक्षे संप्रतिपक्षे नानिष्टापादनं दृष्टमिति । विरोधा-
च्च । यदि विवक्षितार्थव्यतिरेकेणानुमानस्याविवाक्षितमपि विषयः
नन्वेतस्यां कल्पनायां सर्वमनुमानं व्याहन्येत । कथमिति ? यदि-
ष्टमनुमानत्वेन तदापि नानुमानं ग्राप्नोति । यथा शब्दानिसत्त्वे
कृतकत्वम् । किं कारणम् ? यथेदं कृतकत्वमचित्यत्वेनाविनाभूत्(२)-
मानित्यत्वं साधयति । एवं दुःखशून्यानात्मकत्वमपि(३) सा-
धयति दुःखशून्यानात्मकत्व(४) वदश्रोत्रग्राह्यत्वमपि साधयिष्यति
ततश्च न श्रोत्रग्राह्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवादिनि । अथानुमानेन
बाध्यते अयं प्रतिज्ञार्थ इत्यतो न हेतुः ? नन्वयमपि सङ्घातान्तरा-
र्याश्चक्षुरादय इत्यागमेनानुमानेन च बाध्यते । यच्चापि भवान्
सङ्घातान्तरं प्रतिपद्यते तत्राप्यनिवृत्तं सङ्घातत्वमिति तेनापि स-
ङ्घातान्तरार्थं भवितव्यमिति एवं चानवस्था । न चैनां शक्तः क-
श्चित् प्रतिपादयितुमिति । यत् एषा निवर्तते तदसंहतम् । अथासंह-
तं नैवास्ति ? असंहता(५) नभ्युपगमे सङ्घातानुपपत्तेर्व्याधातः

(१) परस्यार्थं करोति—इति शोधितम् ४ पु० ।

(२) अनित्येनाविनाभूत्—पा० ४ पु० ।

(३) शून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० ।

(४) दुःखशून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० ।

(५) असङ्घाता—पा० ४ पु० ।

न हि कदाचिदसंहतप्रतिषेधे (१) सङ्घातः सिध्यति । अथानुमानं नैवास्तीति परः प्रतिपद्यते ? स कथं न प्रतिपद्यत इति प्रष्टव्यः यद्यनुमानवाधितत्वादनुमानं नास्ति ? अतिन्यायोऽनुमानेन च बाध्यते अनुमानं च नास्तीति । अतीन्द्रियार्थाधिगतिश्च कथम् (२) यद्यनुमानं नास्ति कथमतीन्द्रियार्थो गम्यते । आगमादतीन्द्रियार्थाधिगतिर्भाविष्यतीति न युक्तम् आगमव्यतिरिक्तविषयत्वात् । कस्मादनुमानस्यागमव्यतिरिक्तो विषयः ? यथा स्तनयित्नुशब्दस्य हेतौ, न हि तत्र प्रत्यक्षं नागम इति ।

तदेवमात्मास्तीति समधिगतम् । तस्मिन् व्यपदेशस्योभयथा सिद्धेः संशयः । कः पुनरयं व्यपदेशः ? क्रियाकरणयोः कर्त्रा सम्बन्धाभिधानं व्यपदेशः—दर्शनं क्रिया करणं चक्षुः, करणस्य क्रियायाः कर्त्रा सम्बन्धः चक्षुषा पश्यतीति । स चायं व्यपदेशो द्वेधा भवति अवयवेन समुदायस्य, यथा मूलैर्दृक्षस्तिष्ठतीत्यत्र समुदायशब्देनावयवी दृक्षोऽभिधीयते इति । एकदेशेन चैकदेशान्तराणां यद्विज्ञातीयैरारभ्यते तत्र एकदेशदर्शनादेकदेशान्तराणि प्रतिपद्यन्ते तत्रापि (३) च व्यपदेशः स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति । अन्येन चान्यस्य व्यपदेशः परशुना दृश्यतीति, परशुः करणं दृश्यतिः क्रिया ताभ्यां कर्तुरभिसम्बन्धः परशुना दृश्यतीति । अस्ति चायमिहापि व्यपदेशः चक्षुषा पश्यतीति । किमन्येनान्यस्य व्यपदेशः ? अथवा अवयवेनाप्यवयविनः ? अथैकदेशेनैकदेशान्तराणामिति ? क्रियाकरणकर्मणां वा कर्त्रा सम्बन्धो व्यपदेशः चक्षुषा दृक्षं पश्यतीति

(१) सङ्घातप्रतिषेधे—पा० ४ पु० ।

(२) इन्द्रियार्थाधिगतिः कथम्—पा० ४ पु० ।

(३) तदापि—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये १ आह्निके १ सूत्रम् ।

३४७

क्रियाकरणकर्मणां कर्त्रा सम्बन्धः अस्ति चायमिहापि व्यप-
देशः शरीरेण सुखदुःखमनुभवति । तत्र न ज्ञायते किं तत्त्व-
मिति ? अन्येनायमन्यस्य व्यपदेश इति तत्त्वम् ॥

कथम् ?—

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् । दृश्यते ऽनेनेति दर्श-
नं चक्षुः, स्पृशत्यनेनात्मा स्पृष्टव्यमर्थमिति (१) स्पर्शनं त्वग्नि-
न्द्रियमुच्यते । दर्शनेन दृष्टमर्थं स्पर्शनेन प्रत्यभिजानाति यम-
द्राक्षं तं स्पृशामि यमस्पाक्षं तं पश्यामीति एकविषयावेतौ
प्रत्ययौ प्रतिसन्धीयेते प्रतिसन्धानं च नाम स्मृत्या सहैकवि-
षयत्वम् । दर्शनस्पर्शनप्रत्यययोर्घटादिविषयत्वादसम्बन्ध इति
चेत् ?—अथ मन्यसे यावेतौ दर्शनस्पर्शनप्रत्ययौ तौ घटा-
दिविषयौ न व्यतिरेकमात्मनो व्यधिकरणत्वाद्गमयत इति ? ।
न सूत्रार्थापरिज्ञानात्—दर्शनस्पर्शनप्रत्ययावेककर्तृकावेति सू-
त्रार्थः । यदि चानुपक्तं गुणव्यतिरेकमप्येकविषयत्वेन
साधयति न कश्चिदोषः । गुणव्यतिरेकोऽसिद्ध इति चे-
त् ? उक्तमेतद्यथा गुणव्यतिरिक्तो गुणीति । कार्यकारणभा-
वात् प्रतिसन्धानमिति चेत् ? उक्तोत्तरमेतदिच्छादिसूत्र
इति । अकार्यकारणभूतानां च प्रतिसन्धाने ऽनेकान्तः (२) ॥

भावस्य भवित्रपेक्षत्वाद्देति सूत्रार्थः—दृष्टिर्दर्शनम् स्पृष्टिः
स्पर्शनमिति भावरूपावेतौ प्रत्ययौ भवितारं प्रतिपादय-
तः । न हि भावमनाधारं पश्यामः । उत्पत्तिवत् कर्माधा-

(१) स्पृष्टव्यमिति—पा० १ पु० ।

(२) सन्धानेनानेकान्तः—पा० ४ पु० ।

रो भविष्यतीति न युक्तम् ? कर्मण्यसति दर्शनात् असत्त्वापि कर्मणि स्मृतेर्भावो भवतीति । न च विनष्टं कर्म भावस्याधारो युक्तः ततो यदाधारो भावः स आत्मा । दर्शनस्पर्शनग्रहणयो रूपादिविषयत्वा(१)न घटादिविषयत्वं ? न, रूपशानुपलब्धौ तद्विशिष्टप्रत्ययदर्शनात्—यदाऽयमनुपलभ्यमानरूपादिकं वस्तूपलभते तदाऽस्य तद्विशिष्टः प्रत्यय उपजायते यथा(२) नीलाद्युपरिस्थितस्फटिके प्रत्ययो रूपाद्यनुपलब्धौ भवति रात्रौ च(३) बलाकायां शुक्लादिरूपाग्रहणात् पक्षिप्रत्ययः । तस्माद्रूपस्पर्शव्यतिरिक्ते घटप्रत्ययः प्रतिसन्धानाच्च व्यतिरिक्तनिमित्तत्वम् । न हि नानाविषयौ प्रत्ययौ प्रतिसन्धीयेते । अस्ति च प्रतिसन्धानं यमद्रक्षं तं स्पृशामीति यमस्पाक्षं तं पश्यामीति, तस्मादेकविषयत्वम् । सङ्घातकर्तृकौ दर्शनस्पर्शनाविषयौ प्रत्ययौ भविष्यत इति न युक्तम् सङ्घातस्य नानात्वाबाधनात् । सङ्घातः संहन्यमानतन्त्रो भवतीति संहन्यमानं चानेकम् । अनेकं च प्रतिसन्धानप्रत्ययकारणं(४) न युक्तम्, नानाकर्तृकाणां नानाविषयाणां च प्रत्ययानामप्रतिसन्धानात् । एकेन्द्रियप्रत्ययाविति चेत् ?—अथ मन्यसे यदेवेन्द्रियं दर्शनप्रत्ययस्य कारणं तदेव स्पर्शनप्रत्ययस्यापीति ? । तन्नाविषयत्वात्—चक्षुः खलु स्वविषयं प्रतिसन्धातुमर्हतीति यमद्रक्षं स एवायमर्थ इति, न पुनः स्पर्शमिन्द्रियान्तरविषयत्वादिति । इन्द्रियान्तरवैयर्थ्यं वा एकैकमेवेन्द्रियम-

(१) रूपस्पर्शविषयत्वात्—पा० ४ पु० ।

(२) तदा—पा० ४ पु० ।

(३) रात्रौ तु—पा० ४ पु० ।

(४) अनेकप्रतिसन्धानकारणं—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये १. आह्निके २-३ सूत्रम् । ३४९

नेकविषयग्रहणं प्रतिसन्धत्ते इन्द्रियान्तरोत्पादो व्यर्थः (१) ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न विषयव्यवस्थानात् । चेतनानीन्द्रियाणि विषयव्यवस्थानात्—विषयव्यवस्थानादित्यस्यायमर्थः करणविषयानियमादिति—सति चक्षुषि रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति । यच्च यस्मिन् सति भवति असति न भवति तस्य तत् । सति च चक्षुषि रूपग्रहणं भवति तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः । एवं शेषेष्वपि । एवं सति किमन्येन चेतनेनेति चेत् ? न, स-
न्दिग्धत्वादहेतुः—किमयमिन्द्रियाणां विषयनियमः चेतनत्वात् आहो चेतनोपकरणत्वादिति सन्दिह्यते ? । चेतनोपकरण-
त्वेऽपि सतीन्द्रियाणामेतद्भवितुमर्हति यथा प्रदीपस्य सद्भावे रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति, न च रूपग्रहणं प्रदीपस्य । विपर्ययप्रसाधकश्चायं हेतुर्विषयव्यवस्थानादिति ।

विपर्यय(२) साधकत्वज्ञापनार्थं च तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेध इति सूत्रम्—

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यस्मादेवैतानीन्द्रियाणि व्यवस्थितविषयाण्यत एवाव्यवस्थितविषयेणान्येन भवितव्यम् । यदि हि किञ्चिदिन्द्रियमनेकार्थग्राह्यव्यवस्थितविषयं स्यादिति कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् चैतन्यं तु आत्मनः स्वातन्त्र्ये सत्यव्यवस्थानाच्चक्षुरादिवदिति नाचेतन आत्मा अस्वातन्त्र्यप्रसङ्गाच्चक्षुरादिवदिति । अन्वयाभावादयुक्तमिति चेत् ?—अथ मन्यसे आत्मनश्चैतन्यसाधनस्याव्यवस्थानस्य नान्वयोऽस्ति, न

(१) इन्द्रियान्तरोत्पादवैयर्थ्यम्—पा० १ पु० ।

(२) विपर्यास—पा० ४ पु० ।

चान्वयमन्तरेण हेतुः सिद्ध्यतीति ? न, विपर्यय(१)सम्बन्धस्या-
व्यभिचारात् नायमन्वयी हेतु(२)रपि तुः व्यतिरेकी हेतुः(३)
तत्र च व्यतिरेकसम्बन्धा(४)व्यभिचारः सामर्थ्यम् । यच्चा-
चेतनं तत्सर्वं व्यवस्थितविषयं दृष्टमिति । पृथिव्यादिनित्यत्व-
साधने गन्धवत्त्वादिप्रसङ्ग इति चेत् ?—अथमन्यसे यदि व्य-
तिरेकी हेतुर्भवत्यन्वयमन्तरेण अथ पृथिव्यादिनित्यत्वे
साध्ये गन्धवत्त्वं कस्मान्न हेतुः ? । न हेतुरुभयव्यावृत्तेः—यस्मा-
द्गन्धवत्त्वं नित्याच्चानित्याच्च व्यावर्त्तते, न पुनरव्यवस्थानमेवं,
तस्मादव्यवस्थानं हेतुर्न गन्धवत्त्वमिति ॥

इतश्च शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा न शरीरादिसङ्घातमात्रम्—

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् । शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रि-
यबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो गृह्यते । शरीरं प्राणिभूतं
दहतः प्राणिर्हिंसाकृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्याभावोऽकर्तुः
फलेन सम्बन्धः कर्तुश्चानभिसम्बन्ध इति । कस्मात् ! अन-
भ्युपगतार्थान्तरात्मनोऽन्यः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः कर्त्ता
अन्यश्च तत्फलसम्भोक्तेति । तदेवमकृतकृताभ्यागमविनाश-
दोषप्रसङ्गः अनिष्टश्च तस्मात् कर्त्ता भोक्ता च यः स आत्मेति ।

तदिदं सूत्रं यस्यात्मा नास्ति तस्यायं दोष इति
दोषप्रतिपादनार्थं न साधनार्थमिति हेतुफलभावात् स्मृति-
वत्कर्तृभोक्तृव्यवहारः यथा हेतुफलभावेन व्यवस्थितायां स-

(१) विपर्ययसि—पा० ४ पु० ।

(२) अन्वयहेतुः—पा० ४ पु० ।

(३) व्यतिरेकहेतुः—पा० ४ पु० ।

(४) विपर्ययसम्बन्धा—पा० ४ पु० ।

न्ततौ यस्यामेव भावनोपजायते तस्यामेव सन्ततौ स्मृतिर्भवतीति । एवं यत्कायचित्तसन्तानप्रभवं कर्म तत्कायचित्तसन्तानप्रभवं फलमिति नास्त्यकृताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गः । स कथं स्यादिति यद्यन्यस्यां सन्ततौ कृतं कर्म अन्यस्यां सन्ततौ फलं दद्यात् । यदि च भवानेवमर्थ(१) प्रतिपादयितुं शक्नोति य एव करोति स एव भुङ्के इति उभयञ्च नास्ति तस्मादकृताभ्यागमादिरदोषः ? नोक्तोत्तरत्वात्—न सन्तानो नानात्वं बाधते इत्युक्तोत्तरमेतत् । यत पुनरेतदेकस्मिन्नदर्शनादिति ? अत्राप्युक्तमेकनिमित्तानां प्रसयानां प्रतिसन्धानादिति । शाल्यादि(२)बीजवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा शालिबीजादङ्कुर उपजायते शालिबीजावमर्दोत्तरकालं नालकाण्डादिभावेन भूतानुग्रहवशाच्छालिबीजं प्रादुर्भवति न च तत्रैकं निमित्तं किञ्चिदनुबद्धमस्ति अथ च नियमः शालिबीजपूर्वादङ्कुराच्छालिबीजम् एवं हेतुफलभावेन व्यवस्थितायां सन्ततावान्तरे चेतसि परिणामविशेषप्राप्तात् कर्मणः फलमिति ? । तन्न बीजावयवानुवृत्तेः—शालिबीजवदित्यसिद्धो दृष्टान्तः तत्रापि ये बीजावयवास्ते पूर्वव्यूहपरिसागेन व्यूहान्तरमापद्यन्ते व्यूहान्तरापत्तौ च पृथिवीधातुरब्धातुना सङ्गृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त्तयति, सरसः पूर्वावयवसहितोऽङ्कुरादिभावमापद्यते तस्माद्बीजावयवानुवृत्तेरसिद्धमिदमुच्यते यथा शालिबीजाद्विनष्टादङ्कुर उत्पद्यते अथ च प्रतिसन्धानमिति । परमावस्थत्वाद्बीजावयवानां यथोक्तदोषापत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे अथापि(३)

(१) एतदर्थ—पा० ४ पु० ।

(२) धान्यादि—पा० ४ पु० ।

(३) यस्यापि—पा० ४ पु० ।

बीजावयवाः पूर्वव्यूहं परित्यजन्ति व्यूहान्तरं चापद्यन्ते तस्या-
 पि परमाण्ववस्थत्वाद्धीजस्य परमाणुमात्रं शिष्यत इति । न च
 यवबीजशालिबीजपरमाणूनां कश्चिद्विशेषः यथानुपजातविशेषाः
 परमाणवः कार्यकारणभावनियमात् तत्पूर्वकतया शाल्यङ्कुरम-
 भिनिर्वर्त्तयन्ति तथा ममापि कार्यकारणभावान्नियम(१) इति ? ।
 नानभ्युपगमात्—परमाण्ववस्थानि बीजानि भवन्तीत्येतन्न प्र-
 तिमद्यामहे सर्वावस्थोपलब्धेः यस्माच्छाल्यादेर्वीजमुच्छ्रान्त-
 स्थामादि कृत्वा यावदुपान्त्यं शालिबीजकार्यं तावन्न कदाचित्
 परमाण्ववस्थं भवति । यदि तु स्यात् कदाचित्तोपलभ्येत । यदि
 तर्ह्यपरमाणोर्विभागो नास्ति कल्पादावुत्पत्तिर्न स्यात् परमा-
 ण्ववस्थत्वाज्जगतः परमाण्ववस्थे च जगति न शाल्यादिजा-
 तिव्यक्तिरस्तीति पुनरुत्पादे जातिव्यक्तिहेतवः परमाणव
 एवेत्यभ्युपगन्तव्यम् यथा च कल्पादावेवं परमाण्ववस्थे
 बीजेऽपीति ? । नानेनैवोक्तोत्तरत्वात्—अनेनैव सर्वावस्थोप-
 लब्धेरित्युक्तोत्तरमेतत् । सर्गादौ शालिजातिव्यक्तिहेतुरदृष्ट-
 विशेषो येनादृष्टेन प्राणिनामुपभोगाय शाल्यादयो निर्वर्त्तन्ते
 तमदृष्टविशेषमपेक्षमाण ईश्वरस्तांस्तान् परमाणून् तथा तथा
 सङ्घातयति यथा यथा शाल्यादिजातिव्यक्तिरिति । एतेन घ-
 टादिपाको व्याख्यातः । नापरमाण्वन्तो विनाशः(२) सर्वाव-
 स्थोपलब्धेरिति । आमध्यात् पाकानुपपत्तिरिति चेत् ? अथ
 मन्यसे यदि कार्यकारणद्रव्ये पच्येते आमध्यात् पाको न प्रा-
 प्नोति पाचकेन तेजसा अप्राप्तत्वात् ? नाप्रतिबन्धात्—भवेदप्येष

(१) भावनियम—पा० १ पु० ।

(२) विभागः—पा० ४ पु० ।

दोषो यदि तेजोऽनुप्रवेशमवयवी प्रतिवध्नाति(१) स तु न प्रतिवध्नाति अप्रतिवध्दं तेजोऽनुप्रविशति इति । न प्र-
तिवध्नातीति न हेतुरस्तीति, ? न नास्ति परिस्रवादिमतो घट-
स्योपलब्धेः—यस्मात् परिस्रवादिमतो घटस्य द्रवत्वप्रतिबन्धो
न दृष्टः अप्रतिबन्धेन द्रवत्वं परिच्छुतिं करोति तच्च प्रत्यक्षत-
उपलभ्यते । यदि चायमवयवानुप्रवेशो द्रव्यस्य विनाशकः
स्यात् न परिस्रवादिमान् घट उपलभ्येत परिस्रवमाणत्वाद्वा-
जनगतानामयामवस्थानं न स्यात्(२) विनाशे च कार्यद्र-
व्याणां व्यवहिताव्यवहितयोस्तुल्यकालोपलब्धि(३)पसङ्गः-
यदि चानुप्रविश्य द्रव्यं द्रव्यान्तरं व्यतिभिन्नं तेन चा-
शुभस्य रश्मेरनुप्रवेशात् स्फटिकादि वितष्टमिति व्यवहिते
चाव्यवहिते च तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति । तस्माच्छालिबी-
जमदृष्टान्तः ।

यस्य च पूर्वस्कन्धनिरोधसमकालानि स्कन्धान्तरा-
णि प्रादुर्भवन्ति तस्य तेषां स्कन्धान्तराणां न कर्मनिष्पि-
त्तः सर्गः प्राप्नोति । अकर्मनिमित्तेन सत्त्वसर्गेण शुभा-
शुभतात्पर्या क्रिया न प्राप्नोति । सुखी स्यामिति तत्क्रिये-
ति चेत् ?—अथ मन्यसे स्वयं कर्माणि करोति कथमहं
सुखी स्यां दुःखी न स्यामिति ? । तन्नाननुभूतत्वात्—येन सु-
खमनुभूतं सुखसाधनसम्बन्धानुस्मृतिश्च यस्य स तत्साध-
नमुपादत्ते यस्य पुनः प्रतिक्षणं प्रध्वंसिनः संस्कारास्तस्य सु-
खसाधनसम्बन्धानुस्मृतेरभावात् सुखी स्यामिति क्रियानुपप-

(१) प्रतिवध्नीयात्—पा० ४ पु० ।

(२) अवस्थानमेव न स्यात्—पा० ४ पु० ।

(३) तुल्योपलब्धि—पा० ४ पु० ।

त्तिः मोक्षार्थश्च प्रयासो नोपपद्यते(१) अयन्नसिद्धत्वात् जा-
तमात्र एवायं मुच्यत इति मुक्त्यर्थं ब्रह्मचर्यवासो व्यर्थः
परिपृच्छा च न प्राप्नोति । तथागतेन भिक्षवः परिपृच्छय-
न्ते कच्चिद्युपं मया विनीता इति ? ते चाहुर्विनीताः स्म
इति । अतीतानागतवर्त्तमानानां चानुपकार्यत्वात्—ये तावदना-
गताः संस्कार्यास्ते तावदसत्त्वान्नोपक्रियन्ते ये ऽप्यतीता(२)-
स्तेऽप्येवं, ये तु वर्त्तमानास्तेषु संस्काराधानमशक्यं वर्त्तमान-
लक्षणस्यानुपकार्यत्वात् न हि तस्यावस्थानकालोऽस्ति य-
स्मिन्नुपक्रिया स्यात् । संस्कार्यसंस्कारकयोः सहोत्पादाद्यु-
क्तमिदमिति चेत् ? न संस्कार्यसंस्कारकयोः सहोत्पादे(३) नि-
यमानुपपत्तिरिति । इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमिति निय-
मो नोपपद्यते । अथ संस्कारकमपेक्षमाणं संस्कार्यं विलक्षण-
कार्यं करोति विलक्षणकार्योत्पादश्च संस्कार इत्युच्यते ? । न
संस्कार्यानभिधानात् इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमिषेतत् क-
थम् ? न हि यो यस्य विशेषं नाधत्ते स तत्संस्कारकः
तत्संस्कार्यमिति च शक्यं व्यपदेशेऽप्युच्यते । अथाप्युपदेशेन संस्का-
राणामनागतानामनुत्पत्तिः क्रियते ? । न, अनागतानामनुत्पत्तेः
सत्त्वात् । यासावनागतानामनुत्पत्तिः संस्काराणां नासौ
कदाचिन्नास्तीति किं तस्याः क्रियते । तस्मान्मुक्त्यर्थो ब्रह्मच-
र्यवास इत्यनुपपन्नम् । तदेवमनभ्युपगतार्थान्तसात्मनो दोष
इति ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् । यस्यात्मा

(१) मुक्त्यर्थश्च प्रयासो नोपयुज्यते—पा० ४ पु० ।

(२) ये व्यतीताः—पा० १ पु० । (३) सहोत्पादात्—पा० ४ पु० ।

निसः तस्यापि हिंसाफले न माप्नुतः हिंसा तावन्न मा-
मोति निसत्वात्, फलमपि नात्मनो युक्तम् अनुपकार्यत्वात् ।
अस्य चार्थस्य ज्ञापिकां कारिकामुदाहरन्ति ॥

वर्षातपाभ्यां किं व्योन्नश्चर्मण्यस्ति तयोर्भयम् ।

चर्मोपमश्चेत् सोऽनिसः खतुल्यश्चेदसत्फलः ॥

तदेवमेकस्मिन् मते हिंसा विफला अपरस्मिन्स्तु पक्षेऽ-
नुपपन्ना निष्फला चेति । इयं च हिंसा सांख्यपक्षे स-
म्भवति बुद्धेः परिणामित्वात् कार्यकारणभावः(१) परिणा-
मित्वादुच्छिद्यते स एव च तत्फलानि भुङ्क्ते तत्फलस्य तत्र
व्यक्तेः ? । न, पूर्वावस्थाऽपरिसागात्—यथैवात्मा पूर्वावस्थां
न जहातीति तत्र फलं नेष्यते तथा बुद्धिरपि पूर्वावस्थां
न जहाति निसत्वादिति । अथ मन्यसे पूर्वावस्थां जहा-
तीति ? निसत्वं विरुद्ध्यते पूर्वावस्थापरिसागेन बुद्धिनिसत्वं
विरुद्ध्यते । अथाप्यवस्था भिद्यत इति मन्यसे ? तथाप्यनि-
वृत्तो व्याघातः अवस्थाभ्योऽवस्थावतोऽनन्यत्वात्(२) न ह-
वस्थाभ्योऽवस्थावानन्य इति अवस्थाभेदे ऽवस्थावान् भिद्य-
त इति । य एव बौद्धस्य प्रतिक्षणं ध्वंसिषु संस्कारेषु
दोषः स एव प्रतिक्षणपरिणामिष्वपीति । ऋजुवक्रतावदि-
ति चेत् ?—अथ मन्यसे ऋजुवक्रतादिभेदे यथाङ्गुलिद्रव्यं
न भिद्यते न चाङ्गुलीतोऽन्ये ते तथावस्थाभेदे बुद्धेरभेद
इति ? नान्यत्वात्—अन्ये ऋजुवक्रते । युक्तं च
यदन्यभेदे अन्याभेद(३) इति, न पुनरवस्थाभ्योऽत्राव-

(१) कार्यकारणसङ्घातः—पा० १ पु० ।

(२) अभेदात्—पा० ४ पु० ।

(३) भेदेनान्याभेद—पा० ४ पु० ।

स्थावतोऽन्यत्वम्, तस्मादसंभो दृष्टान्तः । किं पुनर्वक्रत्वं ऋजुत्वं वा ? गुणः—आकुञ्चनेजं वक्रत्वं प्रसारणेजं ऋजुत्वं गुणाश्च गुणिनोऽर्थान्तरमिति प्रतिपादितमेतत् ।

बुद्धेरप्येवमिति चेत् ? अथ मन्यसे बुद्धेरपि ये ते अवस्थे भिद्येते तयोर्भेदे बुद्धिर्न भिद्यत इति ? (अन्यावस्थातो बुद्धिः) (१) तन्न सिद्धान्तविरोधात्—न भवतां पक्षे धर्मधर्मिणोर्भेद इति भेदं चाभ्युपगच्छता सिद्धान्तस्त्यक्तो भवति । तस्माद्यथा आत्मनित्यत्वे सुखदुःखानुभोगो दोष इति न तत्र सुखदुःखे कल्प्येते इति तथा बुद्धिनित्यत्वात् बुद्धावपि न कल्पनीये (२) समानं नित्यत्वमिति । अथात्मनो नित्यस्य पुण्यपापाभ्यां किं क्रियते ? सुखदुःखे, ताभ्यां किं क्रियते ? प्रत्ययः (३) ये सुखदुःखे आत्मनि तद्विषयः (४) प्रत्यय आत्मनि भवतीत्येतावत् क्रियते स च प्रत्ययो भोगः । यत् पुनरेतद्वर्षातपाभ्यां किं व्योम्न इति ? यदेव चर्मणो वर्षातपाभ्यां क्रियते तद्व्योम्नः । अथ चर्मणः किं ? सम्बन्धः यथा चर्म वर्षातपाभ्यां सम्बद्ध्यते तथा व्योमापि । वर्षातपसम्बन्धाच्चर्मवदनित्यं व्योमेति चेत्—अथ मन्यसे यथा चर्म वर्षातपाभ्यां सम्बन्धाद्विक्रियते तथा व्योम वर्षातपसम्बन्धाद्विकरिष्यते (५) इति चेत् ? नानेकान्तात् वर्षातपसम्बन्धी परमाणुरथ च नित्य इत्यनेकान्त इति । चर्मणश्चानित्यत्वं किं वर्षातपसम्बन्धादथ कारणविभागादथा-

(१) एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति ४ पु० ।

(२) कल्प्येते—पा० ४ पु० ।

(३) सुखदुःखे पुण्यपापाभ्यामात्मनो नित्यस्य क्रियते अथाभ्यां सुखदुःखाभ्यां नित्यस्यात्मनः किं क्रियते प्रत्ययः—पा० ४ पु० ।

(४) आत्मनस्तद्विषयः—पा० १ पु० ।

(५) वर्षातपाभ्यां विकरिष्यते—पा० ४ पु० ।

श्रयविनाशादिति ? । वयं तु धूमः कारणवतः तद्विभागाद्युक्तो
विनाशः(?) न पुनराकाशस्य कारणमस्तीत्युभयाभाव इति
तद्वतां चावस्थानान्न सम्बन्धो नाशहेतुः । यदि चायं सम्बन्धो
नाशहेतुरभविष्यन्न तद्वतामवस्थानमभविष्यत् अवतिष्ठन्ते तु
भावाः यावन्न विनाशकरणसन्निपात इति ।

अथ मन्यसे वर्षातपाभ्यां चर्मणः सङ्कोचविकाशौ भवतो नत्वाका-
शस्येति ? तन्न विकल्पानुपपत्तेः । सङ्कोचविकाशौ चर्मण इति को-
ऽयः ? किं तावदल्पत्वमहत्त्वे ? उत संयोगविभागाविति ? तन्न तावत्
सङ्कोचविकाशावल्पत्वमहत्त्वे यावद्द्रव्यभावित्वात् परिमाणस्य,
यावद्द्रव्यं हि परिमाणं तद्द्रव्ये सति न निवर्त्तते इति ।
अथ चर्मणः सङ्कोचविकाशौ संयोगविभागाविति ? तदपि न
युक्तमेकत्वात्—न ह्येकस्य संयोगविभागौ सम्भवत इति । कथं
तर्हि इदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचश्चर्मणो विकाश इति ? चर्मका-
रणानामविनश्यत्कार्याणामवयवानामातपसम्बन्धात्परस्परेण याः
प्राप्तयः आरब्धकार्याणां द्रव्यान्तरानारम्भिकास्ता इतरेत-
रोपश्लेषेणावयवेषु वर्त्तमानास्तदेकार्थसमवायिनि चर्मण्युपचर्य-
न्ते तदपेक्षं चेदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचो न पुनश्चर्म सङ्-
चतीति । एतेन तदवयवानामेवोदकसम्बन्धापेक्षाणामविनश्य-
त्कार्याणां परस्परतो विभागो विकाश इति । विक्रियायां
च दृष्टान्ताभावात् तदेव वस्तुविनश्यद्विक्रियामापद्यत इति न
दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रिया तु पदार्थान्तरोत्पादः यथा पूर्वरू-
पादिनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पादे विकृतो घट इति । यद्येवम्भूतो
विकार आत्मन्यपि चकास्ति तत्रापि सुखनिवृत्तौ दुःखमा-
दुर्भाव इति सुखप्रत्ययनिवृत्तौ दुःखप्रत्यय इति, तस्मान्निस-

(१) तद्विभागात् तद्विनाशाद्युक्तो विनाशः—पा० ४ पु० ।

स्यात्मनः सुखदुःखोपभोग इति सिद्धम् । नित्यत्वादात्मनो हिंसादोषोऽपरिहार्यः ? न अन्यथा तदुपपत्तेः—आत्मनिसत्त्वेऽप्यन्यथा हिंसा भवति ।

अस्यार्थस्य ज्ञापनाय न कार्याश्रयकर्तृवधादिति सूत्रम्—
न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

न ब्रूमो नित्यस्य सत्त्वस्य वधो हिंसेति, अपि तु अनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य यच्छरीरं यानि च सुखसंविचिसाधनानि(१) इन्द्रियाण्यसाधारणानि तेषां पीडा वैकल्यं वा प्रमापणं वा हिंसेति । कुत एतत् प्रतिपत्तव्यम् ? हिंसायाः फलोपभोगस्य च उभयपक्षसम्प्रतिपन्नत्वात् हिंसाफलोपभोगश्चोभयपक्षसम्प्रतिपन्नः सेयं हिंसा एकस्मिन् पक्षे सम्भवति । यस्य तावत् प्रतिक्षणध्वंसिनः संस्कारास्तस्य किं हिंस्यते निर्हेतुकत्वाद्विनाशस्य कस्य व्यापारोऽस्ति । अथ विलक्षणोत्पात्तिनिमित्तत्वेन व्यवनिष्ठमानः परो हिनस्तीत्युच्यते ? न नृपचारो भवति, न भवतः प्रधानमस्ति येन शरीरोत्पादक उपचर्यते । न समानत्वात्—भवतामपि पक्षे न प्रधानं हिंस्यत इति ? सत्यम् ममापि कार्याश्रयकर्तृवधो हिंसेति तुल्यम् । अयं तु विशेषो यत् एकस्मिन् पक्षे य एवायमात्मा शरीरादिसाधनः कर्म करोति स एव तत्फलमुपभुङ्क्ते इति अकृताभ्यागमदोषो नास्ति । भवतामकृताभ्यागमः कृताभ्यागमश्चेति(२) परिशेषादात्मनित्यत्वे हिंसेति व्यवस्थितम् । तत्र कार्याश्रयशब्देन शरीरमुच्यते तन्निमित्तत्वादुपभोगस्येति कर्तृणीन्द्रियाणि तत्साधनत्वात् । अथवा समानाधिकरणसमासाच्छ-

(१) सुखदुःखसाधनानि—पा० ४ पु० ।

(२) कृतहानं चेति—पा० ४ पु० ।

शरीरमेव कार्याश्रयकर्तृशब्दाभ्यामुच्यत इति कर्त्ता भोक्ता चा-
त्मा । किं पुनरिदं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा किमिति ? ज्ञान(१)-
चिकीर्षाप्रयत्नानां समवायः कर्तृत्वम्, सुखदुःखसंवित्समवायो
भोक्तृत्वम्, एतच्च न शरीरे, निमित्तत्वात् कर्तृ शरीरमुच्यते ।

इतश्च देहादिव्यतिरेक्त आत्मा—

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । सव्येन चक्षुषा दृष्टमि-
तरेण प्रत्यभिज्ञानातीति सूत्रम् । तच्च प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानं,
स्मृतिपूर्वकत्वात् प्रत्यभिज्ञानस्य, प्रतिसन्धानाच्चैककर्तृत्वं प्र-
त्ययानां सिध्यतीति ।

सिद्धत्वादनारम्भ इति ?—दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा-
दित्येतस्मिन् प्रकरणे सिद्ध आत्मव्यतिरेकः सिद्धत्वादनार-
म्भं प्रकरणमिति ? । इन्द्रियव्यतिरेकज्ञापनार्थमिदमेक—
एके इदं प्रकरणमिन्द्रियव्यतिरेकज्ञापनार्थं वर्णयन्ति ।
तन्न, तत एव सिद्धेः—पूर्वप्रकरणेनैव इन्द्रियशरीरव्यतिरेकः
सिद्ध इति । समुच्चयार्थमित्यपरे—अपरे तु समुच्चयार्थं सव्य-
दृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति हेतुं ब्रुवते । युक्तोऽन्यः स-
मुच्चयः, अयं तु न युक्तो विरोधात् सव्यदृष्टस्येतरेण प्र-
त्यभिज्ञानादिति ब्रुवाणो युक्तिं बाधते । का पुनरियं युक्ति-
बाधा ? अनेकत्वादिन्द्रियस्य युगपदधिष्ठानासम्भवः अणु मनो-
ऽनेकं चक्षुः, न चाणोर्मनसो युगपदनैकेन चक्षुषा सम्बन्धः
सम्भवति । अथासम्बद्धमपि द्वितीयं चक्षुरर्थानालोचयति ? एवं
च सति द्वितीयचक्षुर्वादितरचक्षुरपि मनसाऽनधिष्ठितमेव प्रव-

तिष्ठत्यत इति(१) व्यर्थं मनः प्राप्तम्, अनधिष्ठितं च प्रवर्तमानमिन्द्रियं कारणत्वं बाधते । न च कारणमनधिष्ठितं प्रवर्तमानं दृष्टमिति समग्रासमग्रयोश्च तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः । न ह्यनधिष्ठितमिन्द्रियं प्रवर्तते इत्यणुत्वान्मनसा नित्यमेकमेव सम्बध्यत इति विकलाविकलयोस्तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति । प्रकरणविरोधश्च इन्द्रियपञ्चकत्वाद्वितीन्द्रियपञ्चत्वप्रतिपादकं प्रकरणं विरुध्यते इति ।

यदि तर्ह्येकमिन्द्रियं द्वित्वोपलब्धिः कथं ? द्वित्वोपलब्धिप्रतिपादनार्थं नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानादिति सूत्रम्—नैकस्मिन् नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

एकमिन्द्रियं द्रव्यं अधिष्ठानमभिन्नम् । कोऽधिष्ठानार्थः ? तैजसस्य चक्षुषः पार्थिवेन कृष्णसारेण उपकारविकारभेदानुविधानम्—यस्मात् कृष्णसार उपक्रियमाण उपक्रियते विक्रियमाणे विक्रियते तिष्ठति पश्यतीति, तस्मादस्य कृष्णसारमधिष्ठानमुच्यते । एतच्च व्याख्यातं शरीरसूत्रे । तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः यथा दीर्घस्य द्रव्यस्य मध्ये व्यवहितस्यान्तावुपलभ्यमानौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयत इति ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशाच्चैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशाच्चैकत्वम् । एकस्मिन् विनष्टे उद्धृते वा द्वितीयमवतिष्ठते विषयग्रहणे लिङ्गम् । नान्यथा तदुपपत्तेः—द्वितीयमवतिष्ठते इति नैतत् कस्यचित् प्रसक्तम् प्रसयमात्रं तु विनष्टेऽप्येकस्मिन्नाधिष्ठाने यदवतिष्ठते तेन भवति । न चाधिष्ठानमिन्द्रियम्, अपि तु यत्तदनुवि-

(१) प्रवर्तयिष्यतीति—पा० ४ पु० ।

धामि तदनुविधत्त इति(१) यथा बहुवातायनस्य वेश्मन
एकपिधानादितरेण ग्रहण(२)मिति ॥

अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

अपरे त्ववयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुरिति परिहारं(३)
वर्णयन्ति ।

तस्योत्तरम्—

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेध इति सूत्रम् । अस्यार्थः—न
कारणद्रव्यविनाशे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते । यदि नावतिष्ठते
कथं कारणद्रव्यविनाशे कार्यद्रुपलभ्यत इति ? । क एवमाह
उपलभ्यत इति, अपि तु बहुष्ववयवेषु यस्य कारणानि
विभक्तानि तद्विनष्टम् । यस्य न विभक्तानि(४) तदुपलभ्यत
इति । शेषं भाष्ये ॥

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

अनुमीयते चायं देहादिव्यतिरिक्तश्चेतन आत्मा इन्द्रि-
यान्तरविकारात् । कस्यचिदम्लस्य फलस्य दृष्टसाहचर्ये(५)
रूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनेन्द्रियविकारः ।
कः पुनर्विकारः ? रसानुस्मृतौ रसगर्द्धिप्रवर्तितः गर्द्धिः तृष्णा
रसतृष्णाप्रवर्तितो दन्तान्तरपरिखुताभिरङ्गीरसनेन्द्रियस्य संप्लु-

(१) तदेकमनुविधत्त इति-पा० ४ पु० ।

(२) पिधानमपरेण ग्रहण-पा० ४ पु० ।

(३) परिहारान्तरं-पा० ४ पु० ।

(४) न विनष्टानि-पा० ४ पु० ।

(५) गृहीतसाहचर्ये-पा० ४ पु० ।

वः सम्बन्धो विकार इत्युच्यते । सा चेयं स्मृतिरिन्द्रियचैत-
न्ये न प्राप्नोति । न च प्रतिक्षणध्वंसिषु(१) संस्कारेष्वन्या-
नुभूतस्यान्येनास्मरणादिति । इन्द्रियान्तरविकार इन्द्रियान्त-
रधर्मः स कथं व्यधिकरणत्वादात्मव्यतिरेकं प्रतिपादयति ? ने-
न्द्रियान्तरविकार आत्मव्यतिरेकप्रतिपत्तिकारण,मपि तु स्मृतिः
न ह्येकमनुभावितारमन्तरेण स्मृतिः प्राप्नोति, स्मृतिश्च भाव-
त्वाद्भवित्रपेक्षा उत्पत्तिवदिति न्यायः । न च स्मृतिमन्तरेणे-
न्द्रियविकारः सम्भवतीति प्रत्यक्ष इन्द्रियान्तरविकार उपादी-
यते अननुभूतरसस्येन्द्रियविकाराभावादिति व्यतिरेकहेतुः ।

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् । स्मृतिर्नाम धर्मस्तस्याः
स्मर्तव्योऽर्थो विषयः सेयं स्मर्तव्यार्थसन्निधानादुपजायमाना-
ऽपरिदृष्टसामर्थ्यं न स्मर्तारं प्रतिपादयिष्यति । न हि स्व-
कारणसन्निधानादुत्पन्नो(२)ऽङ्कुरोऽपरिदृष्टसामर्थ्यं कुम्भादिकमर्थं
प्रतिपादयति ।

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः । न स्मर्तव्यमात्रात् स्मृ-
तिरुत्पद्यते—यदायमतीतमर्थं स्मरति तदा स्मृतिरनाधारा
प्राप्नोति, न चेयमनाधारा युक्ता गुणत्वात्, न हि काश्चि-
द्गुणोऽनाधारो दृष्ट इति(३) न चेयमिन्द्रिये सम्भवत्यन-
नुभूतत्वात् । न विषये तस्यासत्त्वात् । न शरीरे शरीरगु-

(१) प्रतिक्षणविनाशिषु—पा० ४ पु० ।

(२) उपजायमानो—पा० ४ पु० ।

(३) युक्त इति—पा० ४ पु० ।

णानां प्रसङ्गाणां स्वात्मपरात्मप्रत्यक्षत्वात् । न चेयमनाधारा
गुणत्वादित्युक्तम् । न चेयं नास्ति । न चात्मन्यस्यस्याः
सद्भावो युक्त इति । तेभ्योऽन्यस्य तदुत्पत्तौ(१) सामर्थ्यम-
वगम्यते कथमिदमेव प्रत्युक्तम् । अस्यात्मनः सामर्थ्यं
स्मृतेराधारभावः । न चेयमनाधारा कार्यत्वात् सर्वं कार्यमाधा-
रवत् क्षीरादि दृष्टमिति । एतेन—

“न तच्चक्षुषि नो रूपे नान्तराले तयोः स्थितम् ।

न तदास्ति न तज्जास्ति यत्र तन्निष्ठितं भवेत् ॥”

इति प्रत्युक्तम् । न तदास्ति न तज्जास्तीति व्याहतम् ।
न चानया कारिकया विज्ञानस्याश्रयिभावः प्रतिषेद्धुं श-
क्यते । किं कारणम् ? विशेषप्रतिषेधात्—न तच्चक्षुषि नो
रूप इत्यादिविशेषप्रतिषेधः । अथानाश्रितमेव विज्ञानम् ? व्यर्थं
वाक्यं न तच्चक्षुषि नो रूप इति—कस्य वा चक्षुषि रूपे वा
विज्ञानं वर्तते यं प्रति प्रतिषेधः, अयं च विज्ञानस्याश्रयप्र-
तिषेधो(२) विचार्यमाण आत्मसत्त्वं प्रतिपादयति । न हि
विज्ञानस्यात्मसत्त्वमन्तरेण वाक्यमेतदर्थवत्तायां व्यवतिष्ठते ।
अथवा एकस्यानेकविषयोपलब्धिप्रतिसन्धानमनेन सूत्रेणोपद-
र्श्यते इत्युक्तन्यायम् । शेषं भाष्य इति ।

अपरिसंख्यानानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

(इत्यष्टभिः सूत्रैः प्राप्तज्ञिकं चक्षुरद्वैतप्रकरणम् ॥)

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । य एते भवता

(१) तदुपलब्धि—पा० ४ पु० । तदुत्पत्तौ—इति च क्वचित् ।

(२) अत्रायं निषेधो—पा० पु० ।

आत्मप्रतिपादका हेतव उपदिष्टाः सर्व एते मनसि सम्भवन्ति । एवं च न मनोव्यतिरिक्त आत्मा सिद्ध्यति ।

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सज्ज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सज्ज्ञाभेदमात्रम् । यथा ज्ञातारमभ्युपगच्छता ज्ञानसाधनानि चक्षुरादीनि प्रतिपद्यन्ते तथा मन्तारं प्रतिपद्यमानेन मतिसाधनमभ्युपेयम् । यच्च तन्मतिसाधनं तन्मन इति सज्ज्ञाभेदमात्रम् । अयं मन्ता निःसाधनो मार्तं करोति ? एवमयं ज्ञाता निःसाधनो ज्ञानं करिष्यतीति सर्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः ।

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

नियमश्च निरनुमानः । योऽयं नियम आश्रीयते मतिरसाधना न पुनर्ज्ञप्तिरिति नियमो निरनुमानः ज्ञप्तिवत्तु(१) मतेः ससाधनत्वे ऽनुमानमस्ति सुखादयश्च रूपादिभ्यो विषयान्तरगिति तद्विषयत्वादुपलब्धेः साधनेन भवितव्यम् न हि किञ्चित् सविषयं ज्ञानमसाधनं दृष्टं रूपादिज्ञानवदिति नियमश्च निरनुमानः सुखादिविज्ञानानि निःसाधनानि भवन्तु मा भूवन्(२) रूपादिविषयाणीति । यदि सर्वं विज्ञानं समाधनमुच्यते(३) मनस्यपि करणान्तरं प्राप्नोति विषयत्वात् ? ओमित्युच्यते अस्ति मनसि करणं, किं पुनस्तत् ? येन मनोऽधिगम्यते । केन च मनोऽधिगम्यते ? अयुगपज्ज्ञानोत्पत्त्या । यस्य तु मनः प्रत्यक्षं भवति तस्य योगजधर्मानुगृहीत आत्ममनःसंयोगः करणं योगि-

(१) ज्ञप्तिवत्तु—पा० ४ पु० ।

(२) मा भवन्तु—पा० ४ पु० ।

(३) ससाधनं मन्यते—पा० ४ पु० ।

धर्माणां चाचिन्त्यविषयत्वात् कथं ते मनो गृह्णन्तीत्यविचार-
णीयमेतत् । एतेनात्मज्ञानं(१) प्रत्युक्तम् । आत्ममनःसंयोगस्य
कारणभावादिति । एवं तावदात्मनोऽस्तित्वव्यतिरेकौ सिद्धौ,
बहुत्वं चात एव, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् नान्यदृष्टमन्यः
स्मरतीति शरीरदाहे पातकाभावादिति । सेयं सर्वा व्यवस्था
शरीरिभेदे सति सम्भवतीति ॥

(इति त्रिभिः सूत्रैर्मनोव्यतिरेकाप्रकरणम् ।)

किं पुनरयं देहादसङ्घातादन्यो निस्रोऽथानिस्त इति ? एत-
स्मिन्नर्थे उभयथा दृष्टत्वादिति संशयमुपपादयति । अनुपपन्न-
रूपश्चायं(२) संशयः—आत्मास्तित्वव्यतिरेकहेतुभिः शरीरभेदे-
ऽप्यभेद आत्मानि सिद्धः सिद्धत्वात् प्रकरणमनारभ्यमिति ? ।
नानारभ्यं कथं ? जन्मप्रभृति यावत् प्रायणमेतस्मादेकः सिध्यति
न पुनर्देहविनाशादूर्ध्वं भवतीत्येतत् सिद्ध्यत्येतस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं
पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तोरति-
सूत्रम्—

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्र-
तिपत्तेः ॥ १९ ॥

अस्यार्थः । जातः स्रल्वयं कुमारको विषयाधिगमासम-
र्थेषु इन्द्रियेषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यमानो दृष्टः स्मितकम्पः
दितानुमेयान्, ते च(३) स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते । स्मृत्यनुबन्धश्च
नान्तरेण पूर्वशरीरमिति । तत्र जन्म निकायविशिष्टाभिः शरीरे-
न्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बन्धः । अभिप्रेतविषयप्रार्थनाप्राप्तौ सुखा-

(१) विज्ञानं—पा० ४ पु० ।

(२) अनुपपन्नोऽयं—पा० ४ पु० ।

(३) अनुमेयानि तानि च—इति कचित् ।

नुभवो हर्षः । अनिष्टविषयसाधनोपनिपाते तज्जिहासोर्हानाश-
क्यता भयम् । इष्टविषयवियोगे सति तत्प्राप्त्यशक्यमार्थना
शोकः । तदनुभवः सम्प्रतिपत्तिः । एकविषयानेकविज्ञानो-
त्पादोऽभ्यासः एकाकारविषयो वा । यथा शालयोऽनेना-
भ्यस्ता इति । प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे (१) तदनुसन्धानविषयः
प्रत्ययः स्मृतिः ? तदनुगृहीतस्तदनुसन्धानविषयः प्रत्ययस्त-
दभावविषयः प्रत्यभिज्ञानम् । अनुबन्धो-भावनाख्यः स्मृतिहेतुः
संस्कारः । इष्टविषयानुस्मरणान्नयनादिप्रसादः स्मितम् । अनि-
ष्टविषयानुस्मरणात् तत्साधनजिहासानुष्ठानलक्षणो हस्तादि-
विक्षेपवतोऽश्रुविमोचनसहितः शब्दविशेषो रुदितम् ।

स्मितरुदिते व्यधिकरणत्वादसाधनम् ?—अथ मन्यसे स्मितरु-
दिते वाल्यावस्थायां भवतो न च वाल्यावस्था आत्मनः तस्मा-
द्व्यधिकरणत्वादसाधनमिति ? । न, शोकादिमदात्मवतीति वा-
ल्यावस्थायाः साध्यत्वात्—शोकादिमदात्मवती वाल्याव-
स्थेति साध्यं स्मितरुदितादिमत्त्वादिति । वाल्यावस्था वयो-
धर्मो यौवनावस्थावत् । एतेन स्मृतिसंस्कारानुभवपूर्वशरी-
रसम्बन्धवदात्मवत्त्वं व्याख्यातम् । कथमिति ? यथा स्मित-
रुदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवती वाल्यावस्था साध्यते एवं
शोकादिमदात्मवत्त्वेन स्मृतिमदात्मवती वाल्यावस्था साध्या,
तथा स्मृतिमदात्मवत्त्वेन संस्कारवदात्मवती वाल्यावस्था
साध्या, संस्कारवदात्मवत्त्वेन पूर्वानुभववदात्मवती, पूर्वानुभ-
ववदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती साध्या सर्वत्र
पूर्वानुभववदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती साध्या सर्वत्र
यौवनावस्था दृष्टान्तः(२) सा हि स्मितरुदितवती भवतीति

(१) प्रत्यक्षविरोधे—पा०४ पु० । (२) यौवनादिर्दृष्टान्तः—पा०४ पु० ।

शोकादिमदात्मवती चेति सर्वत्र वक्तव्यम् ॥

पद्माधिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः ॥२०॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः । अनित्येऽपि विकारदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः ।

कः पुनरयं प्रबोधः किं च सम्मीलनमिति ? पद्मपद्मावयवाविभागोऽविनश्यत्कार्यः प्रबोधः । पद्मपद्मावयवानामारब्धकार्याणां याः पुनः (१) परस्परेण प्राप्तयः तत्सम्मीलनमिति । न विकल्पानुपपत्तेः—पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारादिवत्तद्विकार इति किमयं दृष्टान्तः साधनपक्ष ? उतानैकान्तिकपक्ष (२) इति ? । यदि साधनपक्षे ? हेतुमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं न साधनमित्यसाधनं दृष्टान्तः । अथ दूषणं ? तर्किकदृष्टकारणप्रत्याख्यानम् ? उत कारणान्तरोपपादनम् ? अथात्मन उत्पत्ति (३) निरोधकारणानुमानम् ? अथाकस्मिकत्वमिति ? । तद्यदि तावद्दृष्टकारणप्रत्याख्यानम् ? तदयुक्तम् दृष्टेन विशेषितत्वात्—यौवनाद्यवस्थासु स्मितरुदितवत्त्वं शोकादिमदात्मवत्त्वं च दृष्टमिति—दृष्टेन स्मितरुदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवत्त्वं बाल्यावस्थायां गम्यत इति न दोषः । अथ कारणान्तरोपपादनम् ? तदपि न युक्तम्—अत एव दृष्टेन विशेषितत्वादिति । अथात्मन उत्पत्तिनिरोधकारणानुमानम् ? तन्न युक्तं—द्रव्यस्य सतः सर्वदा अमूर्तत्वादकारण आत्मा आकाशादिवदिति । आत्मानं च कृतकं प्रतिपद्यमानेन कारणमस्य वाच्यम् ? कुतः ?

(१) यत् पुनः—पा० ४ पु० ।

(२) उतानैकान्तिकपक्ष—पा० ४ पु० ।

(३) अथात्मन उत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

कार्यस्य कारणवत्त्वात्(१) सर्वं कार्यं कारणवद्दृष्टमिति ।

अथ पद्मादिप्रबोधसम्मीलनविकारोऽकस्माद्भवतीति ? तन्नो-
ष्णशीतवर्षकाल(२) निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥

नोष्णशीतवर्षकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविका-
राणाम् ॥ २१ ॥

नायमाकस्मिकः पद्मादिप्रबोधसम्मीलनविकार इति सू-
त्रार्थः । एवं च सति दृष्टान्तेन न किञ्चित् प्रतिपिज्ज्यते पञ्चा-
त्मकविकाराणामिति । न पञ्चात्मककारणानि(३) पद्मानि-
ति, अपि तु पञ्चानां भूतानामनुग्रहे सति भवन्तीति पञ्चा-
त्मकानीत्युच्यन्ते । वस्तुतस्तु न पञ्चात्मकं किञ्चिदस्ती-
त्युपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् । जातमात्रस्य
वत्सस्य प्रवृत्त्या स्तन्याभिलाषो गम्यते तत्र प्रवृत्त्युन्ने-
यः(४) स्तन्याभिलाषस्तेन स्मृतिस्तया संस्कारस्तेनानुभवस्तेन
पूर्वशरीरमिति पूर्ववत् प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदं सूत्रमा-
रभ्यते यदाऽयमर्थः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे ऽवगतः ? सामान्यतो-
ऽधिगतस्य(५) विशेषज्ञापनार्थं सूत्रमित्यदोषः ॥

प्रवृत्तिमात्रस्यानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम्—अयसोऽयस्कान्ता-
भिगमनवत्तदुपसर्पणमिति सूत्रम्—

(१) कारणवत्त्वनियमात्—पा० ४ पु० ।

(२) वर्षाकाल—पा० १ पु० ।

(३) कारणानि—इति नास्ति ४ पु० ।

(४) प्रवृत्त्यनुमेयः—पा० ४ पु० ।

(५) सामान्यतो ज्ञातस्य—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये १ आदिके २१-२५ सूत्रम् । ३६९

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तद्रूपसर्पणम् ॥ २३ ॥

न विकल्पानुषत्तेः—किमिदमयसोऽयस्कान्ताभिगमनं(१)
सनिमित्तमाहो निर्निमित्तमिति ? । यदि सनिमित्तं ?
तत्केन गम्यते ? नियमेन अयांस्ययस्कान्तमेवोपसर्पन्ति न तु
लोष्टादीन्, न च लोष्टादप उपसर्पन्ति, सोऽयं कार्यानियमात्
कारणनियमो गम्यते । एतेनाकस्मिकत्वं प्रतिषिद्धम् । तदि-
दमयसामुपसर्पणं किं दृष्टकारणप्रत्याख्यानार्थमुपन्यस्त?मथवा
कारणान्तरोपदर्शनार्थम् ? अथात्मन्युत्पत्तिनिरोधानुमानमिति(२)
पूर्ववत्प्रसङ्गः ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

आकस्मिकत्वप्रतिषेधार्थं च नान्यत्र प्रवृत्त्यभावादिति सूत्रम् ॥

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

नित्य आत्मा वीतरागजन्मादर्शनात् । न हि कश्चिज्जात-
मात्रो वीतरागो जायते वीतरागाणां जन्मादर्शनात् सरागो
जायते इति गम्यते । जन्म व्याख्यातम् । ततः किं ? रागस्य
पूर्वानुभूतविषया(३)नुचिन्तनं योनिः, न च विषयावगमा-
समर्थेषु इन्द्रियेषु रागः सम्भवति, न च स्मृतिमन्तरेण विष-
यानुचिन्तनम्(४) युक्तम्, पूर्वानुभूतविषयप्रार्थना सङ्कल्पः ।
अदृष्टादिति चेत् ?—अथ मन्यसे न पूर्वशरीरयोगो रागाद्र-
म्यते अपि त्वदृष्टाद्राग इति ? । नाभिप्रायापरिज्ञानात्(५)—नै-

(१) अयस्कान्तस्याभिगमनं—पा० ४ पु० ।

(२) निरोधार्थमिति—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्वानुभवविषया—पा० ४ पु० ।

(४) रागचिन्तनं—पा० ४ पु० ।

(५) नाभिप्रायाविज्ञानात्—पा० ४ पु० ।

वमभिप्रायः कारणनियमेन रागोऽपि तु पूर्वशरीरसम्बन्धप्र-
तिपादनं सूत्रार्थः । न चादृष्टाद्राग इति ब्रुवता तत्प्रतिषि-
ध्यत इति किञ्चिदुक्तम् । तन्मयत्वाद्वाग इति, विषयाभ्यासः
खल्वयं भावनाहेतुस्तन्मयत्वमुच्यते जातिविशेषाच्च रागविशेष
इति । कर्म खल्विदं जातिविशेषस्य निर्वर्तकं तादर्थ्यात्ताच्छ-
व्यं लभ्यते वीरणादिवत् ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिरित्यनैकान्तिकपक्षे सूत्रम् ।
नोक्तोत्तरत्वाद्—उक्तोत्तरमेतत् ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनामिति । अत्रापि पूर्ववत्
सङ्कल्पस्मृतिसंस्कारपूर्वानुभवपूर्वशरीरवदात्मवत्त्वानि योज्यानी-
ति । एवं चानादिः संसारोऽपवर्गान्तः सिध्यतीति व्यव-
स्थितमेतदस्मात्मा व्यतिरिक्तो निःसृज्येति ॥

(इति नवभिः सूत्रैर्निःसृज्यप्रकरणम् ।)

आत्मानन्तरं शरीरमवसरप्राप्तं परीक्ष्यते । अथवा अ-
नादिश्चेतनस्य शरीरयोग इति शरीरं परीक्ष्यते । तस्मिन्
परीक्ष्यमाणे आत्माधिकारश्च परि(१)समाप्तो भवति । किं
पुनरस्य परीक्ष्यं ? किं घ्राणादिवदेकप्रकृति ? अथ नानाप्रकृ-
तीति ? विप्रतिपत्तेः संशयः । श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्ति-
स्तत्रेदं तत्त्वम् ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

मानुषं शरीरं पार्थिवमिति । मानुषमिति किमर्थं(२)

(१) आत्माधिकारः एव—पा० ४ पु० ।

(२) किमिति—पा० ४ पु० ।

विशिष्यते ? लोकान्तरशरीराणि न पार्थिवानीति युक्तं विशेषणं, गन्धवत्त्वात् परमाणुवत्—गन्धवान् परमाणुरेकात्मको दृष्टः गन्धवच्च शरीरं तस्मादेकात्मकमेकस्वभावमिति । न त्विदमवादिभिरसंपृक्तया पृथिव्याऽऽरब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयभावेन कल्प्यत इति भूतसंसर्गोऽविप्रतिषिद्धः ।

एवं तर्हि पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम्, गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकमिति (१) प्रत्युक्तम्(२) ॥

तत्र सन्निहितानां तद्गुणोपलब्धेरिति तदिदमनेकभूतप्रकृति शरीरमरसमगन्धमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यादिति भाष्यम् । तस्य व्याख्यानं पृथिव्युदकाभ्यामारभ्यमाणमगन्धं कारणगन्धस्यैकस्यानारम्भकत्वात् । पृथिव्यनलाभ्यामारभ्यमाणमगन्धमरसं च कारणगन्धरसयोः केवल्योरनारम्भकत्वात् । पृथिव्यनिलाभ्यामगन्धमरसञ्चारूपं च वायोरगन्धरसरूपत्वात् । पृथिव्याकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च आकाशे गन्धाद्यभावात् सर्वत्र समानो न्यायः कारणगुणस्य केवलस्यानारम्भकत्वात् । जलानलाभ्यामगन्धञ्चारसं च, जलवायुभ्यामगन्धं चारसञ्चारूपं च, जलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च, तेजोनिलाभ्यामगन्धं चारसञ्चारूपञ्च, अनलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च, अनिला-

(१) पार्थिवाप्यतैजसमिति—निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेरिति—गन्धक्लेदपाकेति च वाक्यत्रयं सूत्रत्वेन निर्णीतं वाचस्पतिमिश्रैरन्यायसूचीनिवन्धे विश्वनाथपञ्चाननेन गौतमसूत्रवृत्तौ च । युक्तं चैतत् अनुपदमेव “इति भाष्य”मिति दर्शनात् ॥

(२) प्रतिषिद्धम्—पा० ४ पु० ।

काशाभ्यामेवमेव भृजलानलैरगन्धमेव भृजलानिलैरेवमेव भृज-
लाकाशैरेवमेव पृथिव्यानिलानलैरगन्धमरसं च, पृथिव्यनलाका-
शैरेवमेव, पृथिव्यनिलाकाशैरगन्धमरसमरूपं च, जलानिलानलै-
रगन्धमरसं च जलानलाकाशैरेवमेव जलानिलाकाशैरगन्धं
चारसं चारूपं च अनलानिलाकाशैरेवमेव पृथिव्युदकतेजो-
वायुभिरगन्धं पृथिव्युदकज्वलनाकाशैरेवमेव अवनिजलाकाशै-
रेवमेव पृथिव्यानिलज्वलनाकाशैरगन्धमरूपं च(१) जलानिला-
नलाकाशैरेवमेव पृथिव्युदकतेजोवाय्वाकाशैरगन्धं कारणगुण-
स्यैकस्यानारम्भकत्वादिति वाच्यम्(२) एककारणकत्वे(३) तु
सततोत्पत्त्यनुत्पत्ती नित्यत्वप्रसङ्गश्चेत्युक्तम् ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च । सूर्ये ते चक्षुः स्पृणोमीलस्य म-
न्त्रस्यान्ते पृथिव्यां ते शरीरमिति—सेयं स्पृतिः कारणात्
कार्योत्पत्तिः । यदुक्तं भवति सूर्यश्चक्षुःकारणं, पृथिवी श-
रीरस्येति अन्त्येष्टिकाले मन्त्रः सूर्ये ते चक्षुर्गच्छतु पृथिवीं
शरीरमिति । अस्यापि मन्त्रस्यार्थो यद्यस्मादायातं तत्तस्मि-
न्नेव प्रलयं गच्छति प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानम् ।
प्रलयशब्देन च कार्यशून्यं कारणमुच्यते न पुनः कार्यस्य
कारणे लयः प्रलयः एवं चासदुत्पद्यते सन्निरुध्यते इत्यय-
मर्थ उक्तो भवति ॥

(इति शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ।)

(१) रगन्धमरसश्च—पा० ४ पु० ।

(२) दिति समानम्—पा० ४ पु० ।

(३) एककारणगुणत्वे—पा० ४ पु० ।

अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते । किमा-
व्यक्तिकान्याहंकारिकाणि आहो भौतिकानीति संशयकारण-
प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भा-
त् संशयः ॥ ३० ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ।
कृष्णसारं भौतिकं तस्मिन्ननुपहते विषयोपलब्धिः, कृष्णसार-
व्यतिरेकेण विप्रकृष्टदेशावस्थितस्य विषयस्योपलब्धिः, सेयं
व्यतिरेकोपलब्धिरभौतिकधर्मः, तदेवमुभयधर्मोपलब्धेः संशय
इति । कृष्णसारमेव चक्षुः तस्मिन् सति भावादूपग्रहणस्य-
यस्मादिदं रूपग्रहणं सति कृष्णसारे भवति असति न
भवति । यच्च यस्मिन् सति भवत्यसति न भवति तस्य
तदिति । यथा कार्यद्रव्यस्य रूपादय इति । न प्रदी-
पादिभिरनेकान्तात्—प्रदीपे सति रूपोपलब्धिर्भवति न च
प्रदीपस्य रूपोपलब्धिरित्यनेकान्तः । यस्य कृष्णसारं चक्षुः
तस्य सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः । कृष्णसारं न
विषयं प्राप्नोति अप्राप्त्यविशेषात् सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यो-
पलब्धिः प्राप्नोति । विषयीभावादिति चेत् ?—अथ मन्यसे
सन्निकृष्टोऽस्य विषयो भवति विप्रकृष्टो न विषयः एवं
च न तुल्योपलब्धिरिति ? नोक्तोत्तरत्वात् प्रत्यक्षसूत्र इति ।

अभौतिकानीत्यपरे—

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदणुग्रहणात् । महदिति महत्तरं महत्तममुच्यते अ-
ण्विति अणुतरमणुतममिति(१) तदिदमुभयं चक्षुष्युपलभ्यमानं

(१) महदिति महत्तरमुच्यते अण्विति अणुतरमिति—पा० ४ पु०।

भौतिकत्वं चक्षुषो वाधते भौतिकं हि यावद्भवति तावदेव व्याप्नोति अभौतिकं तु व्यापकत्वात् सर्वसम्बद्धम् ।

न भौतिकेषु मदीपादिषु दृष्टत्वात्-भौतिकाः मदीपादयो महदण्वोः प्रकाशका भवन्तीत्यनेकान्तः मदीपाद्यनभ्युपगमे वा महदणुप्रकाशकत्वं चक्षुष एवेत्यसाधारणत्वादहेतुः भौतिका-भौतिकयोर्निवृत्तेः । ननु चाभौतिके ज्ञाने महदणुप्रकाशक-त्वं दृष्टं ? न दृष्टं-न हि बुद्ध्या महदणुनी प्रकाश्येते, अपि तु प्रकाशो बुद्धिर्न प्रकाशनमिति, अवधारितस्यार्थस्य हानोपादानोपेक्षाबुद्धीनां साधनं बुद्धिरिति नाभौतिकं महदणु-प्रकाशकमस्ति । ननु मनो विद्यते ? सत्यं न पुनस्तद्भौतिकं नाप्य-भौतिकमिति । एतेनात्मा व्याख्यातः-न भौतिको नाभौतिक इति । यदि मनो नाभौतिकं यदुक्तं भौतिकानीन्द्रियाणि अभौतिकं मन इति तद्व्याहतं ? नाभौतिकार्थस्याभूतात्मकपर्यायत्वात् अभौतिकं मन इति अभूतात्मकं मन इति यावदुक्तं भवति । मुख्यतस्तु मनो न भौतिकं नाभौतिकमिति । नेन्द्रियेऽपि समान-त्वात्-इन्द्रियमभौतिकमिति यावदुक्तं भवति अभूतात्मकमिति ? । अभूतात्मकं व्यापकं चेन्द्रियं प्रतिपद्यमान इदं पर्यनुयोज्यः व्यवहितार्थग्रहणं कस्मान्न भवति ? किं कारणम्-व्यापकत्वादिन्द्रियस्य न कुड्यादेरावरणसामर्थ्यमस्तीति ? वृत्तिः प्रतिषिध्यत इति चेत् ?-अथ मन्यसे सखं व्यापकमिन्द्रियं तस्य तु पुरुषार्थहेतुना क्षोभ्यमाणस्य महाह्रदादबुदबुदा इव निःसरन्सस्ताः कुड्यादिभिः प्रतिषिध्यन्त(१) इति ? न वृत्तिव्यतिरेकेणेन्द्रियसत्त्वे(२) प्रमाणाभावात्-येयं विषयग्रहणात्मिका वृत्तिः तां त्यक्त्वा तद्व-

(१) प्रतिवच्चन्त-पा० ४ पु० ।

(२) व्यतिरिक्तेनेन्द्रियसत्त्वे-पा० ४ पु० ।

तिरिक्तमिन्द्रियमिति किं प्रमाणम् ? न चाप्रामाणिकोऽर्थः शक्यः
प्रतिपत्तुम्, न च प्रतिपिध्यमानाप्रतिपिध्यमानयो(१)रेकत्वम्, ए-
कत्वे वाऽऽनर्थक्यं वृत्तिः प्रतिपिध्यते निश्चरतीति च । अव्य-
तिरेकाच्च तदुत्पत्तिविनाशधर्मकम्—यदि वृत्त्यव्यतिरेकीन्द्रियं यथा
वृत्तेरुत्पादविनाशावेवमिन्द्रियस्यापि प्राप्नुतः । वृत्तेर्व्यक्तिर्नो-
त्पत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे न मया वृत्तेरुत्पत्तिरभ्युपगम्यते
ऽपि तु व्यक्तिः न निरोधो विनाशोऽपि तु तिरोभाव इति ?
नोत्पत्तिविशेषत्वात्—व्यक्तिरुत्पत्तेर्विशेषः । कथमिति ? नानुपजा-
तविशेषस्य व्यक्तिरिति । अथानुपजातविशेषं व्यज्यत इति म-
न्यसे ? नित्यं व्यक्तिः स्यात् । एतेन विनाशो व्याख्यातः । ति-
रोभाव इति विद्यमानं न किञ्चिन्निरुद्धं न ह्यनिवृत्तविशेषस्या-
ग्रहणं भवति । न च सर्वनित्यवादिना ग्रहणाग्रहणे युक्ते-विशे-
पस्यानुपजननान्न ग्रहणं विशेषस्यानुपचयान्नाग्रहणमिति । नित्यं
व्यापकश्चेन्द्रियमभ्युपगच्छतः कारणार्थो हीयते—कारणं नाम
पस्यानन्तरं यद्भवति कारणञ्च नित्यं कार्यञ्च नित्यमिति किं
कस्यानन्तरं कार्यकारणभावश्च कथं तयोर्नित्यत्वात् । कारकश-
ब्दार्थश्च वाच्यः(२) । ननु करोतीति कारकम् ? ससं करोतीति
कारकम्(३) न पुनर्नित्यवादिनः किञ्चित्कर्तव्यमस्ति न चा-
सति कर्तव्ये कारकार्थं पश्यामः । व्यक्तौ कारकार्थं इति चेत् ?
व्यक्तौ च तुल्यं व्यक्तिरपि व्यङ्ग्यवन्नित्येति व्यक्तावपि न का-
रकार्थोऽस्ति(४) युगपदनेकविज्ञानप्रसङ्गाच्च—यदि च वृत्तिर्वृत्ति-
मतो नान्यां भवति वृत्तिमतोऽवस्थानाद्वृत्तीनामवस्थानमिति यु-

(१) प्रतिवच्यमानाप्रतिवच्यमानयोः—पा० १ पु० ।

(२) वक्तव्यः—पा० ४ पु० । (३) बाधकम्—पा० ४ पु० ।

(४) कारकोऽस्ति—पा० १ पु० ।

गपदनेकविज्ञानप्रसङ्गः वृत्त्यनेकत्वे चैकमिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति
वृत्तिभ्योऽनन्यत्वात् । अथ माभूदिन्द्रियभेद इति ? वृत्तीनां त-
र्ह्येकत्वं प्राप्नोति वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वात् । अथ माभूदयं दोष
इत्युभयं नेष्यते ? भेदस्तर्हि वृत्तिवृत्तिमतोरिति न चान्या गतिर-
स्ति तस्माद्युक्तम् व्यापकमिन्द्रियं नित्यं चेति ॥

महदणुग्रहणस्य चान्यथासिद्धेरहेतुः—योऽयं हेतुर्महदणु-
ग्रहणा(१)दभौतिकानीन्द्रियाणीत्ययमन्यथासिद्धः न महदणु-
ग्रहणमात्रादभौतिकत्वं व्यापकत्वमिन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुं,
कस्मात् इदं ? यस्माद्रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषान्महदण्वोर्ग्रहणम् ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्वग्रहणम् ॥ ३२ ॥

चक्षुरश्मेर्यस्य च सन्निकर्षविशेषान्महदण्वोर्ग्रहणं भवति ।
तत्र सन्निकर्षमात्रात् सामान्यग्रहणं सन्निकर्षविशेषाद्विशेषग्रह-
णम् । कः पुनः सन्निकर्षस्य विशेषः ? भूयोऽवयवसन्निकर्षानु-
ग्रहः यस्मादयं सन्निकर्षो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्भूयोऽवयवसंयोगै-
रनुगृह्यते सोऽयमवयवान्तरसंयोगापेक्षोऽवयवीन्द्रियसन्निकर्षः स-
न्निकर्षविशेष इत्युच्यते स च रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषोऽणुमह-
तोस्तुल्यो भवतीत्यन्यथा महदण्वोर्ग्रहणं सिद्ध्यति । रश्म्यर्थस-
न्निकर्षश्चावरणलिङ्गः कुड्यादिव्यवहितानामप्रकाशरूपत्वात् अ-
प्राप्यकारित्वे तु न कुड्यादेरावरणसामर्थ्यमस्तीत्यस्ति चाक्षुषो
रश्मिः यथा प्रदीपरश्मिरिति ॥

आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह—

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः । न चाक्षुषो रश्मिर्विद्यत इति सूत्रार्थः ।

कथमिति ? । उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वादनुमानानुपपत्तिः यत् ख-
लूपलब्धिलक्षणप्राप्तं नोपलभ्यते तन्नास्ति यथा घटादि घटा-
देर्महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपवत्त्वानि सन्तीत्युपलभ्यन्ते घटादयः तथा
महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपवांश्चाक्षुषो रश्मिः कस्मात् प्रत्यक्षतो(१)
नोपलभ्यत इति—महत्त्वं तावत् कारणमहत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यः अ-
नेकद्रव्यवत्त्वमपि कारणबहुत्वादेव रूपस्पर्शवद्वि तेज इति ना-
रूपं तत्—एवमशेषोपलब्धिकारणसन्निधाने सति यन्नोपलभ्यते(२)
तेन गम्यते नास्तीति ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥३४॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः । यत् प्रत्य-
क्षतो नोपलभ्यते तदनुमानेनोपलभ्यमानं नास्तीत्युक्तम्(३)
यथा चन्द्रमसः परभागः पृथिव्याश्चाधोभागः प्रत्यक्षलक्षणप्रा-
प्तावपि न प्रत्यक्षत उपलभ्यते अनुमानेन चोपलब्धेर्नतौ न स्तः ।
किं पुनरनुमानम् ? अर्वाङ्गभागबहुभयप्रतिपत्तिः तथा चाक्षुषस्य
रश्मेः कुड्याद्यावरणमनुमानं सम्भवतीति ।

अपरे तु महदनेकद्रव्यवत्त्वादूपवत्त्वाचोपलब्धिरित्युपलब्धौ
नियमं वर्णयन्ति । नोपलभ्यमान इति किमुक्तं भवति न
युक्तो(४) यत्र यत्र महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपाणि सन्ति तत्तदुपल-
भ्यत इति, अपि तु यद्यदुपलभ्यते तत्र तत्र महदनेकद्रव्यव-
त्त्वरूपाणि सन्तीति ? । एवं तर्हि इदं सूत्रं नोपलब्धेः कारणप्र-
तिपादकम् सत्त्वभावादिति—सत्त्वे महदनेकद्रव्यरूपेषु उपलब्धिर्न
भवतीति नैतान्युपलब्धिकारणमिति ॥

(१) प्रत्यक्षतया—पा० ४ पु० ।

(२) येन नोपलभ्यते—पा० ४ पु० ।

(३) न नास्तीत्यत उक्तम्—पा० ४ पु० । (४) न श्रूयो—पा० पु० ।

द्रव्यगुणधर्मभेदाद्योपलब्धिनियमः ॥ ३५ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाद्योपलब्धिनियम इति । शेषं भाष्ये । कस्मात् तर्हि चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते इति ? उपलब्धिकारणाभावादिति । नैतावदेवो(१)पलब्धिकारणं यन्महदनेकद्रव्यरूपाणि, अपि तु रूपग्रहणाद्रूपविशेषोऽभिधीयते न रूपमात्रम् ।

एवं च सूत्रम् ॥

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥

अनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिरिति । अत्र रूपविशेषग्रहणेन रूपधर्म उद्भवसमाख्योऽभिधीयते न रूपत्वं रूपान्तराद्रूपं विशिनष्टि अपि तुद्भवो विशेषकत्वाद्विशेष इत्युच्यते यथा ब्राह्मणविशेष इति न ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणविशेषः एवं समानजातीयविशेषकत्वं यत् तद्विशेष इत्युच्यते उद्भवश्च कार्यगम्यः यस्याभावाद्विपक्तावयवमाप्यं द्रव्यं हेमन्ते न गृह्यते तैजसश्च ग्रीष्मे(२) यस्य भावात् प्रदीपरश्मिरूपलभ्यते आदित्यरश्मिश्च, स उद्भवो नाम विशेषः स तस्मिन्नायने रश्मौ रूपविशेषो नास्तीत्यतश्चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते दृष्टश्च तेजसो धर्मभेदः । चतुर्विधश्च तेजो भवति उद्भूतरूपस्पर्शं यथाऽऽदित्यरश्मिः । उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा प्रदीपरश्मिः । उभयं च प्रत्यक्षम् रूपस्योद्भूतत्वात् । उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपं यथा वारिस्थितं तेजः । अनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा नायनं तेजः(३) । उभयं चाप्रत्यक्षम् रूपस्यानुद्भूतेः ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः । शेषं भा-

(१) नैतदेवो—पा० ४ पु० ।

(२) उष्मा इत्यधिकं ४ पु० ।

(३) रूपस्पर्शो यथा नायनो रश्मि—पा ४ पु० ।

व्ये । रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारमवलम्ब्यार्था—यदि नायनो रश्मिरुद्भूतस्पर्शो भवेत् तेन दृश्यशिपेवेऽनेकरश्मिसन्निधाने सति द्रव्यं दह्येत अनेकरश्मिसन्निपाते च सति(१) व्यवहितत्वाद्व्यवस्थानुपलब्ध्या भवितव्यम् । अथ मन्यसे यथादिसरश्मिः सम्बद्धेर्था नायनो रश्मिर्न व्यवधीयते एवं रश्म्यन्तरसन्निपातेऽपीति ? । तन्न व्यतिभिद्यार्थाग्राहकत्वात्(२) व्यतिभिद्यादिसरश्मिं तत्सम्बद्धेन द्रव्येण सम्बध्यते उद्भूतरूपस्पर्शवच्चे च चक्षुषो यस्य पूर्वं सन्निपतितं चक्षुस्तदितरेण व्यवहितमपि(३) नार्थं गृहीयात् । अथानेकरश्मिसन्निपाते सति समानजातीयद्रव्येभ्यो द्रव्यान्तरं रश्मिरुत्पद्यत इति । एवं सति समग्रासमग्रचक्षुषोस्तुल्योपलम्भः प्राप्नोति । न चैतदिष्टमनुपलब्धेरिति व्यवहारकल्पस्यर्थं च नायनस्य रश्मेरनुद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वमिति । सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूहः पुरुषार्थकारित इति । कर्म च धर्माधर्मरूपं चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः ॥३८॥ (४)

अव्यभिचारी तु प्रतीघातो भौतिकधर्मः । भौतिकं चक्षुः कुप्यादिभिः प्रतीघातदर्शनात् घटादिवदिति । अप्रतीघातादभौतिकमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि प्रतीघाताद्भौतिकमप्रतीघातादभौतिकम् दृष्ट्वाप्रतीघातः काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ? नानेकान्तात्—प्रदीपरश्मिवत् भौतिकस्याप्रतीघातः यथा

(१) सन्निधाने सति—पा० ४ पु० ।

(२) ग्राह्यत्वात्—पा० १ पु० ।

(३) व्यवहितमिति—पा० ४ पु० ।

(४) इदं सूत्रं न विश्वनाथपञ्चाननसम्मतम् नापि न्यायसूची-निबन्धे दृश्यते ।

प्रदीपरश्मेरिति । स्थाल्यादिषु च पाचकस्य तेजसोऽप्रती-
घातादिति ।

उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात्—

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः । यथोप-
लब्धिलक्षणप्राप्तस्य मध्यन्दिनोल्काप्रकाशस्य निमित्तादग्रहण-
मभिभवात् तथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य चाक्षुषस्य रश्मेरग्रहणं
निमित्ताद्रूपस्यानुद्भूतेरिति । मध्यन्दिनोल्काप्रकाशो नोपल-
भ्यते इति आदित्यप्रकाशात्—आदित्यप्रकाशाभिभवादिसयु-
क्तम् सर्वरश्मिवत्त्वमसङ्गात् ?—एवं सति सर्वं लोष्टादि रश्मिवत्
प्राप्नोति ? । अथ लोष्टादिरश्मयः कस्मान्नोपलभ्यन्ते इत्यनुक्तो
ब्रूयादादित्यरश्म्याभिभवादित्ययुक्तं तदेतदुत्तरद्वारकं सूत्रम्—

न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः । यदि लोष्टादिरश्मयः स्युर्दि-
वादित्यप्रकाशाभिभवाच्च नोपलभ्यन्ते इति रात्रौ तर्ह्यनुपलब्धे-
रन् रात्रावपि नोपलभ्यन्ते । व्यञ्जकाभावादिति चेत् ? न
हि यद्यस्याभिभावकं तत् तस्याभिव्यञ्जकमिति । कथं न
प्राप्नोति लोष्टादिरश्मीनामुपलम्भः अनुमानतश्च नोपलभ्यते
लोष्टरश्मिरित्यपिशब्दात् गम्यते । तदेवं सर्वप्रमाणनिवृत्तेर्न
विद्यते लोष्टरश्मिः न पुनरेवं चाक्षुषो रश्मिर्निरनुमानः कु-
ड्यादेरावरणस्य सामर्थ्यादिति तस्य विद्यमानस्य बाह्यप्र-
काशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्ति-
तोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तस्थान एवैतत् सूत्रम् । किमुक्तं भवति ? यत् खलु

वाह्यप्रकाशमपेक्षते(१) तस्यानुपलब्धीरूपानभिव्यक्तित इत्यनु-
द्भूतेर्यथा विपक्तावयवस्याऽऽप्यद्रव्यस्य रूपानुद्भूतेरग्रहणम् तथा
चाक्षुषो रश्मिर्वाह्यप्रकाशानुग्रहमपेक्षते तस्मादस्यापि रूपस्या-
नुद्भूतेरग्रहणमिति । कस्मात् पुनर्नायनस्य रश्मेरनुपलब्धेर-
भिभवो न कारणमुच्यते इति ? नोच्यते—

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात्—पदुद्भूतरूपं वाह्यप्रकाशा-
नुग्रहं च नापेक्षते तदभिभूयते यथा मध्यन्दिनोल्काप्रका-
शः, अनुद्भूतरूपश्च नायनो रश्मिर्वाह्यप्रकाशानुग्रहं चापे-
क्षते यदनुद्भूतरूपं तत्राभिभूयते यथा तदेव विपक्तावयव-
माप्यं द्रव्यम् । यच्च वाह्यप्रकाशानुग्रहापेक्षं उद्भूतरूपमपि
तत्राभिभूयते यथा घटादिद्रव्यमिति, सोऽयमुभयविषयोऽभिभ-
वो नायनरश्मावनुपपन्न इति विप्रतिपत्तिविषयः । कृष्णसारं
रश्मिमत् द्रव्यत्वे सति रूपोपलब्धौ नियतस्य साधनाङ्गस्य
निमित्तत्वात् प्रदीपवादिति । अथवा रश्मिमच्चक्षुः द्रव्यत्वे
सति नियतत्वे च सति स्फटिकादिव्यवहितार्थप्रकाशकत्वात्
प्रदीपवत् ॥

नक्तश्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

नक्तश्चरनयनरश्मिदर्शनाच्चेति दृष्टान्तसूत्रम् । मानुषं च-
क्षु रश्मिमत् अप्राप्तिस्वभावत्वे सति रूपाद्युपलब्धिनिमित्त-
त्वात् नक्तश्चरचक्षुर्वदिति । जातिभेदादिन्द्रियभेद इति
चेत् ?—अथ मन्यसे यथा विडालन्वं जातिर्दृषदंशे वर्त्त-
ते न मनुष्ये एवं रश्मिमद्विडालस्यैव चक्षुर्भविष्यति

न मानुषस्येति ? नावरणसामर्थ्यात्—सत्येतस्मिन् जातिभेदे यथा-
वृषदंशप्रभृतीनां कुड्यादिभीरश्मय आव्रियन्ते तथा मनु-
ष्याणामपीति समानमेवेति । इतश्च(१) भौतिकानीन्द्रियाणि
प्रतिघातित्वात् घटादितिवत्(२) भूतं श्रोत्रं द्रव्यत्वे सति
बाह्यप्राप्तार्थप्रकाशकत्वात् घ्राणादिवदिति ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षग्रहणाच्चद्वग्रहणमयुक्तमन्यथापि ग्रहणात्—

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४४ ॥

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः । तृ-
णादिसर्पदद्रव्यं काचे ऽभ्रपटले वा प्रतिहन्यते । यदि चाक्षु-
षो रश्मिः प्राप्तार्थप्रकाशकः स्यात् काचाभ्रपटलैकान्तरिते
प्रकाशको न स्यात् । अस्ति तु । तस्मान्न प्राप्यकारि चक्षु-
रिति । अत एवाभौतिकं प्राप्यकारित्वं भौतिकधर्म इति ।

कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेध इति ।

अप्राप्यकारित्वे इन्द्रियस्य न कुड्याद्यावरणसामर्थ्यमस्ती-
त्युक्तम् । शेषं भाष्ये ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः(३) । न काचोऽभ्रप-
टलं वा रश्मिं प्रतिवध्नाति सोऽप्रतिहन्यमानो व्यतिभिद्यार्थेन
सम्बध्यते ।

(१) अतश्च—पा० ४ पु० ।

(२) घटादिवदिति—पा० ४ पु० ।

(३) सन्निकर्षोपलब्धिः—पा० ४ पु० ।

यश्च मन्येत न भौतिकस्यास्यप्रतीघात इति सर्वं हि भौतिकं प्रतीघातधर्मकमिति ? तन्न—

आदित्थरश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि दाहो ऽवि-
घातात् ॥ ४७ ॥

आदित्थरश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि(१) दाहो ऽविघाता-
त् । न आदित्थरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरिते ऽप्यविघा-
तादाहो ऽप्यविघातात् । अविघातादिति(२) पदाभिसम्बन्धा-
द्वाक्यभेदः । नैकं वाक्यमनेकार्थं प्रतिवाक्यं चार्थभेद इति ।
क्षेपं भाष्ये ॥

कोऽयमविघातः ? अव्यूह्यमानावयवद्रव्यानुप्रवेशः—यस्य
द्रव्यस्यावयवा न व्यूहन्ते तस्यान्तरावयवैरव्यूह्यमानस्य योऽ-
भिसम्बन्धः सोऽविघात इति । अन्तर्व्यवस्थितस्य वा द्रव्यस्य
वाऽव्यूह्यमानावयवद्रव्यस्य बहिरवस्थितद्रव्यप्राप्तिः । दृष्टं कलशे
निपक्तानामपां बहिःशीतस्पर्शग्रहणम् न हि गुणस्यास्वत-
न्त्रस्य(३) गुणिनमन्तरेण बहिर्निर्गमनं(४) युक्तमिति । तत्र परि-
स्पन्दः तिर्गमनं परिस्रवः पात इति ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् । इतरधर्म इतरत्र प्रसज्यते(५) इतरधर्म-
श्चेतरत्र यद्यविघातः चक्षूरश्मेः स्फटिकादिभिः कुड्यादिभिरपि

(१) स्फटिकान्तरेऽपि—पा० ४ पु० ।

(२) अप्रतिघातादिति—पा० ४ पु० ।

(३) गुणस्य द्रव्यतन्त्रस्य—पा० ४ पु० ।

(४) बहिर्निर्गमनं—पा० ४ पु० ।

(५) प्रसज्यते—पा० ४ पु० ।

प्रामोति कुड्यादिभिर्वा प्रतीयातः स्फटिकादिभिरपि प्रामोति ?
नैष दोषः—

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्
तदुपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ।
आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स च स्वो भवति निय-
मात् । कः पुनरयं रूपविशेषः द्रव्यान्तरासंयुक्तद्रव्यसमवायः
तस्य वा रूपोपलम्भनसामर्थ्यं स्वो धर्मः स च स्वभावतः तस्य
या विद्यमानता उदकादिषु तत्स्वाभाव्यं प्रसादस्वभावत्वाद्
आदर्शोदकादिषु नयनरश्मिः प्रतिहन्यते स च प्रतिहतः प्रति-
निवृत्तौ स्वमुखादिना सम्बध्यते तस्य चाग्रसम्बन्धाद्यदभि-
मुखमग्रं तदभिमुखं मुखादि पश्यतीति यथाग्रतोऽवस्थितस्य
पुरुषस्येति आदर्शमुखग्रहणमनुक्रमेण तदप्याशुभावान्न वि-
भाव्यते आदर्शरूपानुग्रहणात् तदनुरञ्जितः प्रत्ययः ।
क्षेपं भाष्ये ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः । प्रमाणस्य
तत्त्वविषयत्वाद्—दृष्टानुमिताः स्मृतिवमे द्रव्यधर्मा यथाभूता
भवन्ति तथाभूता एव प्रमाणेन प्रतिपाद्यन्ते इमौ च
भवता नियोगप्रतिषेधौ देशितौ क विषये स्याताम्, न
चैतद्युक्तम् न हि यथा धूमेनाग्निप्रतिपत्तिस्तथोदकप्रतिप-
त्तिरपि भवत्विति । न चोदकप्रतिपत्तिर्धूमेन भवतीत्य-
ग्निप्रतिपत्तिरपि न युक्ता, अर्थाग्नियुजानो भवानुपेक्षणीयः
प्रतिघाताप्रतिघातयोः खलुपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके व्य-
वहितोपलब्ध्यानुमीयते स्फटिकादिभिस्प्रतीयातः व्यवहिता-

नूपलब्ध्या च कुञ्जादिभिः प्रतीघात इति । यदि प्रा-
प्यकारि चक्षुर्भवति अथ कस्मादञ्जनशलाकादि नोपलभ्यते ?
नेन्द्रियेणासम्बन्धात्(१) इन्द्रियेण सम्बद्धा अर्था उपल-
भ्यन्ते न चाञ्जनशलाकादीन्द्रियेण सम्बद्धम् अधिष्ठा-
नस्यानिन्द्रियत्वात् रश्मिरिन्द्रियं नाधिष्ठानं न रश्मिनाऽञ्ज-
नशलाका सम्बद्धेति ॥

(इति इन्द्रियभौतिकत्वपरीक्षाप्रकरणम् ।)

एवं तावद् भौतिकानीन्द्रियाणीति समर्थितम् । किं पुनरे-
कमिन्द्रियमाहोऽनेकमिति ? । एके तु-

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च
संशयः ॥ ५१ ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ।
एके तु स्थानान्यत्वे नानात्वं दृष्टं यथा बहूनां घटा-
नामिति । एकस्य च नानास्थानत्वं यथाऽवयविन इति ।
अनुपपन्नरूपश्चायं संशयः । कथमिति ? यदि तावदेवं क्रि-
यते स्थानान्यत्वे नानात्वैकत्वदर्शनादिति ? तदैकत्वे स्थानान्य-
त्वस्या(२) दर्शनान्न समानधर्मः । अथ नानास्थानत्वे सत्तेकाने-
कत्वदर्शनात् संशय इति ? तदा द्रव्यं नानास्थानमनेकं न कि-
ञ्चिद्दृष्टमिति न समानधर्मत्वम् यद् घटाद्यनेकं तन्न नाना-
स्थानम् अपि तु स्थानान्यत्वं(३) तस्य, सोऽयं संशय उभय-
थानुपपन्न इन्द्रियेषु । स्थानेषु तु युक्तः किं नानास्थानानि

(१) नेन्द्रियाणामसम्बन्धात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्थाननानात्वस्या—पा० ४ पु० ।

(३) स्थाननानात्वं—पा० ४ पु० ।

उत नानास्थानम् ? इन्द्रियेषु तु न स्थाननानात्वात् सम्भवति
न च नानास्थानत्वादिति । शरीरव्यतिरेकित्वात् सत्त्वाच्च
संशयः—शरीरव्यतिरेक्तमुभयथा दृष्टमेकमनेकं च यथाकाशं
घटादि च । सच्चोभयथा दृष्टमेकमनेकं च । तदेवमुभयथेन्द्रि-
येषु(१) शरीरव्यतिरेकः सत्त्वं च, तेन सन्दिह्यते ।

एकमिन्द्रियं, किं पुनस्तत्—

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगव्यतिरेकात् । कः पुनरयमव्यतिरेकः ? सर्वाधिष्ठा-
नसम्बन्धः—नहि न किञ्चिदिन्द्रियं न त्वचा प्राप्तम् । सति
भावो वा—न ह्यसयां त्वचि किञ्चिदर्धग्रहणं भवति(२) त-
स्मात् त्वगेकमिन्द्रियम् ।

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेरिति लोकविरोधः—एकमिन्द्रियमिति
ब्रूमाणो लोकं विरुणद्धि विद्यमाने त्वगिन्द्रिये स्पर्शोपलब्धिप्रस-
ङ्गः इन्द्रियान्तरार्था रूपादयोऽन्धादिभिरुपलभ्येरन् न तूपलभ्यन्ते
तस्मान्नैकमिन्द्रियमिति । यदप्यव्यतिरेकादिति ? तदपि नानेकान्ता-
त् अनेकेन चानिन्द्रियेण सर्वाणीन्द्रियाधिष्ठानानि पृथिव्यादिना
प्राप्तानीत्यनेकान्तः । अवयवोपघातादिति चेत् ?—अथ भवेदेतत्
त्वगवयवः कश्चिदुपहतो भवति तदुपघातादन्धादिभिर्नोप-
लभ्यन्ते(३) रूपादय इति—यथा त्वगवयवविशेषेणैव धू-
मोपलब्धिः यश्चक्षुषि त्वगवयवविशेषस्तदुपघाताद्धूमस्पर्शानु-
पलब्धिरिति(४) ? । न व्याघातात्—त्वगवयवविशेषेण धूमो-

(१) उभयमिन्द्रियेषु—पा० ४ पु० ।

(२) किञ्चिद्विषयग्रहणं सम्भवतीति—पा० ४ पु० ।

(३) नोपपद्यन्ते—पा० ४ पु० ।

(४) धूमस्यानुपलब्धिरिति—पा० ४ पु० ।

पलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरिति ब्रुवता यदुक्तमेकमिन्द्रियमिति त-
द्वाहतं भवति प्रागेकमिन्द्रियं त्वगित्युपगम्येदानीं त्वगवयव-
विशेषा रूपादिग्राहका इति ब्रुवाणः प्रतिपेध्यमभ्यनुजाना-
ति न ह्यवयव्यनतिरिक्ता अवयवा इति । यांश्चावयवान् रूपा-
दिग्राहकान् त्वचो मन्यन्ते ते किमिन्द्रियात्मका उत नेति ?
किं चातः ? यदीन्द्रियात्मका नैकमिन्द्रियम्, अथेन्द्रियात्मका न
भवन्ति न तर्हीन्द्रियग्राह्या रूपादय इति ।

सूत्रेण चाभिसम्बन्धः—

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः । यस्यैकमिन्द्रियं तस्य युगपद-
र्थानामुपलब्धिः प्रसज्यते । कथमिति ? आत्मा मनसा सम्बध्यते
मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं सर्वायैः सन्निहितैरिति, आत्मेन्द्रिय-
मनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपदुपलब्धयः प्रादुः स्युरिति ।

नैकेन्द्रियग्राह्याणां युगपदुपलब्धिप्रसङ्गात्—यथैकेन्द्रियवादिनो
युगपदनेकार्थसन्निधाने(१) सति युगपदुपलब्धिर्दोषो भवति
तथानैकेन्द्रियवादिनोऽपि एकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धि-
प्रसङ्गः । य एवात्र परीहारः स एव ममापि भविष्य-
तीति । अथायमदुष्टः पक्षः ? अदेश्यं सर्वेतत् युग-
पदुपलब्धिप्रसङ्ग इति । अत्र केचित् परिहारं वर्णय-
न्ति बुभुत्साभेदान्न युगपदुपलब्धिरिति । ममाप्येवम्-
यदि बुभुत्साभेदान्न युगपदुपलब्धिर्लभ्यते ममापि न
बुभुत्साभेदो दण्डवारित इति । ससां च बुभुत्सायाम-
युगपदुपलब्धौ न्यायोऽन्यो स्वधारणीय इति । करणत्वा-

दित्यन्ये-अन्ये तु भुवते परिहारं करणत्वादिति-करण-
 स्य किलायं धर्मः अधिष्ठितमप्यनेकां युगपदक्रियां न प्रा-
 क्रोति कर्तुम् अनधिष्ठितं च न प्रवर्तत इति तुल्यम् ।
 यस्याप्येकमिन्द्रियं तस्यापि करणत्वं न निवार्यत(१) इति
 तस्माद्युगपदर्थानुपलब्धिरित्यदोषोऽयमिति । एवं ब्रुवाण ए-
 कोन्द्रियवादी विकल्प्य पर्यनुयोज्यः—यत्तदेकमिन्द्रियं स-
 र्वार्थमिति मन्यसे तव किं प्राप्यकार्याहो नेति, किं चातः ?
 यदि प्राप्यकारि ? किं तदिति वक्तव्यम् ? यदि त्वक् त्व-
 द्वा प्राप्तानां रूपाणामग्रहणप्रसङ्गः । अथाप्राप्तं रूपं गृह्णाति ?
 स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः । अथ सामिकारीन्द्रियं किञ्चित्
 प्राप्तं गृह्णाति किञ्चिच्चाप्राप्तम् ? एवं सति करणधर्मातिक्रमः ।
 भवतु करणधर्मातिक्रमः किञ्चो बाध्यत इति ? एतस्मिन्
 पक्षे न युगपदुपलब्धिप्रसङ्गादिति सूत्रम् । यथानेकोन्द्रिय-
 वादिन(२) एकोन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्गे करणत्वादिति
 परिहारः सोऽस्य(३) न भवति करणधर्मातिक्रमात् । व्याहृतं
 चैतत् करणं प्राप्यकार्यप्राप्यकारि चेति । असाहचर्याच्च
 न त्वक्—साहचर्यं नाम यस्यैकं विषयग्रहणं तस्य द्वितीय-
 मपीसन्धवधिराद्यभावप्रसङ्गः ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्ववेका ॥ ५४ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका । शेषं भाष्ये । एकोपघा-
 ते तद्विनाशे वा सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गः—अथैकमिन्द्रियं भ-
 वति तद्विघाते विनाशे वा सर्वानुपलब्धिप्रसङ्गः । आवरणा-

(१) निवर्तत—पा० ४ पु० ।

(२) यथा नानेन्द्रियवादिन—पा० ४ पु० ।

(३) सोऽत्र—पा० ४ पु० ।

नुपपत्तेः—यदि त्वगेकमिन्द्रियं भवति नावरणस्य साम-
र्थ्यमस्तीति विप्रकृष्टावस्थितोपलब्धिप्रसङ्गः । दूरान्तिकार्थानु-
विधानं चोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्न स्यात्—अप्राप्यकारित्वे त्व-
मिन्द्रियस्यान्तिके ग्रहणं दूरे चाग्रहणमित्येतन्न स्यात् ।
प्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते । प्रतिषेधा-
न्नानात्वं सिध्यतीति । तन्न बुद्ध्यामहे प्रतिषेधादेकत्वसाधनं
न स्यात् नानात्वं कथं सिध्यतीतिनासाधना क्रियेति ए-
कत्वं च प्रतिषेद्धुं कथं शक्यते प्रतिषेधात् एकत्वसाधनम-
नुमानं निवर्तते न पुनरेकत्वमनेकत्वं वा निवर्तत इति ।
कथं तर्हि अयं ग्रन्थो ग्राह्यः ? प्रतिषेधाच्चनन्तरं नानात्वसिद्धौ
स्थापनाहेतुरप्युपादीयते इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् । अथवा प्रति-
षेधाच्च नानात्वसिद्धाविति प्रतिषेधहेतुना एकत्वप्रतिषेधे कृते
ऽर्थान्नानात्वं सिध्यतीत्ययमर्थः । कतमः पुनरसौ प्रतिषेधहे-
तुः ? युगपदर्थोपलब्धिप्रसङ्गादित्ययम् । अनेनैकत्वं प्रतिषिद्धम् ।
तदेवमवीतसिद्धौ वीतदर्शनार्थमिदमुच्यते—

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५५ ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वादिति सूत्रम् । अर्थः प्रयोजनमित्ये-
वमादि भाष्ये । इदं च सूत्रं न कथञ्चन न्यायेन स-
म्बध्यते । कथमिति ? विधीयमानोऽर्थः साध्यः पञ्चेन्द्रिया-
णीति इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यसम्बद्धम् (१) अथ प्रयोजनपञ्च-
त्वं (२) ? तदप्येवमेव । अथ ग्रहणानि पक्षीक्रियन्ते ? तत्राप्यै-
कान्तिको हेतुर्नास्तीति । एतेन विषया व्याख्याताः ।
इदं तु सूत्रमेवं स्यात् रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नानासाधनक्रियः

(१) इत्यसिद्धम्—पा० ४ पु० ।

(२) परत्वम्—पा० ४ पु० ।

कर्ता एकविषयावसितौ विषयान्तरसिद्धौ करणान्तरापेक्षित्वात्
 यस्य कर्तुरनेको विषयः तस्यान्यतमविषयावसाये विषयान्तर-
 सिद्धौ करणान्तरापेक्षित्वं(१) दृष्टम् यथाऽनेकशिल्पपर्यवदात-
 स्य पुरुषस्य क्रियावसायात् क्रियायां करणान्तरापेक्षित्वम् ।
 तथा च रूपाद्यन्यतमविषयावसाये विषयान्तरसिद्धौ(२) सा-
 धनान्तरापेक्षित्वमस्ति तस्माद्रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नानासाधन-
 क्रियः कर्ता ॥

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५६ ॥

न तदर्थबहुत्वात् । अस्य यथाश्रुत्युत्थानमस्य चार्थ इन्द्रिय-
 पञ्चत्वविरोधः ।

न विरोधात् अर्थबहुत्वादिन्द्रियबहुत्वामिति ब्रूवाणो यद-
 भ्युपगतमेकमिन्द्रियमिति तद्वाधते । नासाधनात्—न मयार्थ-
 बहुत्वादिन्द्रियबहुत्वं साध्यते यतो मे विरोधः स्याद्, अपि तु
 भवतेन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति यत्साधनमुक्तं तस्य मया
 विरोधो देश्यते—यदीन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ती-
 न्द्रियार्थबहुत्वाद् बहूनीन्द्रियाणि प्रसज्यन्ते इति ।

अस्योद्धारकं सूत्रम्(३) —

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद् गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः । गन्धत्वादिभिः
 सामान्यैः कृतव्यवस्था(४) गन्धादयः न स्वकरणव्यति-
 रक्केण करणान्तराणि प्रयोजयन्ति यावत्सु गन्धत्वं वर्तते ता-
 वतामेकसाधनसाध्यत्वात् यः पुनरपरो जातिभेद इष्टानिष्टोपेक्षणी-

(१) साधनान्तरापेक्षित्वम्—पा० ४ पु० (२) सिद्धौ—पा० ४ पु० ।

(३) अस्योत्तरद्वारकं सूत्रम्—पा० ४ पु० ।

(४) कृतकत्वव्यवस्था—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये १ आह्निके ५६-५९ सूत्रम् । ३९१

यत्वादिर्नासौ करणान्तरं प्रयोजयति एवं सर्वत्र । शेषं भाष्ये ।

यदि सामान्यं संग्राहकं प्राप्तमिन्द्रियाणां विषयत्वाव्यतिरे-
कादेकत्वम्(१)—

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ५८ ॥

अस्यार्थोऽविरोध एव नोक्तोत्तरत्वात् इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यस्यार्थेनोक्तोत्तरमेव । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं न बुद्धि-
लक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्य इति सूत्रम्—

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ५९ ॥

तत्र बुद्ध्य एव लक्षणानीत्यस्यार्थो वर्णित इन्द्रियार्थपञ्च-
त्वादिति । नानेन्द्रियं भिन्नाधिष्ठानत्वात्(२) यस्याधिष्ठा-
नं भिन्नं तदनेकं दृष्टम् यथा घटादिष्वधिष्ठानभेदस्तथेन्द्रियाणा-
मस्ति(३) तस्मान्नानिति । अधिष्ठानभेदोऽसिद्ध इति चेत् ?
न अन्यवधिराद्यभावप्रसङ्गात् । यस्य पुनरधिष्ठानभेदस्तस्य-
भेदे एकाधिष्ठानविनाशेऽधिष्ठानान्तराश्रयस्यावस्थानमिति(४)
न दोषः । गतिभेदादिसस्य भिन्नगतित्वादिति प्रयोगः प्र-
सङ्गः पूर्ववत् । आकृतिः परिमाणमियत्ता । स्वस्थानपरि-
माणानि घ्राणरसनस्पर्शनानि । चक्षुर्वर्हिर्निःसृतं विषय-
व्यापि तन्महत् । श्रोत्रं त्वाकाशं तदधिष्ठाननियमेन प्रवर्तते
धर्माधर्मसंहितया इष्टानिष्टोपेक्षणीयशब्दसाधनभूतया कर्णशङ्कुलया
य आकाशस्य सम्बन्धस्तत्सम्बन्धानुविधायकाकाशं न विव-

(१) विषयव्यतिरेकित्वादेकत्वं—पा० ४ पु० ।

(२) भिन्नाधिष्ठितत्वात्—पा० ४ पु० ।

(३) यथा घटादि, अधिष्ठानभेदश्चेन्द्रियाणामस्ति—पा० ४ पु० ।

(४) भेदे एकाधिष्ठानविनाशेऽधिष्ठानान्तराश्रयस्येन्द्रियस्या-
वस्थानमिति—पा० ४ पु० ।

रान्तरेणास्यादिना शब्दमुपलक्षयति(१) नान्यत्रेति तदुपकार-
प्रतीकारभेदाद्वोपक्रियते प्रतिक्रियते चेति, न च पुनराकाशं
नित्यत्वादुपक्रियते न(२) प्रतिक्रियत इति । प्रकृष्टाप्रकृष्टश्रोत्र-
भेदोऽप्यत एव । जातिरिति योनिं प्रचक्षते । पञ्च खल्वि-
मा इन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानीन्द्रियाणां योनय
इति योनिस्तादात्म्यं न पुनस्तत्र कार्यत्वमाकाशे सम्भवति
नित्यत्वात् । कथं पुनर्ज्ञायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्त-
प्रकृतीनीति ? नोक्तोत्तरत्वात् नाव्यक्तप्रकृतीनीन्द्रियाणीत्युक्तो-
त्तरमेतत् ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६० ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् । भूतगुणविशेषो गन्ध-
रसरूपस्पर्शशब्दा विशेषकत्वाद्विशेषा इत्युच्यन्ते । यथा ग-
न्धवत्त्वादिना(३) पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते रसादिभिरवादय
इति । दृष्टो हि बाह्यानामुभयपक्षसम्प्रतिपन्नानां पृथिव्या-
दिभूतानां स्वगुणाभिव्यक्तिनियमः अस्ति च घ्राणादिभिरपि
गन्धाद्यभिव्यक्तिनियमः तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्भूतप्रकृती-
नीन्द्रियाणीति । किं किमात्मकमिति ? येन यद्गुणाभिव्य-
क्तिः । तत्र पार्थिवं घ्राणं गन्धाभिव्यक्तिहेतुत्वात् बाह्य-
पार्थिवद्रव्यवदिति । एवं शेषेष्वपि ॥

(इतीन्द्रियनानात्वप्रकरणम् ।)

गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टम् उद्देशश्च नियो-
गविकल्पसमुच्चयैः समानः तत्र नियोग एकैकगुणत्वं, विक-

(१) शब्दमुपलम्भयति—पा० ४ पु० ।

(२) न—नास्ति ४ पु० ।

(३) गन्धवत्त्वेन—पा० ४ पु० ।

रूपः कस्यचिदेकः कस्यचिद्द्वयविशेषमादिः, समुच्चयः सर्वः (१)
सर्वत्र, अतो विशेषणार्थम्—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ ६१ ॥

अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६२ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः, अप्तेजो-
वायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः, नियमार्थं सूत्रे (२) ॥

चत्वारिंशः पृथिव्यामेकैकशोऽपकर्ष उत्तरेषु स्पर्शपर्यन्ताना-
मिति विभक्तिविपरिणामः । तेन किं कृतं भवति ? स्पर्शपर्य-
न्तानां विनियुक्तानां य उत्तरः स आकाशस्येति आका-
शस्योत्तरः शब्दः । उत्तर इत्ययं तरन्निर्देशो न युक्तः
द्वयोर्दृष्टत्वात् इह पुनः प्रकृष्टवाचित्वे सत्युत्तम इति स्यात् ? ।
नायं (नो) तरन्निर्देशः, अपि तु पराभिधानमेतत् । यदुक्तं
भवति पर इति तदुक्तं भवत्युत्तर इति । तन्त्रं वा स्पर्श-
स्य विवक्षितत्वात्—भवतु वा तरन्निर्देशः । तदुक्तमुत्तम इति
प्राप्नोति ? न स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् गन्धादिभ्यः परः स्पर्शः
स्पर्शादयं पर इति यावदुक्तं भवति तावदुक्तं भवत्युत्तर इति ।

न सर्वगुणानुपलब्धेः—

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६३ ॥

नायं गुणेषु विनियोगः साधुः, कस्मात् ? पार्थिवेन घ्राणेन
पार्थिवानां गन्धादीनामुपलम्भप्रसङ्गात्, एवमाप्येन रसनेन
त्रयाणां, तैजसेन चक्षुषा द्वयोरिति ।

कथं तर्हिमे गुणा विनियोक्तव्याः ?—

एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६४ ॥

एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः यस्मादेकैकगुणानि भूतानि तस्मादेकगुणग्रहणमिति (१) एकैकश्येनेति सौत्रो निर्देशः (२)

कथं तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्ते इति ?—

संसर्गाच्चनेकगुणग्रहणमिति । संसृष्टाऽवादिभिः पृथिवी तस्मादनेकगुणा (३) गृह्यत इति । एवं शेषेषु । संसर्ग (४) स्त्वप्रतिषिद्धो मिथः पञ्चानां चेति । नियमस्तर्हि न प्राप्नोति पृथिव्यां चत्वारो नेतरेषु संसर्गस्यानियमादिति ? न न प्राप्नोति, कस्मात् (५) ?—

विष्टं ह्यपरं परेण ॥ ६५ ॥

विष्टं ह्यपरं परेण—

विष्टमवादिना परेणापरं, नापरेण पृथिव्यादिना परमवादि । विष्टत्वं—संयोगविशेषः ।

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६६ ॥

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वादिति (६) ।

नेति त्रिसूत्रीमनन्तरोक्तामनेन प्रत्याचष्टे । यस्यैकैकगुणानि भूतानि तस्य तैजसमेव द्रव्यं रूपवत्त्वात् प्रत्यक्षं प्राप्नोति

(१) तस्मादेकैकगुणग्रहणमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सूत्रे निर्देशः—पा० ४ पु० ।

(३) अनेकगुणानि गृह्यन्ते—पा० १ पु० ।

(४) संयोगः—पा० ४ पु० ।

(५) कथं यस्मात्—पा० ४ पु० ।

(६) प्रत्यक्षसिद्धत्वात्—पा० ४ पु० ।

न पार्थिवमाप्यं वा अरूपत्वात् । अस्य सूत्रस्य विकल्पतोऽनेकः सूत्रार्थः कल्प्यत इति भाष्ये वर्णितम् ।

तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवादं प्रतिषिध्य न सर्वगुणानुपलब्धेरिति यत् देशितं तत्समाधीयते ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्(१) तत्तत् प्रधानम् ॥ ६७ ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत् तत्प्रधानम् तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः—घ्राणादीनामिन्द्रियाणां पूर्वं पूर्वमिन्द्रियं परस्मात् प्रधानम् । का प्रधानता ? चतुर्गुणत्वादिः । को गुणोत्कर्षः ? स्वगुणाभिव्यक्तिसामर्थ्यम्—येन गुणेन यद्द्रव्यमुत्कृष्यते स तज्जातीयाभिव्यञ्जकत्वादुत्कृष्टो भवति यथा बाह्यानां द्रव्याणामिति । अस्ति चेन्द्रियाणामपि स्वगुणाभिव्यक्तिनियमः तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः(२) । यः पुनर्गन्धगुणत्वाद् घ्राणं गन्धग्राहकमिति प्रतिजानीते तस्य सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः ।

कस्मात् पुनर्न सर्वं पार्थिवं घ्राणमिति ?

तद्व्यवस्थानं तु(३) भूयस्त्वात् ॥ ६८ ॥

व्यवस्थानियमज्ञापनार्थम् तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वादिति सूत्रम् किं पुनरिदं भूयस्त्वम् ? अर्थनिर्वाचितसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुषसंस्कारकारितो भूयस्त्वम्, दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः(४) यथा लोके प्रकृष्टो विषयो भूयानित्युच्यते । यथा च पृथगर्थक्रियासमर्थानि पुरुषसंस्कारोपग्रहात् विषौषधिप्रभृतीनि द्रव्याणि निर्वर्त्यन्त इति ।

(१) पूर्वपूर्वं गुणोत्कर्षात्—पा० ४ पु० ।

(२) सर्वगुणोपलब्धिप्रसङ्गः—पा० ४ पु० ।

(३) तद्व्यवस्थापनं तु—पा० ४ पु० ।

(४) भूयस्त्वे प्रकर्षशब्दः—पा० ४ पु० ।

स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि । कस्मादिति चेत् ?—केन कारणेन स्वानि गन्धादीनि इन्द्रियाणि नोपलभन्त इति ?—

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ६९ ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात्—सह गुणेनेन्द्रियं भवति, निर्गुणं तु नेन्द्रियमतो न गृह्णाति ।

यदि पुनरिन्द्रियस्य, सहकारी च गन्धः स्याद् ग्राह्यश्चेति ?—

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७० ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च—यदीन्द्रियं स्वगन्धं गृह्णीयात् ते, नासा-
विन्द्रियगन्धः । अथेन्द्रियगन्धः ? नेन्द्रियग्राह्यः स्यात् गन्धश्च गृह्ण-
दिन्द्रियमात्मानं गृह्णीयात् आत्मा ह्यस्य गन्ध इति । न चात्मसा-
धनं करणमस्तीति दृष्टान्तविरोधः । न चैतत् प्रत्यक्षं यद् घ्रा-
णगन्धो घ्राणग्राह्य इति । कस्मात् पुनरिदं न देख्यते घ्रा-
णेन घ्राणं कस्मान्न गृह्यत इति ? । न देख्यते ऽदृष्टत्वात्—
न दृष्टं घ्राणेन घ्राणस्य ग्रहणमित्यतो न देख्यत इति ?
तुल्यं—घ्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणमित्येतदपि अदेशनी-
यम्—स्वगुणान्नोपलभन्त(१) इन्द्रियाणि, कस्मादिति ? तुल्यो
ह्युभयत्र हेत्वभावः ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७१ ॥

न शब्दगुणोपलब्धेः—स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणीत्येत-
दयुक्तम् । स्वगुण उपलभ्यते आकाशेन शब्द इति ।

न पुनः श्रोत्रं सशब्दमिन्द्रियमिति—यथेतराणि सगुणानीन्द्रिया-
णि नैवमाकाशमिति । कस्मात् ? शब्दस्येतरगुणैवधर्म्यात्—आका-
शस्येतरद्रव्यवैधर्म्यात् अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं तदुपलब्धिरितरे-
तरधर्मवैधर्म्यादिति सूत्रम्—

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७२ ॥

न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जको नाकाशं सगुणमिन्द्रियमिति । किं पुनरिदं श्रोत्रम् ? आकाशं परिशेषात् । तत्रात्मा तावन्न श्रोत्रं, कर्तृत्वात्—श्रोता आत्मा न श्रोत्रम् । मनः श्रोत्रं(१) भविष्यतीत्यपि न, मनसः श्रोत्रत्वे वधिराद्यभावः सर्वविषयत्वाच्च मनसः—सर्वविषयं च श्रोत्रं प्राप्नोति । पृथिव्याद्यपि न श्रोत्रं, घ्राणादिभावेन विनियोगात्—घ्राणादिविनियुक्ताः पृथिव्यादयः श्रोत्रभावे च घ्राणादीनां तद्वैकल्ये शब्दानुपलब्धिप्रसङ्गः । त्वचः श्रोत्रभावे(२) वधिराद्यभावः सर्वोपघाते च प्रायणम् । दिक्कालयोः श्रोत्रभावे च शब्दस्यान्यगुणत्वादग्रहणप्रसङ्गः । तदगुणत्वमेवेति चेत् ? नास्ति विवादः—यस्य शब्दो गुणस्तदाकाशं, भवता सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते तौ दिक्कालाविति । आकाशप्रत्याख्यानं वाऽन्यगुणत्वाच्छब्दस्य—यदि शब्दो दिक्कालगुणो भवति आकाशं तर्हि प्रत्याख्यातम् । न हि शब्दमन्तरेणाकाशास्तित्वे लिङ्गमिति(३) यथा दिक्कालयोः परापरादि(४) लिङ्गमिति । न च द्रव्यान्तरं शिष्यते । न च गुणानां श्रोत्रभावो युक्तः, न च कर्मणाम्, न च सामान्यविशेषसमवायानां सामर्थ्यानुपलब्धेः । न चेदं श्रोत्रं नास्ति शब्दोपलब्धिलिङ्गं, शिष्यते चाकाशं, तस्मादाकाशं श्रोत्रमिति ॥

(इति अर्थपरीक्षाप्रकरणम् ।)

इति—औद्द्योतकरे न्यायवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्याद्यमाहिकम् ॥

(१) श्रवणं—पा० ४ पु० ।

(२) श्रोत्रत्वे—पा० ४ पु० ।

(३) लिङ्गमस्ति—पा० ४ पु० ।

(४) परत्वापरत्वे—पा० ४ पु० ।

तृतीये ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च, बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः । सा किमनित्या नित्या चेति धर्मविचारः सत्त्वस्याधिगतत्वात्, तस्यां च संशयमुपपादयति(१) ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः । उभाभ्यां साधर्म्यमस्पर्श-
वत्त्वम्, विशेष उपजननापायधर्मकत्वं(२) विपर्ययश्च बुद्धौ नो-
पलभ्यते ततः संशयः ।

अनुपपन्नरूपः खल्वयं संशयः सर्वशरीरिणां प्रत्या-
त्मवेदनीयत्वात्—सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत् यदुता(३)-
नित्या बुद्धिरिति, त्रैकाल्यव्यक्तेश्च—बुद्धौ त्रैकाल्य
व्यज्यमानं दृष्टम्—जानामि ज्ञास्याम्यज्ञातिषमिति । न
चोपजननापायावन्तरेण त्रैकाल्यव्यक्तिः—न अनुपजनना-
पायधर्मेषु आकाशादिषु त्रैकाल्यं व्यज्यते । न च विशेषदर्शने
सति युक्तः संशयः तस्मात् संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति ? । शेषं
भाष्ये । दृष्टिप्रज्ञादोपालम्भार्थं प्रकरणम्—न च बुद्धेरनित्यत्वं

(१) उत्पादयति—पा० ४ पु० ।

(२) उपजनापायधर्मकत्वं—पा० ४ पु० । एवमग्रेऽपि ।

(३) यदुता—पा० ४ पु० ।

प्रतिपाद्यमपि तु परस्य दर्शनं निवर्तनीयमिति । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति साङ्ख्या नित्या बुद्धिरिति ।

साधनं च प्रचक्षते विषयप्रत्यभिज्ञानादिति—

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

यं पूर्वमज्ञातिषु तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे प्रतिसन्धानमवस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम्—बुद्धिनानात्वे प्रत्यभिज्ञानानुपपात्तः यथा पुरुषान्तरबुद्धिषु ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

साध्यसमत्वादहेतुः । यथैव बुद्धेर्नित्यत्वं साध्यं तथैव बुद्धौ प्रत्यभिज्ञानमपि साध्यम्, कस्मात् ? चेतनधर्मस्य करणेऽनुपपत्तेः—पुरुषधर्मः स्वत्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बोध इति । चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिजानातीति तस्यैव तस्माद्धेतोः नित्यत्वं युक्तम् ।

क्रियानाधारत्वाच्च करणस्य । न हि करणं क्रियाया आधारो भवति, उपलब्धिश्च क्रिया सा च न करणे वृत्तितुमर्हतीति । स्वक्रियाधारत्वादयुक्तमिति चेत् ?—अथ मन्यसे सर्वं कारकं स्वक्रियाया आधारो भवतीत्यतोऽयुक्तं क्रियानाधार इति ? सत्यम् भवति स्वक्रियाधारो, न पुनः स्वक्रियातः करणव्यपदेशः । स्वक्रियासु सर्वं कारकं कर्तुं भवति, करणभावं चाश्रित्य बुद्धौ विचारः, तस्मादयुक्तमेतत् । सर्वकर्तृत्वप्रसङ्ग इति चेत् ?—यदि पुनः स्वक्रियानिमित्तकः कर्तृव्यपदेशः सर्वं कारकं कर्तुं प्राप्तं ? सत्यमेतत् नाभ्युपगमा एव दोषत्वेन देश्यन्त इति । कर्तृकरणादिव्यपदेशश्च कथं ? प्रधानक्रियापेक्षः कर्तृकरणादिव्यपदेशः

यदर्थं करण(१)मुपादीयते सा प्रधानक्रिया, तस्यां च साधनभावे विवक्षिते भेदे वा ऽविवक्षिते कारकमित्यनेन शब्देनाभिलष्यन्ते कर्त्रादयः, यदा तु भेदो विवक्षितस्तदा कर्तृकरणकर्मशब्दवाच्यानीति । कारकशब्देनापि सामान्येनाभिधीयमानेषु कारकेषु यः स्वगतो विशेषः इतरेतरव्यावृत्तः सोऽभिधीयते अन्यस्याभावात्, प्रधानक्रियापेक्षं तु कारकाणां कर्त्राद्यभिधानमिति(२) । तत्र यदितराप्रयोज्यामतरकारकप्रयोक्तृ च तत्र कर्तृ, एवं शेषेषु कारकशब्दाः पूर्ववद्भक्तव्याः(३) । यद्यन्यकारकाप्रयोज्यत्वं कर्तृत्वं नन्वयमपि कारकोपादानेन प्रयुज्यते ? न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकत्वात्-फलं कर्तारं प्रयोजयति, न कारकं करणादि, न च फलं कारकमिति तेषां तन्त्रान्तरीयकमुपादानम् । न हि करणादिकारकोपादानमन्तरेण क्रिया सम्भवतीति तन्त्रान्तरीयकत्वात् कारकाण्युपादीयन्त इति । तस्माच्चेतनधर्मः करणे न सम्भवतीति ।

उपेत्य प्रत्यभिज्ञानमन्तःकरणे तस्यैकानेकव्यावृत्तेरसाधारणता । न हि प्रत्यभिज्ञानमेकत्वे दृष्टं न नानात्व इति प्रत्यभिज्ञानेन स्वरूपावधारणे च सति विरुद्धः । यदा चेदं प्रत्यभिज्ञानं निरूप्यते तदा बुद्धिभेदं प्रतिपादयति प्रत्यभिज्ञानं हि नामाद्यप्रत्यक्षनिरोधे द्वितीयदर्शने प्रागाहितसंस्काराभिव्यक्तौ स्मृतिपूर्वं तृतीयं दर्शनम् । न च बुद्ध्यभेदवादिनो द्वितीयमपि तावद्दर्शनमस्ति कुतस्तृतीय-

(१) कारक—पा० १ पु० ।

(२) अभिधानादिति—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्ववत् प्रयोक्तव्याः—पा० ४ पु० ।

मिति । प्रत्ययभेद इति चेत् ?—अथ मन्यसे अवस्थितायां बुद्धेः प्रत्ययास्तिरोभवन्ति व्यज्यन्ते च, तत्राऽऽद्यदर्शनतिरोभावे प्रत्ययान्तराविर्भावे च प्रत्यभिज्ञानमिति ? तन्न युक्तम् तद्व्यतिरेकेण बुद्धिस्वभावानवधारणात्—यां तां प्रत्ययव्यतिरिक्तां बुद्धिं भवन्तः कल्पयन्ति तस्याः कः स्वभाव इति वक्तव्यम् ? । अस्माकं तु प्रत्ययमात्रं बुद्धिः—अर्थग्रहणं हि बुद्धिरिति । दर्शनदृष्टस्य स्पर्शनेन प्रत्यभिज्ञानान्नानात्वे प्रत्यभिज्ञानमिति विरुद्धः प्रदीपान्तरदृष्टस्य प्रदीपान्तरेणेति ।

यदि बुद्धिरध्यवस्यति ? अथ बुद्धौ वर्तमानेन ज्ञानेन चेतनः किं करोति, चेतयत इति ? कश्चेतयते ? यदि यस्याध्यवसायः स चेतयते विरुद्धमेतत् । अथात्मा चेतयते ? कथं बुद्धौ वर्तमानेन प्रत्ययेनात्मा चेतयते—न ह्यन्यत्र वर्तमानया क्रियया अन्यस्य तद्वत्ता भवति । अथ पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीत इति ? नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते यावदुक्तं भवति चेतयते तावदुक्तं भवति जानीत(१) इति । बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् ?—अथ मन्यसे बुद्धिर्ज्ञापयत्यात्मा जानीते इति ? अद्धा जानीते च पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति अध्यवसायचेतनयोश्च स्वभावभेदो वक्तव्यः । भवताप्येकत्वं वक्तव्यम् ? (२) देशकालस्वभावाभेदात् यस्मादविदेशमविकालं च बुद्ध्याध्यवसितमात्माप्यध्यवस्यति । स्वभावाभेदोऽसिद्ध इति चेत् ?—अथ मन्यसे सत्यमभिन्नकालमभिन्नदेशं च बुद्ध्याऽध्यवसितमात्माप्यध्यवस्यति न पुन(यै)-

(१) जानातीति—पा० ४ पु० ।

(२) वाच्यम्—पा० ४ पु० ।

रचेतनात्मैवाध्यवसाय इति ? । न प्रतिशरीरमनेकपुरुषप्रसङ्गात्
यद्यन्यश्चेतयिता अन्यश्चाध्यवसाया भवति, अन्यः प्रतिजा-
नीते अन्यः पश्यत्यन्यः शृणोति मन्तेत्येवमादिषु, पुरुषा-
न्तराणि खल्विमानि द्रष्टा श्रोता मन्तेति, नैकस्येते धर्मा
इति । अत्र भवता किं वक्तव्यम् ? अभिन्नार्था एते श-
ब्दा इत्येतद्वक्तव्यम् अभिन्नार्थास्तदेते शब्दा भवन्ति, नन्व-
त्राप्यर्थो न भिद्यते चेतनोऽध्यवसाया मन्ता बोद्धेति(१)
तस्माद्युक्तमेतद् बुद्धिरध्यवस्यत्यात्मा चेतयत इति । यदि
पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं मनसो नित्यत्वसाधकं(२) स्यात् न
युक्तमेवं भवितुम् मनसो नित्यत्वाभ्युपगमात्(३) अभ्युपगम्यते
मनसो नित्यत्वमिति तत्र साधनमनर्थकम् । अनेकान्ताच्च न
प्रत्यभिज्ञानात् करणैकत्वं सिध्यति दृष्टं करणभेदे ऽपि
प्रत्यभिज्ञानं ज्ञातुरेकत्वात् दर्शनदृष्टस्य स्पर्शनेन प्रत्यभिज्ञा-
नात् प्रदीपदृष्टस्य प्रदीपान्तरेणेति ॥

यच्चिदं मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयः प्रादु-
र्भवन्ति वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति(४) तच्च न युगपदग्रहणात्,

न युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्त्यवस्थानमिति सूत्रार्थः ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः वृत्तीनामपगमे वृत्तिम-
तोऽप्यपगम इति सूत्रार्थः ।

(१) मन्ता वेति—पा० ४ पु० ।

(२) साधनं—पा० १ पु० ।

(३) नित्यस्याभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(४) ऽनन्येति—पा० ४ पु० ।

अविभु चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः सम्बद्ध्यत इति—

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् । वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वादिति सूत्रार्थः । वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे प्रादुर्भावतिरोभावयोरभाव इति ॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गादिति वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदे सत्युपपद्यत इति । एकत्वे त्वनर्थको व्यासङ्ग इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः

न, गत्यभावात् ॥ ८ ॥

न गत्यभावात् । प्राप्तान्यन्तःकरणेनेन्द्रियाणीति सूत्रार्थः । व्यापित्वे च युगपदनेकेन्द्रियसम्बन्धाद्युगपद्ग्रहणप्रसङ्गश्च दोषः ।

अणावपि मनस्येकेन्द्रियग्राहेषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेत् ? करणत्वान्न युगपद्ग्रहणम् । ममाप्येवं कस्मान्न परिहारः ? न कारणभेदे दृष्टत्वात्—यानि खलु(त्व)-भिज्ञानि कारणानि तान्येकेनैवाधिष्ठायकेनाधिष्ठितानि युगपत्प्रवर्तमानानि दृष्टानि । यथोभयहस्ताधिष्ठिते वास्यौ प्रवर्तते तथेन्द्रियाणि व्यापकेनान्तःकरणेनाधिष्ठीयन्त इति युगपत्प्रवृत्तिः प्रसक्ता, तत्प्रसक्तौ च युगपद्ग्रहणप्रसङ्ग इति । गत्यभावाच्च विभुनोऽन्तःकरणस्य प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभावात् । न चायुगपत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन प्रतिपिद्धमपि प्रत्ययायौगपद्यं प्रतिपद्येत यथा किञ्चि(१)त्प्र-

तिपिद्धमपि प्रतिपद्यते यथा(१) चक्षुषो गतिः प्रतिपिद्धा के-
नचित् सन्निकर्षविप्रकर्षयोस्तुल्यकालग्रहणात्—यस्मात् सन्नि-
कृष्टं पाणिं विप्रकृष्टं चन्द्रमसमेकस्मिन् काले चक्षुषा प्रति-
पद्यते तस्मान्न गतिमच्चक्षुरिति विप्रतिपिद्धापि सती गति-
व्यवधानप्रतिघातेनानुमीयत इति । न चाऽयुगपत्प्रत्ययो-
त्पत्तौ प्रमाणमस्ति ।

सोऽयं नान्तः करणे विवादो न तस्य निश्चये । कुत-
स्तर्हि विवादः ? तस्य विभुत्वे । तच्च प्रमाणतोऽनुपलब्धे-
र्नास्ति । न ह्यन्तःकरणस्य विभुत्वप्रतिपादकं प्रमाणम-
स्ति एकमन्तःकरणं नाना चेमाश्चक्षुर्विज्ञानाद्यात्मिका वृ-
त्तय इति—एतच्च वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे ऽनुपपन्नम् । यस्य
पुनर्वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वं तस्यान्तःकरणसाधनश्चक्षुरादिसाधन-
श्चात्मा अर्थानुपलभन इति युक्तम् । एतेन विषयान्तरव्या-
सङ्गः प्रत्युक्तः पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति । कः पुनरयं
व्यासङ्गः ? अभीष्टविषयोऽनेकविज्ञानोत्पादः स च पुरुषस्य
नान्तःकरणस्य, यः पुनरयं सन्निधानासन्निधानलक्षणोऽन्तःकर-
णस्य व्यासङ्गः सोऽनुज्ञात इति ।

एकमन्तःकरणं नाना वृत्तय इति नैतन्न्यायवित्स-
ञ्ज्ञाणकः प्रतिपत्तुमर्हति यथैवान्तःकरणमेकं तथा वृत्ति-
रिति । दृष्टविरोध इति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि चा-
न्तःकरणान्न वृत्तिर्भिद्यते तनु दृष्टं विरुध्यते रूपं रसो
गन्धः स्पर्श इति दृष्टः प्रत्ययभेदो न स्यात् ?, न न स्यात् वि-
षयभेदानुविधानात् वृत्तिरभिन्नापि विषयभेदमनुविधीयमाना
भिन्नेव ख्याति यथोपधानभेदमनुविधीयमानं स्फटिकादिद्रव्यं

भिन्नमिव प्रकाशते । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं स्फटिकान्य-
त्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान इति सूत्रम्—

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

नानेकान्तात्—उभयथा खल्वयं नानात्वाभिमानो दृष्टः
नानाभूतेषु, गन्धादिषु, अभिन्ने च स्फटिक इति ।

यथा श्रुति सूत्रे हेत्वभावो दृष्टान्तमात्रत्वात्—दृ-
ष्टान्तमात्रमेतन्नात्र हेतुरस्तीति । विकल्पानुपपत्तेश्च—यो-
ऽयं दृष्टान्तः स्फटिकवदिति विकल्पोऽत्र किमयं स्फ-
टिक उपधानभेदेन भिद्यते उत न, किं चातः ? यदि
भिद्यते ? न दृष्टान्तः । अथ न भिद्यते ? नानात्वाभिमानः कथम् ?
यद्युपधानभेदाद् ? भिन्नमुपधानमिति कथं प्रतिपद्यसे ? यदि प्रत्य-
यभेदाच्चाघातः—अभिन्ना वृत्तिः प्रत्ययश्च भिन्न इति व्याघातः
प्रत्ययपर्यायत्वाद् वृत्तेः । अथ भवतां वृत्तीनां भेदे किं प्रमाणम् ?
ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्शनं—क्रमेण ज्ञानान्युपजायन्ते अप-
यन्ति चेति दृश्यते, एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्ययनानात्वाभिमा-
नस्य । एकानेकविषयाधिगतिः कथम् ? एकस्मिंश्च विषये नाना-
त्वाभिमानः स्फटिके दृष्टः (१) नानाभूतेषु च गन्धादिषु नाना-
त्वाभिमानो दृष्टः तेन नानात्वाभिमानस्योभयथा दृष्टत्वादद-
मेकमिदमनेकमिति न युक्तः प्रत्यय इति । यश्चायमभिन्ने स्फ-
टिके भेदप्रत्ययः सोऽपि प्रत्ययभेदमन्तरेण न युक्तः । न हि
प्रत्ययाभेदवादिनः स्फटिके नीलादिप्रत्ययभेदो युक्त इति । स्फ-
टिके नीलादिप्रत्ययोऽसम्बन्धान्न युक्तः न हि नीलं द्रव्यं चक्षुः-
सन्निकृष्टमिति ? । अथ सन्निकृष्टं तदेव नीलं न स्फटिक इति

स्फटिकसमानाधिकरणः स्फटिके नीलप्रत्ययो न युक्तः ? । न
 नैरन्तर्यदर्शनात्—नैरन्तर्येणावस्थिते स्फटिकनीलद्रव्ये चक्षुषा
 सन्निकृष्येते तत्सन्निकर्षात्नीलगुणाध्यारोपेण स्फटिके मिथ्या-
 प्रत्ययो नील इति यथा सान्तरेष्वन्तरालादर्शनात् संयुक्त-
 प्रत्यय इति । यस्य च प्रत्ययो न भिद्यते तस्य त्रीणि प्रमा-
 णानीति शास्त्रं व्याहृत्यते(१) न हि प्रत्ययाभेदे प्रमाणभेदः
 सम्भवति । विषयभेदात् त्रित्वमिति चेत् ?—अथ मन्यसे विष-
 यस्त्रेधा भिन्नस्तेनानुरञ्जितः प्रत्ययस्त्रेधैव भवति ?, तन्न युक्तम्
 प्रमाणाभेदे विषयभेदानधिगतेः । न हि प्रमाणभेदमन्तरेण
 विषयभेदोऽधिगन्तुं शक्यते इति । विषयतादात्म्यादिति
 चेत् ?—अथ मन्यसे विषय एवासौ तथा व्यवस्थितस्तादा-
 त्म्यात् तथा ख्यातीति ? तन्न, प्रमाणवैयर्थ्यात्(२)—एवं सति
 व्यर्थं प्रमाणं, न विषयभेदं प्रमाणभेदोऽवगमयति विषयस्तु
 तादात्म्यात् तथा व्यवतिष्ठते इति । यथाध्यवस्यति तथा
 चेतयत इति च व्याघातः—अप्रकारवत्त्वात्—प्रकारवसेत-
 द्युक्तम्, अप्रकारे न युक्तम् । बुद्धिस्थं प्रत्ययमुपलभत इति
 च विरोधोऽधिकरणाधेययोरभेदात्—यः प्रत्ययः स बुद्धि-
 द्धिरित्याधिकरणाधेययोरभेदः । एवं च सति बुद्धिस्थं प्र-
 त्ययमुपलभत इति व्याहृतम् ॥

(इति बुद्ध्यनित्यताप्रकरणम् ।)

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान इत्येतदमृष्य-
 माणः क्षणिकवाद्याह—

(१) भिद्यते—पा० ४ पु० ।

(२) वैयर्थ्यप्रसङ्गात्—पा० ४ पु० ।

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्यक्तीनाम-
हेतुः ॥ १० ॥

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्यक्तीनामहेतुः ।

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्यान्यत्वाभिमान इत्ययुक्तम् क्ष-
णिकत्वाद्यक्तीनाम् क्षणिकत्वमुपचयापचयप्रबन्धदर्शनात्—य-
स्माच्छरीरादिषु पक्तिनिवृत्तं रसद्रव्यं(१) प्रतिक्षणमुपचीयते
चापचीयते च, उपचयाद्यक्तीनामुत्पादः अपचयाद्यक्तिनिरो-
धः, तौ चोत्पादनिरोधौ तस्य कालान्तरेण दृष्टौ अतोऽवग-
म्यते प्रतिक्षणमुपचीयते चापचीयते च शरीरमिति । यस्य
खलु प्रतिक्षणमुपचयापचयौ न दृष्टौ तस्य कालान्तरेणापि
न भवतो(२) यथा भूमेरपच्यमानायाः पाकजानामिति । प-
च्यमानभूमिपाकजवच्च प्रतिक्षणं विशेष इति । अस्य प्रयोगः
प्रतिक्षणं शरीरमन्यच्चान्यच्च भवति बाह्यप्रत्ययाभेदे सत्यन्ते
विशेषदर्शनात् पच्यमानभूमिपाकजवच्च अपच्यमानभूमिपाक-
जवच्चेति ।

नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

तदिदमुपचयापचयप्रबन्धदर्शनं शरीरे दृष्टत्वाच्छरीर-
स्यान्यत्वं साधयतु, न पुनरनुपलभ्यमानोपचयापचयवि-
शेषाणां स्फटिकादीनामेतस्मादन्यत्वं सिध्यतीत्यहेतुः । य-
त्रोपलब्धिस्तस्यान्यत्वमिति चेत् ?—अथ मन्यसे नैवास्माभिरु-
पचयापचयप्रबन्धदर्शनेन सर्वभावानां क्षणिकत्वं साध्यते अपि
तु यत्र तदस्ति तस्मिन्(३) क्षणिकत्वमिति ? । सत्यम् यस्य

(१) रसवद्द्रव्यं—पा० १ पु० ।

(२) न भवति—पा० ४ पु० ।

(३) तत्र—पा० ४ पु० ।

यस्योपचयापचयप्रबन्ध उपलभ्यते तस्य तस्यान्यत्वमिति, न तु क्षणिकत्वम्, उपचयापचयप्रबन्धदर्शनं चान्यथाभवदहेतुः क्षणिकत्वे । कथमन्यथा पूर्वावयवा(१) आहारावयवसहिताः पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यूहान्तरमापद्यमानाः शरीरान्तरमुत्पादयन्तीति युक्तो भेद इत्यहेतुरेषः । तुल्यं पक्षप्रतिज्ञानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे पूर्वाहारावयवोपचययोगे(२) सति शरीरावयवाः शरीरान्तरमारभन्ते पूर्वव्यूहपरित्यागेन, न पुनः क्षणिकत्वादन्यज्जातमित्यत्र को हेतुरिति ? । नासाधनात्—न मयाऽऽहारोपचयापचययोगाच्छरीरस्यान्यता साध्यते, अपि तु भवता विशेषदर्शनाच्छरीरस्यान्यत्वमभ्यधायि ततश्च क्षणिकत्वमिति विशेषदर्शनं क्षणिकत्वसाधनम् । तदस्माभिर्विशेषदर्शनमन्यथाभवत् क्षणिकत्वे न साधनमित्येतावन्मात्रमुच्यते न साधनमभिधीयत इति ।

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १२ ॥

अथावश्यं साधनं वक्तव्यम् इदं ब्रमः—नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥

उत्पत्तिकारणं विनाशकारणं चोपचयापचयौ बलमीकघटादीनां दृष्टाविति तदुभयं क्षणिकत्वे न स्यात् । उपचय इति च वृद्धिः उपचितो गौरिति, अपचय इति ह्रासः अपचितो गौरिति, उभयं चैतदवस्थितवस्तुविषयम्, न ह्यपूर्वं जायमानं वर्द्धत इत्युच्यते नापि विनश्यदपचितमित्युच्यते उपचयापचयोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरिति सूत्रार्थः ।

(१) पूर्वशरीरावयवाः—पा० ४ पु० ।

(२) पूर्वापरावयवोपचययोगे—पा० ४ पु० ।

अथवा कारणमित्याधारोऽभिधीयते कार्यमित्याधेयम् ।
न च क्षणिकत्वे आधाराधेयभावः सम्भवति न चा-
धाराधेयभावमन्तरेण कार्यकारणभावः तस्मात् कार्य-
कारणभावोपलब्धेरक्षणिकत्वमिति । अस्य प्रयोगः कार्यका-
रणे एककालानुभाविनी आधाराधेयभावात् क्षीरकुण्डवदिति ।
क्षीरं कुण्डे वर्तते तच्च कुण्डकालमनुभवति तथा च कार्यं
कारणे वर्तते तस्मात् तदपि कारणकालमनुभवति । ना-
धाराधेयभावस्यासिद्धत्वादिति चेत् ?—अथ मन्यसे ऽसिद्धः का-
र्यकारणयोराधाराधेयभावः कार्यस्यानाधारत्वात्—नैव हि
नः किञ्चित् कार्यमाधारवद्दृष्टमिति ? । नानेकान्तात्—नायमेका-
न्तः सर्वं कार्यमनाधारमिति । यथोभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या रूपं
कार्यं चाधारवच्च स्पर्शस्तदाश्रय इति च व्याघातः—यदि
च रूपमनाश्रितं भवति स्पर्शस्तदाश्रय इति व्याहतम् । अनेन
च रूपदृष्टान्तेन यावद्यावत् समानकालतया साध्यते सर्वं त-
देककालानुभावि भवतीति । सिद्धः कार्यकारणभावः क्षणि-
केष्वपि, नाशोत्पादयोरेककालत्वात् तुलान्तयोरुन्नमनावनमन-
वदिति चेत् ?—अथ मन्यसे कार्यकारणभावः क्षणिकेष्वपि स-
म्भवतीति कारणविनाशपमकालं कार्यभावात्—यदा कारणं
विनश्यति तदा कार्यमुत्पद्यते विनश्यच्च कारणमस्ति कारण-
विनाशेनाभिन्नकालः कार्योत्पादः यथा तुलान्तयोर्नामोन्नामा-
विति ? । न हेत्वर्थापरिज्ञानात्—न ब्रूयः क्षणिकत्वे(१) का-
र्यकारणभावो नास्ति, अपि त्वाधाराधेयभावो भिन्नकालत्वात्
कार्यकारणयोर्न युक्त इति । कार्यं चानाधारमिति न दृष्टान्तो-
ऽस्ति, अस्मत्पक्षे तु कार्यमाधारवदित्यास्ति दृष्टान्तो रूपादि-

रिति । तुलाधारस्य च व्यापारे(१) नामोन्नामभावानभ्युपग-
माद्(२) युगपद्भावानुपपत्ति(३)रेकत्वात् । यदि तुलामधि-
कृत्य ब्रवीषि ? तदैकं कर्म भ्रमणारूपमेकत्वाद् युगपद्भावो
न युक्तः न ह्येकं युगपद्भवतीति । अथावयवकर्मणी ? तयोरपि
कार्यकारणभावेनानभ्युपगमात् किं केन सम्बध्यते । अथ युग-
पद्भावमात्रं विवक्षितमिति ? युगपद्भावः कारणयौगपद्यात्-या-
वतामर्थानां कारणानि युगपद्भवन्ति तावतामेकस्मिन् काले
भाव इति नामोन्नामावसम्बद्धौ कारणयौगपद्यं तु-गुरुत्वप्रय-
त्तसंयोगा उच्यतेः, अवनतेरपि गुरुत्ववद्द्रव्यसंयोगानुगृहीतो
रज्जुतुलासंयोगः । अथापि न कर्मार्थान्तरं संयोगं वा परः प्र-
तिपद्यते ? तस्याप्युक्तमुत्तरं संयोगोऽप्यर्थान्तरमिति संयोग-
कारणत्वेन च कर्माप्यर्थान्तरमिति । यथा च भावानामुत्पत्ति-
विनाशकारणमुपलभ्यते नैवं स्फटिकस्य, न चानुपलभ्यमानं
शक्यमभ्यनुज्ञातुमिति ।

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च
तदुपपत्तिः ॥ १३ ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः(४)
यथा क्षीरस्य विनाशकारणमुपलभ्यमानमभ्यनुज्ञायते द-
धश्चोत्पत्तिकारणमेवं स्फटिकादिव्यूक्तीना(५)मुपलभ्यमानम्
उत्पत्तिविनाशकारणे अभ्यनुज्ञेये इति ॥

(१) कर्मणः—पा० ४ पु० ।

(२) भावेनानभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(३) भावानुत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(४) क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च तदुत्पत्तिः—

पा० ४ पु० । (५) स्फटिकादीनां—पा० ४ पु० ।

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः । यल्लिङ्गत उपलभ्यते न तन्नास्तीति । विपर्ययश्च स्फटिकादौ, न हि स्फटिकादिव्यक्तीनामपरापरोत्पत्तौ लिङ्गमस्तीति ।

न नास्ति शीतोष्णस्पर्शभेदस्य नानात्वे साधनत्वात् (१)-शीतोष्णस्पर्शभेदो नानात्वे दृष्टो यथाग्नौ उदके च, अस्त्ययं शीतोष्णस्पर्शभेदः स्फटिके ? सत्यमस्ति स तु निमित्तान्तराद्भवति । किं पुनर्निमित्तम् ? अग्नेजोऽवयवानुप्रवेशाच्छीतः तेजोऽवयवानुप्रवेशाच्चोष्ण इति । अग्नेजोऽवयवानुप्रवेशो न युक्तः अल्पतरवदुतरानुप्रवेशो हेत्वभावात्—हेमन्ते ह्याकाशे पर्युषितानां काष्ठभूम्यश्मलोहानां शैत्यस्योत्तरोत्तरो विशेषो दृष्टः तथा पुनर्ग्रीष्मातपसन्तापितानां तेषामेवौष्ण्यस्य, न हि तेष्वल्पतरवदुतरप्रवेशो कारणं पश्यामः तस्मात् स्वगतमहाभूतविशेषापेक्षाप्यासादितवाह्यनिमित्तानि भूतान्येव तथा तथोत्पद्यन्त इति युक्तम् ? । न युक्तम्-न ह्यग्नेजोऽवयवानुप्रवेशेन भूतस्वभावो निवार्यत इति भूतस्वभावस्योभयपक्षसाम्यादसाधनं भूतस्वभाव इति । विरुद्धश्चायं हेतुः(२) यद्यवयवानुप्रवेशं न प्रतिपद्यसे खरस्ते-होष्णेरेणात्मकानि भूतानीति व्याहन्यते । कथमिति ? यत् कठिनं तदेकस्मिन् काले उष्णमपि भवतीति, यच्चोष्णं तत् कठिनं गच्छतीति, तदेकस्वभावकं वस्तु द्विस्वभावं त्रिस्वभावकं च प्राप्नोति । यस्य पुनरवयवानुप्रवेशस्तस्यैष दोषो नास्ति अन्यत्रावास्थितस्य संयुक्तसमवेतस्य औष्ण्यस्य ग्रहणादिति ।

(१) साधनात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्वभावहेतुः—पा० ४ पु० ।

विरुद्धश्चायं हेतुः । कथम् ? एकस्य विशेष(स्य) अभ्युपगमात्—एकं वस्त्वेकस्मिन् काले कठिनमुष्णं गच्छति चेति त्रिस्वभावकं, ततश्च विशेषदर्शनादित्ययं हेतुः सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति विरुद्धो भवति । अथ मन्यसे न विशेषमात्रं नानात्वं प्रतिपादयत्यपि तु विरोधी विशेषो नानात्वे साधनमिति ? । नाभिप्रायापरिज्ञानात्—वयमपि न ब्रूमो विशेषमात्रं नानात्वसाधनमपि तु विरोधी विशेष इतरेतरव्यावृत्तो लक्षणत्वेनोपपन्नः स विरुद्धः, यद्यविरुद्धः स्यान्न लक्षणं स्यात् एकवृत्तित्वे वा लक्षणत्रयस्य तत्तद्वस्तु किमभिधीयते । यदि तावत् पृथिवी ? तन्न युक्तमौष्ण्यस्य दर्शनात् । अथ तेजः ? तदपि न युक्तं कठिन्यदर्शनात् । एतेन वायुवर्षाख्यातः । सोऽयं हेतुर्भूतलक्षणं बाधते नानात्वसाधनं वा न भवति । एतेन जले तापग्रहणं प्रत्युक्तम् । तत्राप्यौष्ण्यस्निग्धतेरेणता च युगपद्भवतीति । जलेऽग्निरूपग्रहणप्रसङ्गस्तु न युक्तोऽभिभवात् । तन्न, सिद्धान्तापरिज्ञानात्—नायं सिद्धान्तो जलरूपेणाग्निरूपमभिभूयत इति, अपि तु तेजसश्चातुर्विध्यात् तत्र न रूपग्रहणम्—चतुर्विधं तेज इत्येतत् प्रसाधित(१)मिन्द्रियप्रकरण इति ।

या चेयं प्रतिज्ञा अन्यश्चान्यश्च स्फटिक इति, अस्याश्च कोऽर्थः ? यदि तावदन्यत्वमात्रं तदा सिद्धसाधनं भवति कुम्भादिभ्योऽन्यः(२) स्फटिक इति । अथ स्फटिकान्तरादन्य इति ? तदपि तादृगेव । अथ पूर्वस्फटिकादन्य इति ?, कतमोऽसौ पूर्वस्फटिको यतोऽयमन्य इति । व्यवच्छेदस्याशक्यत्वादनभिधानम्—यथोभयपक्षमप्रतिपन्ना रूपादयः

(१) प्रतिपादितम्—पा० ४ पु० ।

(२) स्तम्भादिभ्योऽन्यः—पा० ४ पु० ।

तेभ्योऽन्यानन्यविचारो घटादेर्युक्तः न पुनरिह पूर्वस्फटिकान्तरमुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं यतो वर्तमानमन्यत्वेन साध्यते । अथोभयपक्षसम्प्रतिपन्नं पूर्वस्फटिकान्तरं ? व्यर्थं साधनम् । अथ वर्तमानं स्फटिकमभ्युपगम्य यदतीतं स्फटिकान्तरं तदन्यदिति साध्यते ? एवं सति शीतोष्णस्पर्शभेदो न तद्धर्मः वर्तमानस्फटिकधर्मत्वात् । वर्तमानाच्च स्फटिकादन्यदतीतमिति केनैतन्न प्रतिपन्नम् । अथ तदेवान्यदिति ? व्याघातः तदेवान्यच्चेति । एवं यथायथाऽन्यत्वं विचार्यते तथा तथा सिद्धसाधनं भवति सिद्धान्तं च बाधते ।

अथायुगपत्कालप्रसयानामालम्बनं स्फटिको न भवतीति प्रतिज्ञार्थः ? एतस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थे न दृष्टान्तोऽस्ति । प्रदीपो दृष्टान्तः प्रदीपोऽयुगपत्कालप्रसयानामनालम्बनं सदादिधर्मा चेति विद्यते दृष्टान्तः ? नासिद्धत्वात्—आसिद्धमेतव अयुगपत्कालप्रसयानालम्बनाः प्रदीपादयः तेषामनेकक्षणावस्थानात्—प्रदीपस्य तावत् स्वकारणसत्तासम्बन्धकालः सामान्याभिव्यक्तिकालः अवयवकर्मकालः तदनन्तरं विभागकालः तदनन्तरं तत्संयोगविनाशकालः ततो द्रव्यनाश इति । यथा प्रदीप एवं सर्वे भावाः स्वकारणसत्तासम्बन्धा(१)भिव्यक्तितद्विरोध्याश्रयविनाशानुविधानेन विनश्यन्ति, अकारणस्य विनाशानभ्युपगमात् । न हि नः किञ्चिन्निष्कारणं विनश्यति । विनश्यदवस्थद्रव्यकर्मवदेतव स्यात् ? न कर्मणोऽभ्युपगमे विरोधात् अनभ्युपगमाच्च । विनाशहेत्वभावादिति चेत् ?—अथ मन्यसे न विनाशकारणमस्ति तस्मादुत्पन्नमात्र एवायं भावो विनश्यतीति ?—न विकल्पानुपपत्तेः—विनाशहेतुर्नास्तीति ब्रु-

वाणः पर्यनुयोक्तव्यः(१) किमकारणत्वाद्विनाशो नास्ति उ-
 ताकारणत्वान्नित्य इति । भवतां पक्षे ऽकारणं द्वेधा नि-
 त्यमसच्च(२) अस्माकं तु नित्यमेव । यद्यकारणत्वान्निस्रो
 विनाशः कार्यस्योत्पादो न प्राप्नोति उत्पन्नस्य च भावस्य
 विनाशेन सहावस्थानमिति च दोषः । ततश्च भावानाम-
 भावाविरोधादत्यन्तमवस्थानमिति । अथासन्विनाशः ? एवमपि
 सर्वनित्यत्वं विनाशाभावात् । यदि चासन्विनाशो विनश्य-
 तीत्यसति विनाशे प्रत्ययो न प्राप्नोति नास्त्यां गतौ ग-
 च्छतीति भवति । अथाविनाशित्वादकारणो विनाश इति
 मन्यसे ? विनाशो न विनश्यतीति कुत एतत् । विनष्टानां
 पुनरनुत्पत्तेरिति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि विनाशो विनश्येत्
 विनष्टः पुनरुत्पद्येत् ? । न युक्तमेतत्—न हि विनाशा(भावा)-
 भावो यतोऽस्य विनाशाद्भवेत्(३) अपि तु कारणवान्
 भावस्तस्य यदा कारणं भवति तदोत्पाद इति । अपि च
 विनाशः कारणवाँश्च न विनश्यसभावत्वात्, भावधर्म एषः
 (४) यत् कारणवत् तद्विनश्यतीति अभावस्त्वकारणोऽपि
 विनश्यतीति यथा प्रागभावः, कारणवानपि न विनश्यति
 यथा प्रध्वंसाभावः । यदि कारणवान् विनाशो ननु ज-
 नकं विनाशकं प्राप्नोति—य एवाग्निसंयोगः पाकजानामुत्पा-
 दयिता(५) स एव पाकजान्तरोत्पादे पूर्वपाकजानुच्छिन्नत्ती-

(१) पर्यनुयोज्यः—पा० ४ पु० ।

(२) अकारणं द्विधा भवति नित्यमसच्च—पा० ४ पु० ।

(३) यतो विनाशविनाशाद्भवेत्—पा० ४ पु० ।

(४) एव—पा० ४ पु० ।

(५) उत्पादकः—पा० ४ पु० ।

ति जनकं विनाशकं प्राप्तम्(१) ? नानवरोधात्(२)—नेदं भ-
वता काश्यपीयं दर्शनं व्यज्ञायि, न हि नो य एवाग्नि-
संयोगः पाकजानुत्पादयति स एवोच्छिनत्ति, अपि त्वग्निसं-
योगान्तरं पूर्वरूपाद्युच्छिनत्ति समनन्तरकालाद्रूपादीनार-
भते(३) ततस्तान्यप्यन्यस्तान्यप्यन्य इत्येवं जनकस्य विनाशक-
त्वप्रसङ्गो नास्ति । अथ मन्यसे जनकसरूपमपि विनाशकं
न भवति ? न न भवति—दृष्टो ह्यवादिसंयोगादङ्कुरस्योत्पा-
दः स एवावादिसंयोगस्तद्विनाशक इति । न हि दृष्टेऽनु-
पपन्नं नाम । यश्चाकारणविनाशे दोषः सोऽपरिहार्य इत्यत
एवमुच्यते जनकसरूपं विनाशकमिति ।

एवं तावदन्यत्वे साध्ये दोष उक्तः । ये तु क्षणिकत्वं
साधयन्ति विशेषदर्शनाद्विनाशहेत्वभावाच्च, तान् प्रतीदमुच्यते
क्षणिकाः संस्कारा इति ब्रूयाणः क्षणिकशब्दार्थं प्रष्टव्यः कि-
मुक्तं भवति क्षणिका इति । यदि विनाशिन इति ? सिद्धसा-
धनम् । अथाथुविनाशिन इति ? तदा विशेषणं सिद्धान्तविरो-
धि । अथोत्पन्नप्रध्वंसिन इति ? एतदपि तादृगेव । उत्पन्नाः प्रध्वं-
सिन इति ? सिद्धसाधनम् । अथोत्पन्नो विनष्ट इत्येकः का-
लः उत्पत्तिविनाशावेककालाविति ? । तेन यथाऽनुत्पन्नस्यो-
त्पत्तिरेवमनुत्पन्नस्य विनाश इति प्राप्तम् । अथोत्पन्नं वि-
नश्यतीति ? एतस्मिन्नपि पक्षे उत्पत्तिवद्विनाशः कारणवान्
यथोत्पत्तिः क्रियात्वात् कादाचित्कत्वात् सकारणा तथा

(१) प्राप्नोति—पा० ४ पु० ।

(२) नानवरोधात्—पा० ४ पु० ।

(३) समनन्तरकालान् रूपादीनारभते—पा० ४ पु० ।

विनाशकारणमनुभवति(१) ततो विनश्यतीति अकारणे च विनाशे दोष उक्तः । यश्चायं मत्वर्थीयः क्षणिका इति स कथं ? यदि निरुक्तन्यायेन क्षयः क्षण इति क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक इति ? तन्न युक्तं कालभेदात्—यदा क्षयो न तदा क्षयीति भिन्नकालयोर्न मत्वर्थीयो दृष्टः । अथ पुनर्भावे एवानन्तरेण विनाशेन विशिष्यमाणः क्षणिक(२) इत्युच्यते ? तथापि तेनैव तदेव तद्वन्न भवतीति न युक्तो मत्वर्थीयः । अथ क्षणावस्थितिकालाः क्षणिका इति ? सर्वान्सं कालं क्षणत्वेन प्रतिपद्य तत्र ये ऽवतिष्ठन्ते ते क्षणिका इति ? । एतदपि न युक्तम्—सञ्ज्ञामात्रत्वेन कालस्याभ्युपगमात् । पञ्चभिक्षवः सञ्ज्ञाभेदपात्रमिति शास्त्रम् । न हि सञ्ज्ञामात्रं वस्तुविशेषणत्वेन युक्तम् । क्षणिका इति च प्रतिज्ञां कृत्वा न दृष्टान्तोऽस्तीत्युक्तम् प्रदीपादेरसिद्धत्वात् ।

ये ऽपि हेतवोऽन्ते विशेषदर्शनादित्येवमादयस्तेऽप्यसिद्धाः अन्यथासिद्धा विरुद्धा वा भवन्तीत्यहेतवः । उपेत्य वा विशेषवत्त्वं वर्तमानैकक्षणविशेषवत्त्वेनानैकान्तिकम् उभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या य एव क्षणो वर्तमानः स विशेषवान् भवत्येकश्चेत्यनेकान्तः । अन्ते विशेषदर्शनादिति च विशेषणानर्थक्यम् अन्नार्थानभिधानात् कतमस्मिन्नन्ते विशेषदर्शनादिति च वक्तव्यम् । अथान्तो विनाशः ? नैतस्मिन् विशेषदर्शनमस्ति ? अथान्तिमं वस्तेवान्तशब्दवाच्यम् ? एवं सत्येकस्मिन् विशेषदर्शनमिति विरुद्धो हेतुः ।

योऽप्ययं हेतुर्दर्शनादर्शनादिति-अस्यार्थः-नीयमानस्य किल प्र

(१) तथा विनाशिन इत्युत्पद्य विनाशकारणमनुभवति-पा० ४ पु० । 'तथा विनाश इत्युपेत्य विनाशकारणं' इति कचित् पा० ।

(२) क्षण इत्युच्यते—पा० ४ पु० ।

दीपादेर्द्रव्यस्य देशान्तरे उत्पादो देशान्तरे निरोधः तत्कृते दर्शनादर्शने स्तः अतश्च देवदत्तादेर्गच्छतो दर्शनादर्शनादतस्तस्यापि प्रतिक्षणमुत्पादविनाशाविति ? । नैतन्न्याय्यम्—देवदत्तादेर्दर्शनादर्शनयोरन्यनिमित्तत्वात् संयोगविभागकृते(१) दर्शनादर्शने नोत्पादविनाशकृते, यस्मिन् देशे संयोगो विनष्टः तस्मिन् संयोगी न गृह्यते यस्मिन्नुत्पन्नस्तस्मिन् गृह्यत इति यद्योगाद्धि द्रव्ये इद्वबुद्धिर्भवति तद्भावाभावयोस्तद्वत्त्वादिति । अथ संयोगविभागौ न विद्येते ? तस्यापि संयोगोऽथान्तरं भवतीति प्रतिपादितम् । एतेन विभागो व्याख्यातः । तदेवं संयोगविभागोत्पत्तेर्द्रव्यस्य दर्शनादर्शने भवतो नान्यथेति ।

यत्पुनरेतत् प्रदीपस्य देशान्तर उत्पाद इत्येतदपि न बुद्ध्यामहे । कथमिति ? यत्तावद्भवतां पक्षे वस्तुत्पन्नं(२) यत्र तत्रैव तद् ध्वंसते यदुत्पित्सु तदनाहितसंस्कारमसत्त्वादेशान्तरे नोत्पत्तुमर्हतीति । अथानाहितसंस्कारस्यापि देशान्तरे उत्पादो ? न किञ्चिद्द्रस्तु स्वभिन्नदेशमुत्पद्यते । अथ कारणं संस्कृतमिति ? तदाधेयवशात् कार्यमपि तथाभूतमेवोत्पद्यत इति तुल्यम् कार्येण, यथैव कार्ये संस्कार आधातुमशक्यः तथा कारणे ऽपीति तुल्यम् । निसं भवतां पक्षे भिन्नदेशेन कार्येणोत्पत्तव्यमभिन्नदेशेन वा । एतेनैवातुल्यपातो व्याख्यातः । अतुल्यपातात् क्षणिकत्वमिति न किलाकाशे पततो लोष्टादेः प्रतिबन्धकं किञ्चिदस्ति यदनुविधानेन लोष्टादिकं किञ्चिच्चिरेण पतति किञ्चिदाश्विति, तस्मात् क्षणिकत्वात् काश्चिदवस्थास्तादृश्य उत्पद्यन्ते यासां न भवत्यधः सन्तानोत्पत्तौ सामर्थ्यं पुनश्च तादृश्य उत्पद्यन्ते यासां भवतीति ? एतदप्यन्यथासिद्धमेव

(१) संयोगविनाशकृते—पा० ४ पु० । (२) वस्तूपपन्नं—पा० १ पु० ।

तुल्यानां गुरुत्ववतां द्रव्याणामेकस्य गुरुत्वप्रयत्नक्षेपाः कारणम्
 एकस्य गुरुत्वमात्रमेकस्य गुरुत्वप्रयत्नाविति । तदेवं कारणभे-
 दानुविधायीनि गुरुत्ववन्ति द्रव्याणि चिराशुपातानुविधानभा-
 जि भवन्तीत्यहेतु(१)रतुल्यपातः । यदपीदमिषोश्चापतनं भवे-
 दिति ? । संस्कारैकत्ववादिनो दोषः अयमपि संस्कारैकत्वानभ्यु-
 गमेन प्रत्युक्तः । यथा चानेकः संस्कार इति तथोक्तं पाणिनि-
 पमित्तप्रश्लेषसूत्र इति । एकश्च संस्कारः यदा कदाचिन्निमित्त-
 भेदात् पटूनि कर्माणि करोति कदाचिन्मन्दानीति गुरुत्ववद्-
 द्रष्टव्यम्—यथैकं गुरुत्वं सहकारिसंयोगात् मन्दं पातं करोति
 तदेव प्रतिबन्धापगमे पटुं करोति । दृष्टो हि ग्राव्ण आकाशे मु-
 क्तस्य पटुः पातो मन्दोऽपामिति तदेवमतुल्यपातोऽप्यहेतुः ।

अथाक्षणिकत्वे किं प्रमाणम् ? उक्तमाधाराधेयभावादेक-
 कालानुभावीनि कार्यकारणे कुण्डे वदरवादिति अतश्च विप्रतिपन्ना
 अयुगपत्कालाः प्रत्यया एकविषयाः अव्युत्थायितप्रत्ययसामाना-
 धिकरण्ये सति समानशब्दवाच्यत्वात् वर्तमानैकक्षणानेकपुरुषप्र-
 त्ययवत् यथा वर्तमानक्षणविषयाणामनेकपुरुषप्रत्ययानामव्युत्था-
 यितप्रत्ययसामानाधिकरण्ये सति समानशब्दवाच्यानामेकविष-
 यत्वम् तथा चाव्युत्थायितप्रत्ययसामानाधिकरणाः समानश-
 ब्दवाच्याश्च विप्रतिपन्ना अयुगपत्कालाः प्रत्ययास्तेऽप्येकविषया
 इति प्रत्यात्मं नानेककर्तृकाः प्रत्यया अप्रतिसन्धानप्रसङ्गाद्देवद-
 त्तादिप्रत्ययवदिति । रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्यया एकानेकनिमित्ताः
 मयेतिप्रतिसन्धानात् कृतसमयानां बहूनां वर्तमानैकक्षणानेकवि-
 ज्ञानवदिति । स्वस्तनाद्यतनविज्ञानान्येकसन्ततौ एकानेकनिमित्तानि

(१) चिराशुपाताच्चाशुतरपातानुविधानभाजि भवन्तीति न
 हेतुः—पा० ४ पु० ।

मयेतिप्रतिसन्धानात् पूर्ववत् । शास्त्रार्थप्रत्यया एकानेकनिमित्ताः
प्रतिसन्धानात् पूर्ववत् । नानाविषयाणां च नानाकर्तृकाणां च
प्रत्ययानामप्रतिसन्धानादिति पूर्ववदेव न्याय इति ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १५ ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् । नैवं क्षीरं विनश्य-
ति नापि दध्युत्पद्यते, अपि त्ववस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनि-
वृत्तौ धर्मान्तरमुत्पद्यत इत्येके वर्णयन्ति । अपरे त्ववस्थितस्य
द्रव्यस्य गुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति । स खल्वयमेकपक्षी-
भाव इव (१) क उपमानार्थः उभयत्र द्रव्यमवतिष्ठते एकस्य
तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य विनाशप्रादुर्भावावित्युपमानार्थः ।
उभयत्रोत्तरम्—

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनि-
वृत्तेरनुमानम् ॥ १६ ॥

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ।
शेषं भाष्ये । यत्पुनरेतदेकस्य तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य
विनाशप्रादुर्भावाविति ? तन्न, पूर्वावस्थापरित्यागात् । यदि वि-
नाशोत्पादौ निवृत्तिप्रादुर्भावथाप्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती सर्वथा
पूर्वावस्थां जहाते द्रव्यमिति न ह्यनपवृक्तस्य पूर्वावस्थातोऽभि-
व्यक्त्यनभिव्यक्ती भवतो विनाशप्रादुर्भावी वेति । तस्मादयुक्त-
मवस्थितस्य परिणाम इति ।

अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं निष्कारणं च
दध्युत्पादम्—

कचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः कचिच्चोपलब्धेर-
नेकान्तः ॥ १७ ॥

कचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः(१) कचिच्चापलब्धेरनेकान्तः ।
क्षीरदधिवन्निष्कारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकव्यक्तीनां, न पुनः
कुम्भादिवत् सकारणाविति नात्र हेतुरस्तीति । निरधिष्ठानं च
दृष्टान्तवचनम् । कोऽधिष्ठानार्थः ? आश्रयार्थः । किमुक्तम्भवति
निरधिष्ठानमिति ? । धर्मो नास्तीति यावदुक्तं भवति, न हि स्फ-
टिकस्योत्पादविनाशौ नातिक्षणमुपलभ्येते यत इयं चिन्ता भवेत्
किमेतौ सकारणावाहोस्विदकारणाविति, यथाऽनभ्युपगतशब्द-
तत्त्वं प्रति कश्चिद्व्यूयात् कृतकत्वादित्यः शब्दस्तादृगेतदिति
धर्म्यसिद्धेश्च दृष्टान्ताभाव इति च समानम् । अभ्यनुज्ञाय च
स्फटिकस्योत्पाद(२)विनाशौ योऽत्र साधकस्तस्याभ्यनुज्ञाना-
दप्रतिषेधः उभावतौ दृष्टान्तौ क्षीरदधिवत् कुम्भादिवच्च तत्र
किं कुम्भादिदृष्टान्तो भवत्वथ क्षीरदधिनी इति । तत्र कुम्भा-
दिवदिति युक्तम् कुम्भाद्युत्पत्तिविनाशकारणस्य दृष्टत्वात् । क्षी-
रदधिवत्तु न युक्तम् अनुमानतो ग्रहणादिति मिद्धमनित्या
बुद्धिरिति । इतश्चानित्या बुद्धिः गुणत्वे सति प्रत्यक्षाया व्याप-
कद्रव्यसमवायात् शब्दवत् जातिमत्वे सति अस्मदादिप्रसक्षत्वा-
दाश्रितत्वात् शब्दवत् करणभावे सत्ययोगिप्रत्यक्षत्वात् शब्दवदेव॥
(इति क्षणभङ्गप्रकरणम् ।)

सा त्वियं बुद्धिः कस्य गुण इत्येतच्चिन्त्यते । न गुणभावा-
मिद्वेः ? अनित्यत्वे सत्यचाक्षुषप्रसक्षत्वादगुणभावः । सन्निकर्षो-
त्पत्तेः संशय इति । तत्रार्थ विशेषः—

(१) उपपत्तेः— पा० १ पु० ।

(२) तस्योत्पाद—पा० ४ पु० ।

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् । भवति ख-
ल्विन्द्रिये ऽर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्षमिति । अद्राक्षमित्येतन्नेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षात् स्मृतित्वात् स्मृतिरेषा नेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्भवितुम-
र्हति ? स्मृतावापि तुल्यं यथैव ज्ञातारमन्तरेण ज्ञानं न भवसेवमनु-
भवितरि नष्टे अनुभवितारमन्तरेण स्मृतिःस्युक्तेति ।

अस्तु तर्हि मनो गुणः ज्ञानं—

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः । तत् खलु युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या
समाधिगतं मनो नातस्वस्य गुणो ज्ञानम् । विशेषणोपादाना-
दन्तःकरणबहुत्वप्रसङ्ग इति चेत् ?—अथ मन्यसे यत् खलु युगप-
ज्ज्ञेयानुपलब्ध्या समाधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमिसेवं ब्रुवा-
णेन बहून्यन्तःकरणानि प्रतिपन्नानि भवन्ति न ह्यसत्यन्तःकर-
णबहुत्वे विशेषणमर्थवादिति ? । न, सर्वस्येन्द्रियस्य मनननिमित्त-
त्वात्—सर्वमिन्द्रियं मनननिमित्तत्वान्मन इत्युच्यते । एवं च
सति विशेषणं युक्तम् युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यत् समाधिगतं मनो
न तस्य गुणो ज्ञानमिति । एवमपि विशेषणं व्यर्थम्—अन्यस्या-
नभ्युपगमात्—यादि तस्यान्तःकरणस्य न भवत्यन्यस्य तर्हि सा-
धनस्य ज्ञानं गुण इति प्राप्तम् ? अन्यस्यानभ्युपगमात् ? । अन्य-
स्योपपत्तेरप्रतिषेधः—अनवस्थितत्वात् प्रमाणप्रमेयभावस्य, यदायं
योगी पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिनत्ति तदा पुरुषान्तरपरि-
च्छेदे पुरुषान्तरं साधनमिति तत्त्वज्ञानगुणं भवतीति युक्तं वि-
शेषणमिति । तस्मान्न तस्य गुणो ज्ञानमिति । कस्य तर्हि ?
ज्ञस्य, वाशित्वात्—वशी ज्ञाता, वश्यं करणमिति । न चायं ज्ञातरि नि-

यमो ज्ञाता वश्येन वश्योऽपि भवतीति । अचेतने तु नियमः-अ-
चेतने तु सर्वं वश्यामिति । वश्यं मनोऽचेतनत्वात् घ्राणादिवदिति ।
ज्ञानगुणत्वे वा सज्ज्ञाभेदमात्रम् चित्तं चान्तःकरणं ज्ञानगुणं
चेति सज्ज्ञामात्रं भिद्यते । यथा च ज्ञातुर्ज्ञानमाधनामिन्द्रियमेवं
मनुर्मतिसाधनेनावश्यं भवितव्यमिति । उभयोश्चेतनत्वे प्रत्यय-
व्यवस्थानुपानं न स्यात् विभु चान्तःकरणं ज्ञानगुणमिति सर्वे-
न्द्रियैर्युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ २० ॥

तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् । यस्यात्मा विभुश्च ज्ञानगुणश्च
तस्यापि सर्वेन्द्रियैः सम्बन्धस्याप्रतिषेधाद् युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः ।

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २१ ॥

न प्रसङ्गः कारणान्तरभावात्-इन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियम-
नःसन्निकर्षोऽपि कारणमिति । तस्यायौगपद्यमगुत्वान्मनस इति ।
यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षादेव ज्ञानमुत्पद्येत किं स्यात्—

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् । अस्मादेवोत्पद्यतामिति न का-
रणमपदिश्यत इति सूत्रार्थः । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् ज्ञान-
मुत्पद्यत इति । अयुगपदुत्पत्तौ वा न कारणान्तरमपदिश्यत
इति । विदेहप्रसयानुत्पत्तौ वा । यदेन्द्रियमर्थेन बहिरवस्थितेन
सम्बद्ध्यते आत्मसम्बन्धोऽपि तत्रास्तीति(१) कस्माद्विदेहप्र-
सयो न भवतीति वक्तव्यम् । अन्तःकरणप्रसारयाने च केव-
लमात्मा स्मृसादिकारणमिति कस्मान्न युगपदुत्पत्तिः स्मृतीनां,
यदा चेन्द्रियमात्मा चार्थेन युगपत्सम्बद्धौ तदा किमिन्द्रियार्थ-

(१) तस्यास्तीति—पा० ४ पु० ।

सन्निकर्षः कारणम् उत आत्मार्थः(१)सन्निकर्षः उतात्मेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्ष इति कारणानपदेशः ।

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्र-
सङ्गः ॥ २३ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ।
तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् इत्येतदनेन समुचीयते यद्या-
त्मगुणो बुद्धिर्भवति विनाशकारणाभावान्नित्यत्वमस्याः प्रस-
ज्येत । कथमिति ? गुणानां द्वौ विनाशहेतू आश्रयाभावो विरो-
धिगुणप्रादुर्भावश्च तत्र नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः वि-
रोधी च गुणो नास्तीति नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

अनित्यत्वग्रहणाद्बुद्धेरुच्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥२४॥

अनित्यत्वग्रहणाद्बुद्धेरुच्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् । अ-
नित्या बुद्धिरित्येतत् प्रतिपादितम् । तत्रास्या बुध्यन्तराद्वा
संस्काराद्वा विनाश इति प्रतिपत्तव्यम् । न द्वे सहेति चेत् ?-
अथ मन्यसे न द्वे बुद्धी सह भवतो यतः परया पूर्वा निव-
र्त्यते ? तच्च न युगपदुत्पत्तिनिषेधात्-युगदुत्पत्तिः प्रतिपिध्यते
न सहभावः न हि बुद्ध्योर्युगपद्भावे किञ्चिद्विरुध्यत इति ।
लब्धात्मकेन च कार्येण कारणविनाशाभ्युपगमात्-यदा च
कार्यं लब्धात्मकं भवति तदा कारणं विनाशयति शब्दवत् ।
यथा लब्धात्मकः(२) कार्यः शब्दः कारणं शब्दं निर्मा-
ष्टि तथा बुद्धिरपीति । अन्त्ययोर्न स्यादिति चेत् ? अथ
मन्यसे यदि पूर्वो बुद्धिशब्दौ पराभ्यां विनाश्येते अन्त्य-

(१) उतात्मार्थयोः—पा० ४ पु० ।

(२) लब्धात्मा—पा० ४ पु० ।

योर्बुद्धिशब्दयोः कथं(१) विनाशकारणमिति—यथा चान्त्यौ बुद्धिशब्दौ विना निमित्ताद्विनश्यतः एवमन्यदपि कार्यमिति ? । न स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगान्न तदुत्पत्तिः(२) स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगेनान्त्यशब्दो विरुध्यते । ये कुड्यादिभिः कारणस्य संयोगास्त एकार्थसमवायिनं शब्दं प्रतिवदन्ति अतोऽत्यन्तमश्रुतिः शब्दस्येति । अन्त्या बुद्धिः स्थितिहेत्वभावाद्विनश्यतीति कालाद्वा संस्काराद्वा । कथं कालात् ? यावस्य जन्मनः स्थितिहेतू धर्माधर्मौ तयो-रभावादन्त्या बुद्धिर्विनश्यतीति । कस्मात् पुनरेवमुच्यते ? न पुनरहेतुको विनाशोऽभ्युपगम्यत इति ? नाभ्युपगम्यते उक्तदोषात् । निर्हेतुके विनाशे उक्तो दोषः(३) क्षणभङ्गं निराकुर्वद्भिरिति । यदि कारणस्यायौगपद्याद्बुद्धनिमयुगपदुत्पत्तिः यत्र कारणस्य यौगपद्यमस्ति तत्र युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो यथा स्मृतिषु । अत्र तावदेकः परिहारः करणस्यैकक्रियानिर्वृत्तौ सामर्थ्यात्—न हि करणमेकस्मिन् काले ऽनेकां क्रियां निर्वर्तयितुं शक्तमिति परिच्छेदत्वाच्च स्मृतीनां ज्ञानवद्युगपदुत्पत्तिरिति । अपरे तु कारणस्यायौगपद्यमुपपादयिष्यन्तः ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिरित्याहुः—

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २५ ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥

एतच्च न सम्यगिति प्रतिपादायितुमाह नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥

(१) किं—पा० ४ पु० । (२) तदनुपपत्तेः—पा० ४ पु० ।

(३) उक्ते हेतुः—पा० ४ पु० ।

अन्तःशरीरे मनो वर्तते इति को वृत्त्यर्थः ? । न तावदाश्रयाश्रितभावः—न हि मनः कचिदाश्रितम् । नापि वृत्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् बहिःकार्यदर्शनान्मनसाधिष्ठितं चक्षुर्निःसृत्य रूपादि ग्राहयति(१) चक्षुषोर्वीसरावो(?)मनसः कार्यं तद्भावभावित्वात् न चान्या वृत्तिः सम्भवति तस्मान्नान्तःशरीरवृत्ति मन इति ? । अत्र द्रूमः नाश्रयाश्रितभावो(२) मनसो वृत्तिर्नापि कार्यप्रतिलम्बोऽपि तु नाशरीरस्य मनसः कार्यमिति मनसो वृत्त्यर्थः—न ह्यशरीरं मनः पुरुषस्यार्थं करोतीति ।

साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

साध्यत्वादहेतुः । अशरीरं मनः पुरुषार्थसमर्थमिति साध्यमेतत् ।

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेर्न प्रतिषेधः(३) स्मरणशरीरधारणे युगपद्भवति इति दृष्टम् । दृष्टं च सर्वेण प्रतिपत्तव्यम् । चिरनिश्चरिते च मनमि स्मरतः शरीरधारणं न स्यात् ।

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥

न तदाशुगतित्वान्मनसः—उभयं सिध्यति स्मरणं धारणं च ।

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

न स्मरणकालानियमात् । अनियतः स्मृतिकालोऽतोऽयुक्तमेतत् । शरीरसंयोगानपेक्षं चात्मनः संयोगं स्मृतिकारणं ब्रुवतः शरीरस्योपभोगायतनत्वं निवर्तते । ततस्तन्निवृत्तौ शरीरोत्पात्तिवैयर्थ्यमिति ॥

(१) रूपादिमदर्थं ग्राहयति—पा० ४ पु० ।

(२) नाश्रयाश्रयिभावो—पा० ४ पु० ।

(३) रप्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः॥३१॥

अपरे तु अतिप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेष इति परिहारं ब्रुवते ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥

एतच्च व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानं भवतीत्यपरिहारः । कर्मादृष्टमुपभोगार्थं नियामकं भवतीति न युक्तं समानत्वात् । तस्मात् पूर्वं एव परिहारो नान्तःशरीर-वृत्तित्वान्मनस इति ।

यदि तर्हि ज्ञानसमवेतात्मसन्निकर्षयौगपद्यादिति परिहारो नेष्यते प्राप्तः स्मृतीनां युगपदुत्पादः कारणस्य यौगपद्यादिति ? । नापेक्षाकारणस्यायुगपद्भावात् ।

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्य-प्रसङ्गः ॥ ३४ ॥(१)

यतः प्रणिधानाद्यात्ममनःसंयोगस्य सहकारि कारणं तन्न युगपद्भवतीत्ययुगपदुत्पत्तिः स्मृतीनाम् । यदि प्रणिधानाद्यपेक्षा-त्ममनःसंयोगो न युगपत् स्मृतिकारणं याः स्मृतयः प्रणिधानादिसन्निधानमन्तरेण(२) भवन्ति तासां यौगपद्यं स्यात् ? नान-भ्युपगमात्—न हि प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्तमस्ति ?, सतः स्मृति-हेतोरसंवेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानोऽयमिति । प्रातिभं तर्हि

(१) न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रमिदं नास्ति ।

(२) सन्निधानाद्यन्तरेण—पा० ४ पु० ।

युगपद्वितुमर्हति—न हि तस्यासन्निरहितं कारणमिति ? नोक्तोत्तरत्वात्—उक्तोत्तरमेतत्—न हि करणस्यानेकक्रियानिर्वृत्तिः(१)सामर्थ्यमस्ति, प्रातिभं चानेकं ज्ञानं भवेदेकस्मिन्नर्थे भवेदथानेकस्मिन् ? । न तावदेकस्मिन् वैयर्थ्यात् । नानेकस्मिन्, सामर्थ्याभावात् । न चायं नियमः प्रत्ययानां यौगपद्यं न भवतीति, ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्ययानां यौगपद्यादिति । यदि च ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशासन्निकर्षान्न स्मृतीनां युगपदुत्पत्तिः ये संस्कारा एकदेशास्तेष्ववस्थितशरीरस्यानेकज्ञानसमवायादेकदेशे युगपदेनेकार्थस्मरणं स्यात्, न चैतदस्तीति अतश्चापरीहार इति । अवस्थितशरीरस्य संस्काराः समानदेशा इत्युक्तम्—आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वात्, एवं सति सर्वसंस्काराणां समानदेशत्वे प्रत्यययौगपद्यप्रसङ्गोऽपरिहार्यः । संस्कारप्रत्यासत्त्या स्मृतियौगपद्यं न भवतीति । का प्रत्यासत्तिः ?—न हि संस्काराणां सन्निकृष्टविप्रकृष्टभावोऽस्ति समानदेशत्वात् ? । न ब्रूमः—सन्निकृष्टता प्रत्यासत्तिरपि तु संस्कारस्य सहकारिकारणसमवधानं प्रत्यासत्तिः शब्दवत्—यथा शब्दाः सन्तानवर्तिनः सर्व एवाकाशे(२) समवयन्ति समानदेशत्वे ऽपि यस्योपलब्धेः कारणानि सन्ति स उपलभ्यते नेतरे, तथा संस्कारेष्वपीति ॥

पुरुषस्य ज्ञानमिच्छादयोऽन्तःकरणस्येति कस्यचिद्दर्शनं तत्प्रतिषिध्यते—

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः । ज्ञातुरेवेच्छादय इति सूत्रार्थः । यद्यन्तःकरणस्येच्छादयः स्युर्न प्रत्यक्षाः स्युः—न

हीच्छादयोऽन्यत्र वर्तमाना अन्यस्य प्रत्यक्षा भवितुमर्हन्तीति ।
नित्यं चेच्छादयोऽप्रत्यक्षाः स्युः मनोगुणानामतीन्द्रियत्वात् ।
आरम्भानिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परत्रानुमानम् ॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः । प्रवृत्ति-
निवृत्तिभ्यां सामानाधिकरण्यात् शरीरादिषु (ष्व)प्रमङ्ग इति
सूत्रार्थः ॥

परश्वादिष्वारम्भानिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३७ ॥

परश्वादिष्वारम्भानिवृत्तिदर्शनादनेकान्तो वाक्यार्थः ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३८ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ । प्रयुज्यमानभूतविषयत्वं
प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियमः—यानि भूतानि प्रयुज्यन्ते तेषु प्रवृत्ति-
निवृत्ती भवतो न सर्वोष्विति । यदि पुनर्ज्ञत्वाद्भूतानां प्रवृत्तिनि-
वृत्ती स्यातां भूतमात्रे स्याताम्—यथा गुरुत्वादिभ्यो, यानि गुरु-
त्वादिमन्ति भूतानि तानि स्वगुणात् पतन्तीति, नियमश्च दृष्टः
तस्मान्न भूतानि चेतनानीति । एकशरीरे च ज्ञातृबहुत्वं निरनु-
मानमिति—यस्य भूतानि चेतनानि तस्यैकशरीरे बहूनि भू-
तानीति बह्वश्चेतनाः स्युः । भवन्तु बह्वश्चेतनाः किन्नो बाध्यत
इति चेत् ? न, बहुत्वे प्रत्ययव्यवस्थानानुमानं (१) भवेत्, अव्य-
वस्थानं तु पश्यामः प्रत्ययानां प्रतिसन्धानात्—सर्वः प्रत्ययः
प्रतिसन्धीयमान एकस्मिन् कार्यकारणवङ्गात् दृष्ट इति । अन्य-
थाभिधानाच्च—हिताहितप्राप्तिपरीहारार्थः परिस्पन्दः प्रवृत्तिनि-
वृत्ती, भवता तु क्रियामात्रं क्रियोपरमं चाश्रित्य तल्लिङ्गत्वा-

दिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इत्युक्तम् यथाविधे च प्रवृ-
त्तिनिवृत्ती प्रयुज्यमानभूताधारस्तेन तथाभूते(१) भूतमात्रे भवत
इति भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधः ।

मनस्तूदाहरणमात्रम्—

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न
मनसः ॥ ३९ ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ।
यथोक्तहेतुत्वादिति—दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिसेवमादीनां
हेतूनामप्रतिषेधात् । पारतन्त्र्यादिति—परतन्त्राणि शरीरेन्द्रिय-
मनांसि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तन्ते चैतन्ये
पुनः स्वतन्त्राणि स्युः । अकृताभ्यागमाच्च—चेतनत्वाच्छरीरा-
दीनां तैः कृतं कर्म पुरुषेण भुज्यत इति अकृतकृतागमनाशदो-
षप्रसङ्गः अचेतनत्वे तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोग इति ॥

अथायं सिद्धोपमङ्गहः—

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४० ॥

स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४१ ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च आत्मनो गुणो ज्ञानमिति
प्रकृतम् । यथोक्तहेतूपपत्तेरिति आत्मप्रतिपादकानां हेतूनामप्रति-
षेधात् । परिशेषादिति शरीरेन्द्रियमनसां प्रतिषेधादन्यस्य च
शिष्यमाणस्यासम्भवात् आत्मनश्च शिष्यमाणत्वात् तस्य गुणो
ज्ञानमिति । उपपत्तेरिति वा स्वतन्त्रो हेतुः आत्मनित्यत्व इति ।
कस्योपपत्तेः ? संसारापवर्गयोरुपपत्तेरित्येवमादि भाष्ये ॥

स्मृतिहेतूनामयौगपद्यादयुगपद स्मरणमित्युक्तम् । अथ

केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यत इति ? स्मृतिकारणानामयौगपद्यप्रतिपादनार्थं प्रणिधानादि सूत्रम्—

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारोगधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४२ ॥

एवमुपपन्नमनित्या बुद्धिरिति ॥

इति बुद्धेरात्मगुणत्वप्रकरणम् ।

अनित्यायां च बुद्धावुत्पन्नापवर्गित्वात् कालान्तरावस्थितत्वाच्च(१) संशयः उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवत् आहो कालान्तरस्थायिनी(२) कुम्भवदिति । उत्पन्नापवर्गिणीति युक्तम् । कः पुनरयमर्थः उत्पन्नापवर्गिणीति ? अन्येभ्योऽपि विनाशिभ्य आशुतरं विनश्यतीति, न त्वयमर्थ उत्पन्ननन्तरं ध्वंसत(३) इति । कः पुनरत्र न्यायः ? आशुतरविनाशिनी बुद्धिः जातिमत्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षतायां व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवत् प्रतिक्षणमपूर्वोत्पत्तौ(४) करणत्वे सति प्रत्यर्थप्रकाशकत्वात् यस्य प्रतिक्षणमपूर्वोत्पन्नपदार्थप्रकाशकत्वं करणत्वे सति तस्याशुतरविनाशित्वं दृष्टं यथा प्रदीपस्य, प्रतिक्षणमपूर्वोत्पन्नान्(५) प्रध्वंसिनः पदार्थान् बुद्धिः प्रत्यर्थनियमेन प्रकाशयति तस्मादियमप्याशुतरविनाशिनीति । अथवा आशुतरविनाशिनी बुद्धिः

(१) वस्थायित्वाच्च—पा० ४ पु० ।

(२) कालान्तरावस्थायिनी—पा० ४ पु० ।

(३) ध्वंस इति—पा० १ पु० ।

(४) अयुगपदुत्पत्तौ—इत्याधिकं १ पु० ।

(५) प्रतिक्षणमुत्पन्नान्—पा० ४ पु० ।

गुणत्वे सत्यवाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् सुखवदिति ॥

अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं कर्मानवस्थायिग्रहणादिति सूत्रम्—

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४३ ॥

यदि तर्ह्यनवस्थायिपदार्थेषु अनवस्थिता बुद्धिः अथ यदा बुद्धिस्थितं(१) कुम्भादिकमुपलभ्यते तदा किं कुम्भवत् कालान्तरावस्थायिनी उताशुविध्वंसिनीति ? । अवस्थितग्रहणे ऽपि प्रत्यक्षनिवृत्तेः प्रध्वंसिनी—यदाप्यवस्थितं कुम्भादिकमुपलभते तदापि सन्तानेनैव बुद्धयो निवर्तन्ते । कस्मात् व्यवहिते ? प्रत्यक्षनिवृत्तेः—यदि कुम्भवत् कालान्तरावस्थायिनी बुद्धिरभविष्यत् व्यवहिते ऽपि प्रत्यक्षमवास्थास्यत् न त्ववतिष्ठते तस्मान्न कालान्तरावस्थायिनीति । स्मृतेरवतिष्ठत इति चेत् ?—यदि बुद्धिध्वंसिनी स्यात् स्मृतिर्न स्यात् न हि बुद्धिभेदे स्मृतिं पश्याम इति यथा पुरुषान्तरबुद्धिषु, अस्ति च स्मृतिः तस्मादवतिष्ठते बुद्धिरिति ? नात एवानवस्थानात्—न हि बुद्ध्याववस्थितायां स्मृतिः सम्भवति—स्मृतिर्नाम प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तत्पूर्वको विषयप्रतिसन्धिः यथेदमद्राक्षमिति, एतच्च न प्रत्यक्षबुद्ध्याववस्थितायां युक्तमिति । अन्यतश्च तद्भावात् स्मृतिरलिङ्गमिति—येयं स्मृतिर्बुद्ध्याववस्थानलिङ्गत्वेनाभ्युपगम्यते नेयं लिङ्गमन्यतस्तद्भावात् अवतिष्ठते हि बुद्धिजः संस्कार इति ततः प्राणिधानादिनिमित्तापेक्षात् स्मृतिरिति ॥

हेत्वभाव इति चेत् अथ मन्यसे संस्कारात् स्मृतिर्न बुद्ध्यवस्थानादिसत्र को हेतुः ? स्मृतिरेव—यद्यवतिष्ठते बुद्धिः स्मृतिर्न स्यादिति—

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४४ ॥

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४५ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् । यद्यनवस्थायिनी बुद्धिरव्यक्तं व्यक्तस्य ग्रहणं प्राप्नोति यथा विद्युत्प्रकाशितानामव्यक्तग्रहणमिति ? न विरोधात् अव्यक्तग्रहणादवस्थायिनी बुद्धिरिति ब्रुवाणोऽनवस्थायिनी बुद्धिरिति यत्प्रतिषेध्यं(१) तदभ्यनुजानासि तस्य चाभ्यनुज्ञानाद्यदुक्तं कालान्तरावस्थायिनी बुद्धिरिति तद्व्याधितं भवति । अव्यक्तग्रहणस्य चान्यनिमित्तत्वात् नाव्यक्तग्रहणाद् बुद्ध्यनवस्थानं सिद्धयति । यत्तदव्यक्तमव्यक्तं च ग्रहणं न बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामापि तु ग्रहणहेतोर्भेदादिति । तदसम्भवाच्च नाव्यक्तं नाम ग्रहणमस्ति । कस्मात् ? अर्थग्रहणमात्रत्वाद् बुद्धेः—अर्थग्रहणमात्रं बुद्धिः—तच्चार्थग्रहणं सामान्यतो विशेषतश्च यच्च सामान्यविषयं तत्सामान्यं प्रति व्यक्तम् । एवं विशेषविषयम् एवं तद्वद्विषयमिति । तदिदमव्यक्तग्रहणं देशितम् कथमेकस्मिन्(२) विषये बुद्ध्यनवस्थानकारितं स्यात् । लोकविरोध इति चेत् ?—यदि तर्हि व्यक्ताव्यक्तग्रहणे न स्यातां योऽयं व्यवहारो लोकेषु व्यक्तं(३) पश्यामीति स कथम् ? नान्यथा तदुपपत्तेः—नायं सामान्यविशेषतद्वत्सु व्यक्ताव्यक्तग्रहणभेदोऽपि तु धर्मिणः सामान्यतोऽधिगतस्य विशेषत उपलिप्साद्वारकमव्यक्तग्रहणमिति । अनेकान्ताच्च(४)—नायमेकान्तो-

(१) प्रतिषेधव्यम्—पा० ४ पु० । (२) कतमस्मिन्—पा० ४ पु० ।

(३) लोकेन व्यक्तं—पा० ४ पु० ।

(४) अनैकान्तिकत्वाच्चेति तात्पर्यटीकासम्मतः पाठः ।

ऽस्ति यद्विषयग्रहणहेतोर्ग्राह्यस्य चानवस्थानं तत्राव्यक्तग्रहणम्॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् ॥ ४६ ॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् । अनवस्थायित्वे ऽपि यथा प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्तमानानां ग्राह्या-
नवस्थानं ग्रहणानवस्थानं च भवति, भवति च व्यक्तं ग्रहणमर्ची-
षीति यथार्चिःपु, तथान्यत्रापीति, व्यवस्थितं क्षणिका बुद्धिरिति ।

(इति बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वप्रकरणम् ।)

शरीरगुणश्चेतना सति शरीरे भावादसति चाभावा-
दिति—यच्च यस्मिन् सति भवति असति च न भव-
ति तस्य तदिति विज्ञायते यथा रूपादय इति । ?
न सति भावात् शरीरगुणत्वं चेतनायाः सिद्ध्यति सति
भावस्यान्यगुणत्वे ऽपि दर्शनात्, न तावत् संयोगवि-
भागसंस्काराः कर्मगुणाः अथ च सति कर्मणि भावोऽस-
ति चाभाव इति । संयोगविभागशब्देषु च सत्सु शब्दो
भवत्यथ च न तद्गुण इति । तद्गुणत्वं च तत्रोपलब्ध्या
सिद्ध्यति यद्यत्र वर्तमानमुपलभ्यते रूपादिकं तत्तस्य गुण
इति । अथ सति भावादिसनेन शरीरे चेतनोपलब्धिं ब्रू-
यात् ? तस्याप्यभिद्धता दोषः—न हि शरीरे चेतनोपलभ्यते,
चेतनामात्रं तूपलभ्यते, तच्च सदिग्धं किं शरीरे उतान्य-
स्मिन् इति । उपेत्य शरीरे चेतनोपलब्धिं किं शरीरगुणश्चे-
तना उत द्रव्यान्तरगुण इति—द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः
संशय इत्युक्तार्थं सूत्रम्—

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४७ ॥

न शरीरगुणश्चेतना यावद्द्रव्यभावित्वा(१)द्रूपादीनाम् ॥

दृष्टान्तसूत्रम्—

यावद्द्रव्यभावित्वाद्वूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

वैधर्म्येण ये शरीरगुणा भवन्ति ते यावच्छरीरं वर्तन्ते यथा रूपादयः न तु यावच्छरीरं चेतना वर्तते तस्मान्न तद्गुण इति । साधर्म्येण वा न तद्गुण इति यथाप्सूष्णतेति(२) । संस्कारवदिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं वर्तते तथा चेतनापीति ? न कारणानुच्छेदात्—संस्कारस्य न शरीरमात्रं कारणं तस्य नोदनादिकारणसन्निधाने तदभावे भावाभावौ युक्तौ कारणसन्निधानवतोऽयुक्तमेतदिति । चेतनानिमित्तस्याप्यसन्निधानमिति चेत् ?—अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य कारणमसन्निहितमेवं चेतनाकारणमपीति ? तदयुक्तम् विकल्पानुपपत्तेः—यच्छरीरे चेतनोत्पत्तिकारणं तर्हि शरीरस्थमुत द्रव्यान्तरस्थम् ? शरीरस्थमपि किं यावच्छरीरभावि उत नैमित्तिकमिति ? । यदि यावच्छरीरभावि ? न कदाचिच्चेतनाहीनं शरीरमुपलभ्येत निमित्तस्य सन्निहितत्वात् । अथ नैमित्तिकं ? यच्छरीरे चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं तत्रापि(३) चेतनावत्प्रसङ्गः । अथ द्रव्यान्तरस्थं द्रव्यान्तरवृत्तिनिमित्तं शरीरे चेतनां करोति न द्रव्यान्तरेष्वित्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः । द्रव्यान्तरस्थं च नित्यमनित्यं वा, अनित्यमपि कालान्तराव-

(१) यावच्छरीरभावित्वा—पा० ४ पु० ।

(२) यथाप्स्वग्न्युष्णतेति—पा० ४ पु० ।

(३) तदापि—पा० १ पु० ।

स्थायि क्षणप्रध्वंसि वेति(१) चेतनावत् प्रसङ्गः ॥

यच्च मन्यते श्यामादिगुणं च द्रव्यं भवति न च यावद्द्रव्य-
भाविनी श्यामतेति ? तच्च न,

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४९ ॥

पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः । नात्यन्तं श्यामतोपरमे(२) रूपान्त-
रोत्पत्तिः चेतनोपरमस्त्वत्यन्तं इति ॥

इतश्च—

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः । यावत्सु द्रव्ये-
षु पूर्वगुणप्रतिषेधस्तावत्सु प्रतिद्वन्द्विनो गुणान्तरस्य दर्श-
नम्—यथा श्यामानिवृत्तौ रक्तादीनामिति । न पुनः
शरीरे चेतनाविपरीतं गुणान्तरमुपलभ्यते चेतनामात्रोपरमस्त्व-
त्यन्तं इति । अथ मन्यसे शरीरेऽप्यचेतनत्वं नाम(३) गुणान्तर-
मिति ? तन्न, स्वरूपतोऽनिर्देशात्—यत्तदचेतनत्वं नाम, किं तत्
चेतनाविपरीतं धर्मभूतं वस्तु उत चेतनाविप्रतिषेधमात्रमिति ? यदि
विपरीतं चेतनावत् संवेद्यं स्यात् । अथ चेतनाविप्रतिषेधमात्रं ? तन्न
गुण इति ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

शरीरव्यापित्वात्—शरीरवत् शरीरावयवाश्चेतनोत्पत्त्या
व्याप्यन्ते । को व्याप्त्यर्थः ? न कश्चित् शरीरावयवश्चे-

(१) प्रतिक्षणं ध्वंसि वेति—पा० ४ पु० ।

(२) श्यामरूपोपरमे—पा० ४ पु० ।

(३) अचेतना नाम—पा० ४ पु० ।

तनादीनो भवतीति सर्वस्य चेतनानिमित्तत्वात् शरीरवच्छरी-
रावयवाश्चेतनाः प्राप्नुवन्ति । भवन्तु शरीरावयवाश्चेतनाः ?
न प्रत्ययव्यवस्थाप्रसङ्गात् — शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति
प्रत्ययव्यवस्थानं स्यात् ।

न शरीरावयवाश्चेतनाः—

न(१) केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५२ ॥

केशनखादिष्वनुपलब्धेः इति दृष्टान्तसूत्रम् ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥ ५३ ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः । संयोगिद्रव्यं
केशनखादयो न तु शरीरावयवा इति, तस्मान्नायं प्रसङ्ग इति ।

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना—

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५४ ॥

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ द्वये शरीरगुणा भवन्ति बाह्यकरणप्र-
त्यक्षा रूपादयोऽतीन्द्रियं च गुरुत्वं, विधान्तरं तु चेतना न बाह्य-
करणप्रत्यक्षा सुसंवेद्यत्वात्, नातीन्द्रिया मनोविषयत्वात्, तस्मान्न
शरीरगुण इति ।

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५५ ॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ यथेतरेतरविधर्माणो रूपा-
दयो न शरीरगुणत्वमतिवर्तन्ते तथा रूपादिवैधर्म्ये सति चेतना
शरीरगुणत्वं न हास्यति ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्वूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५६ ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्वूपादीनामप्रतिषेधः । द्वये शरीरगुणा भव-
न्तीत्युक्तः सूत्रार्थः । रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यमननुसंहितं चा-

व्यावृत्तं चेति वैधर्म्यमात्रमन्वयव्यतिरेकि तु चेतनायाः शरीरगुणत्वसाधनं न भवतीति, तस्मादसममेतत् । ये हेतवोऽनेन प्रकरणेन(१) लभ्यन्ते तेषां प्रयोगः—न शरीरगुणश्चेतना निमित्तान्तराभावे विरोधिगुणादर्शने च सत्ययावद्द्रव्यभाषित्वात् अप्सु औष्ण्यवादिति । शरीरव्यापित्वादिति तु न साधनं, किन्तु शरीरे चेतनां द्रुवतो दोषोऽनेकचेतनत्वप्रसङ्गः । न शरीरगुणश्चेतना बाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वात् सुखादिवदिति । अथेदं प्रकरणं निर्णीतार्थं कस्मात्पुनरारभ्यमिति ? बहुधा परीक्षमाणं तत्त्वं(२) निश्चिततरं भवतीत्यत आरभ्यत इति । परीक्षिता बुद्धिरिति ॥

(इति बुद्धेः शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणम् ।)

मनोऽवसरप्राप्तं परीक्ष्यते तत् प्रतिशरीरमेकमनेकमिति वा विचारे—

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ५७ ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ अयुगपज्ज्ञानानि भवन्तीति प्रत्यक्षम् एतच्च मनस एकत्वं साधयति । कथमिति ? यदि बहूनि मनांसि स्युः प्रतीन्द्रियं मनसः सम्बन्ध इति युगपदनेकार्थसन्निधाने युगपदनेकज्ञानानि भवेयुः यत्त्वेकोन्द्रियग्राह्येष्वर्थेषु विज्ञानानामयुगपद्भावः तन्न मनस एकत्वे लिङ्गं अन्यतस्तद्भावात् अन्यथा हि करणत्वात्तद्भवतीत्युक्तम् ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ५८ ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेरिति । शेषं भाष्ये ।

अस्योत्तरद्वारकं सूत्रम्—

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥५९॥

अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् । यथाऽला-
तस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते तथा बुद्धीनामाशुभा-
वाद्विद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते न चास्त्युभयपक्षसम्प्रतिपत्ता(१)
युगपदुत्पत्तिर्यया बहुत्वं मनसः प्रतिपद्येमहीति ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु(२) ॥ ६० ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु(३) य एवैकत्वे हेतुर्मनस उक्तोऽनेनैवाणु
मनोऽवसातव्यमिति ॥

(इति मनःपरीक्षाप्रकरणम् ।)

मनसः खलु भोः सेन्द्रियशरीरे वृत्तिः । शरीरे विचार्य-
माणे(४) मन एव विचारितं भवत्यतः शरीरं पुनर्विचार्यते—किमयं
शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतैरारभ्यते आहोस्वित् सापेक्षैरिति ? वि-
प्रतिपत्तेः संशयः—श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिः ।

तत्रेदं तत्त्वं—

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ६१ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ पूर्वशरीरे या प्रवृ-
त्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं, तस्य फलं—त-
ज्जनितौ धर्माधर्मौ, तयोरनुबन्ध—आत्मसमवेतयोरवस्थानं, वि-
पाककालस्यानियमात्—अनियतो विपाककाल इहामुत्र जात्य-
न्तरे चेति । तेनावस्थितेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः तस्य शरी-
रस्योत्पत्तिर्न स्वतन्त्रेभ्यः । कस्मात् पुनः कर्म धर्माधर्मसञ्ज्ञ-

(१) न चास्त्योभयपक्षसम्प्रतिपत्ता—पा० ४ पु० ।

(२) यथोक्तनिमित्तत्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(३) यथोक्तनिमित्तत्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(४) विचारिते—पा० ४ पु० ।

कमुत्पत्तिसमकालं फलं न ददाति ? । क एवमाह न ददातीति विपाककालस्यानियमात्—यदा ऽशेषकारणसन्निधानं भवति, सन्निधाने ऽपि यदा कारणान्यप्रतिबद्धानि भवन्ति तदा ददात्येव(१) यदा पुनर्न ददाति तदा विपच्यमानकर्मातिशयप्रतिबन्धात्—यो विपच्यमानः कर्मातिशयो भवति यस्य धर्माधर्मसमाख्यासो(तो)ऽनुपभुक्तफलः तेन प्रतिबन्धात् विद्यमानमापि कर्म फलं न ददाति । यानि वा प्राण्यन्तराणि तस्य कर्मणः समानोपभोगानि तेषां विपच्यमानैः कर्माशयैः प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलम् । यानि वा प्राण्यन्तराणि कर्मभागीनि तस्य कर्मणस्तत्कर्मभिः प्रतिबन्धात् तस्य वा कर्मणः सहकारिधर्माधर्मलक्षणं निमित्तं नास्तीत्यतः फलस्यानारम्भः, तस्य वा सहकारिणः प्रतिबन्धात्, सत्त्वान्तरकर्मणां वा सहकारिणां प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलं धर्माधर्मौ प्रयच्छत इति । दुर्विज्ञेया च कर्मगतिः सा न शक्या मनुष्यधर्मणाऽवधारयितुम् । आकृतिमात्रं तूक्तम् ।

कः पुनरत्र न्यायः कर्मवन्त्राणि भूतानि शरीरमारभन्ते न निरपेक्षाणीति ? अयं न्यायोऽभिधीयते—पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं शरीरं कार्यत्वे सति पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् यत् पुरुषार्थसमर्थं तत् पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं दृष्टं यथा रथादि, पुरुषविशेषगुणेन प्रयत्नेन प्रेरितैर्भूतैरारभ्यमाणं पुरुषार्थक्रियासमर्थं दृष्टं तथा च शरीरम् तस्मादिदमपि सापेक्षैर्भूतैरारभ्यते ! सुखदुःखनिमित्तत्वात् घटादिवदिति । इतश्च कार्यत्वात् रथादिवत् बाह्यकरणग्राह्यत्वे सति(२)रूपादिमत्त्वात् घटादिवदेव ॥ अत्र नास्तिक एवमाह—

(१) ददात्यपि—पा० ४ पु० ।

(२) बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे सति—पा० ४ पु० ।

भूतेभ्योमृत्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६२ ॥

भूतेभ्योमृत्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ यथा कर्मनिरपे-
क्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वर्त्सा मूर्तयः सिकताशर्करागैरिकाञ्जनप्रभृतयः
पुरुषार्थक्रियाकारित्वादुपादीयन्ते तथा शरीरसर्गोपीति पुरुषार्थ-
क्रियासामर्थ्यादित्येतस्य हेतोरनैकान्तिकद्वारकं सूत्रम् । साध-
नपक्षे दृष्टान्तमात्रत्वादसिद्धम् ।

अथ पक्षः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि शरीरमारभन्ते पुरुषा-
र्थक्रियासामर्थ्यात् सिकतादिवादिति ? एतच्च न—

न साध्यसमत्वात् ॥ ६३ ॥

साध्यसमत्वात् । यथैव शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतेरारभ्यत
इति साध्यं तथा सिकतादीनामकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यत इति ।
सिकतादीनामपि कर्मनिमित्तः सर्ग इत्येतस्मादेव हेतोः सिध्य-
तीति । यथा चोभयपक्षसम्प्रतिपन्नो रथादिदृष्टान्तः पुरुष-
विशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकोस्ति न तथा अकर्मनिमित्तसर्गपक्षे दृष्टा-
न्तोऽस्तीति ।

विषमश्चायमुपन्यासः भूतेभ्योमृत्युपादानवदिति ?—

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६४ ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ मातापितृशब्देन लोहित-
रेतसी बीजभूते गृह्यते—तत्र पित्रोः पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी
सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म सह मातृगर्भाशये शरीरोत्प-
त्तिं प्रयोजयति । तत्र चोपपन्नं बीजानुविधानं, बीजानुविधानाच्च
यज्जातीयौ तस्य पितरौ तज्जातीयः सम्भवतीति ॥

तथाहारस्य ॥ ६५ ॥

तथाहारस्य—उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । एतदपि
सिकतादिभिर्वैधर्म्यमेवोच्यते—अशितपीतमाहारः तस्य पाका-

द्रुसद्रव्यं निर्वर्त्यते तन्मातृशरीरे(१) उपचीयते, गर्भशरीरे चो-
पचितं(२) कललादिभावेनोपचीयमानं कर्मसापेक्षभूतैः पाण्या-
दिभावमापद्यते । यदि पुनः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि स्युः
स्थाल्यादिगतमिवान्नं पच्येत, न त्विदमस्ति तस्मात् सापे-
क्षाणीति ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६६ ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि शरीरमा-
रभन्त इति सर्वो दम्पत्योः संयोगः पुत्रादिफलकः स्यात् ।
कर्मसापेक्षेषु भूतेषूपपन्नो नियमाभाव इति ।

सर्वात्मभिः सम्बन्धात् साधारणविग्रहवच्चप्रसङ्गः नियम-
हेत्वभावादिति चेत् ?—अथ मन्यसे शरीरं सर्वात्मभिः सम्बध्यते
संयोगजेन च संयोगेन क्रियाजेन वा तत्र शरीरादिगतो न काश्चि-
न्नियमहेतुरिति येन शरीरमेव तस्यात्मनो व्यतिष्ठेत, न च पुरु-
षगतो विशेषः काश्चिद्विद्यते येन शरीरमेकस्य पुरुषस्य उपभोग-
साधनं भवेत् अस्ति च नियमः तस्माद्वक्तव्यो नियमहेतुरिति ? ।

अस्योत्तरद्वारकं सूत्रम्—

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥६७॥

शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥
येनैव कर्मणा शरीरमुत्पाद्यते तदेव संयोगं नियमयति
अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे यथोक्तदोष इति ।

तदस्थता कुत इति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि कर्म नियामकं
शरीरसर्गस्याथ कर्मणि कुतो नियम इति ? न, स्वसंयोगोत्पत्ति-
नियमात्—यो यस्यात्मनः संयोगः तस्माद्यत् कर्मोपजायते

तत्तस्य भवतीति । संयोगे कुतो नियम इति ? यथैव कर्मणि पर्यनुयोगो न व्यावर्तते तथा संयोगेऽपीति ! न, मनोनियमहेतुत्वात्—यस्यात्मनो यन्मनस्तेन यः संयोगो जन्यते स तस्य भवतीति । मनस्यपि तुल्यम् ?—मनसस्तर्हि सर्वात्मभिः सम्बन्धात् किं नियामकमिति ? कर्मैव—यन्मनो पदीयेन कर्मणा उपनिबद्धं तदीयं तद्भवतीति । सर्गादौ कथमिति चेत् ? सर्गादेरनभ्युपगमाददेश्यम्—अनादिः संसारः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितमेतत् आदिमिति संसार एष देश्यो नानादाविति ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ६८ ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः । कः पुनरयं नियमः ? यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वात्मनामिति नियमः अन्यस्यान्यथा—ऽन्यस्यान्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्दृष्टः शरीरभेदः प्राणिनामनेकरूपः स च कर्मनिरपेक्षैर्भूतैः शरीरारम्भे न युक्तः, कर्मणां भेदाच्छरीराणि भिद्यन्त इति युक्तम् । उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः । द्वे शरीरस्य प्रकृती व्यक्ता चाव्यक्ता च । तत्राव्यक्तायाः कर्मसमाख्यातायाः प्रकृतेरुपभोगात् प्रक्षयः प्रक्षीणे च(१) कर्मणि विद्यमानानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीति उपपन्नोऽपवर्गः, कर्मनिरपेक्षेषु कस्य प्रक्षयान्मोक्षमाणा अपवृज्येरन् भूतलक्षणायाः प्रकृतेरनुच्छेदात् ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥ ६९ ॥

अदृष्टकारितमिति चेत् ?—अथ मन्यसे अदृष्टकारिता शरीरोत्पत्तिः—अदृष्टशब्देनादर्शनमुच्यते अदर्शनमदृष्टमिति, सर्गादौ प्रधानं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तते, तत्तु प्रवर्तमानं महदादिभा-

वेन शरीरमुत्पादयति उत्पन्ने शरीरे द्रष्टा दृश्यं पश्यतीति ।
 दृश्यं च द्वेधा विषयो नानात्वं (१) च प्रकृतिपुरुषयोः, दृष्टेन
 प्रधानं चरितार्थत्वान्न प्रवर्तत इति तदेवमदर्शनं शरीरसर्गहे-
 तुस्तद्भावभावित्वादिति (२) ? एतस्मिन् खल्वदर्शने पुनस्तत्प्रस-
 ङ्गोऽपवर्गे—या च प्राक् प्रवृत्तेर्दर्शननिवृत्तिरदर्शनाभिमत-
 या चोत्तरकालं निवृत्ते सर्गे नैतयोरदर्शनयोः कश्चिद्विशेषः ।
 अदर्शननिमित्ता चेत् शरीरोत्पत्तिर्भवति तेन यथा प्राक् ना-
 नात्वदर्शनात् प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्तते तथाऽपवृत्तेऽपि प्रवर्तते,
 न चैवमभ्युपगम्यते, तस्मान्नादर्शनं शरीरसर्गे कारणमिति । च-
 रितार्थता विशेषो (३) भविष्यतीति न युक्तं (न) चरितार्था-
 नामचरितार्थानां च भूतानां पुनरारम्भदर्शनात् आद्येन शरी-
 रेण रूपाद्युपलब्धेः कृतत्वाद् द्वितीयादिशरीरं शब्दाद्युपलब्धि-
 साधनं न स्यात्, भवति च शब्दाद्युपलब्धिसाधनं द्वितीया-
 दिशरीरं, तेन गम्यते चरितार्थान्यपि भूतानि पुनः शरीर-
 मारभन्त इति । पुरुषार्थेन च हेतुना पुनः शरीराण्यार-
 भन्त इति—पुरुषार्थश्च पुरुषप्रधाननानात्वदर्शनं ?, तस्य चाकर-
 णादनर्थकः शरीरारम्भो भवेदिति । दिदृक्षाविशेषोऽदर्शन-
 मिति चेत् ?—अथ मन्यसे नादर्शनं दर्शनाभावः किन्तु दिदृक्षा
 दर्शनमित्युच्यते सा चापवृत्ते प्रधाने दिदृक्षा न भवतीति ?, न
 प्राक्प्रवृत्तेस्तदभावात्—यावत्प्रधानं महदादिभावेन न परिण-
 मते तावदिदृक्षा नास्ति कथं कारणं भविष्यति प्रवृत्तेरिति ।
 सर्वशक्तिमत्त्वात् तदाप्यस्तीति चेत् ?—अथ मन्यसे सर्वाः कारण-

(१) भेद इत्यर्थः ।

(२) स्तद्भावभावित्वादिति—पा० १ पु० ।

(३) चरितार्थताविशेषो—पा० ४ पु० ।

शक्तयः प्रधाने विद्यन्ते तदिदमात्मभूताभिः कारणशक्तिभिः
 सर्वशक्तिमत्प्रधानं, सर्वशक्तिमत्त्वाच्च प्रागपि प्रवृत्तेः प्रधाने
 दिदृक्षाऽस्तीति ? न अपवर्गाभावप्रसङ्गात्—दिदृक्षावन्नानात्वदर्श-
 नमप्यस्तीत्यपवर्गाभावः विद्यमाने च नानात्वदर्शने प्रधानस्य
 प्रवृत्तिरयुक्ता—यदा च नानात्वदर्शनं तदापि दिदृक्षा न व्या-
 वर्तते न हि यदात्मानं जहातीति वः पक्षः । दिदृक्षायां च
 सत्यां कुतोऽपवर्गः ? दिदृक्षानानात्वदर्शने च विरुद्धे कथमे-
 कस्मिन् काले भवतः । अज्ञानमदर्शनमिति च ब्रुवाणो वि-
 कल्पतः पर्यनुयोज्यः किं ज्ञानाभावोऽज्ञानमुत मिथ्याज्ञान-
 मिति ? किं चातः ? यद्यभावोऽपवर्गो न प्राप्नोति प्राक् प्रवृत्तेरप-
 वृत्ते च प्रधाने ज्ञानाभावस्य तुल्यत्वात् । अथ मिथ्याज्ञानं ?
 तन्न युक्तं, प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात् । कथमभावो ? बुद्धिधर्मकत्वात्
 अपवृत्ते च प्रधाने न बुद्धिरिति(?) कथं तद्धर्मोऽज्ञानं भवि-
 ष्यतीति । सत्कार्यदादाभ्युपगमात् सर्वदास्तीति ब्रुवाणो मोक्षं
 वाधते । कथं ? तत्त्वज्ञानस्य सर्वदाभावात् तत्त्वज्ञानमिथ्या-
 ज्ञानयोश्च सहानवस्थानात् प्रवृत्तेस्तादार्थ्य(२)मयुक्तम् । न
 हि भवतां पक्षे किञ्चिदसद्भवति सच्चात्मानं जहातीति सर्वार्-
 थानां सम्भवात् प्रधानं किमर्थं प्रवर्तते इति वक्तव्यम् ।
 अथाभिव्यक्तिनिमित्तां प्रवृत्तिं प्रतिपद्येथाः ? साप्यभिव्यक्तिः
 प्राक् प्रवृत्तेः सती आहोऽसतीति पूर्ववत्प्रसङ्गः । अथ प्रागनु-
 पलब्धं पश्चादुपलभते ? किमुपजातविशेषमुतानुपजातविशेषमिति ।
 यदि विशेषोपजननात् पश्चादुपलभ्यते व्याहृतं भवति । अनु-
 पजातविशेषः कस्मात् प्राङ्गोपलभ्यत इति वक्तव्यम् ? सत्का-

यवादाभ्युपगमे च स्फूर्जतापि न विशेषोपजनः शक्यः प्र-
तिपादयितुम् । न च विशेषोपजनप्रत्याख्याने वस्तुन उपल-
ब्ध्यनुपलब्धिविषयत्वं शक्यमवगमयितुम् । कर्मनिमित्ते तु सर्गे
दर्शनार्थं भूतानि शरीरं पुरुषगुणप्रेरितान्यारभन्त इति यु-
क्तम् । न ह्यनुत्पन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यतीति ॥

अपरे त्वदृष्टं परमाणुगुणं वर्णयन्ति तेषामपि पुनस्तत्प्रसङ्गो-
पवर्ग इति परमाणुगुणस्य शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वात् पुनस्त-
त्प्रसङ्गोऽपवर्ग इति ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः(१) ॥ ७० ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः । परमाणवः स्व-
गुणाददृष्टात् संहन्यन्ते संहताश्च व्यञ्जकादिप्रक्रमेण शरीर-
मुत्पादयन्ति तन्मनः स्वगुणाददृष्टादुपसर्पतीति । उपसर्पणहे-
तोर्दृष्टस्य नित्यत्वात् किञ्चित्तमपसर्पणमिति ? । कर्माशयक्षये
कर्माशयादपसर्पणमिति युक्तं प्रायणम् । उभयहेतुर्मनोवृत्तिरदृष्टो
भविष्यतीति न युक्तम् एकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७१ ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रा-
यणानुपपत्तिं ब्रूमः तदिदमुक्तमुपसर्पणहेतोर्दृष्टस्यानित्यत्वाद-
पसर्पणहेतोश्चादृष्टस्याभावात् यादृच्छिके तु प्रायणे प्रायणभेदो
न स्यात् ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७२ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यादिति परिहारं वर्णयन्ति ।
यथा किलाणोः श्यामता नित्याऽथापि संयोगेन प्रतिषिध्यते

एवमणुमनसोरदृष्टः सम्यग्ज्ञानेन प्रतिषिध्यते इति ॥

एतच्च न—

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७३ ॥

अकृताभ्यागमप्रसङ्गादिति ॥ अनुपपन्नप्रमाणस्याभ्युपगमो-
ऽकृताभ्यागम इति सूत्रार्थः । यथाश्रुति वा सूत्रार्थः अकृतस्य
कर्मण उपभोगप्रसङ्गादिति । एतत्सविस्तरोक्तं भाष्य इति ॥

आत्मा शरीरं करणमर्थो बुद्धिर्मनस्तथा ।

यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तत् तथेहोपपादितम् ॥

(इति प्रासङ्गिकमदृष्टनिष्पाद्यत्त्वप्रकरणम् ।)

इति-औद्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ॥

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

न्यायवार्तिके

चतुर्थोऽध्यायः

मनसोऽनन्तरं(१) प्रवृत्तिरवसरप्राप्ता परीक्षितव्येत्यत आह—

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता—तथा परीक्षितेत्यर्थः सूत्रस्य । किं पुनः प्रवृत्तेः परीक्षितमिति ? यावद्धर्माधर्माश्रयं परीक्षितं सर्वा प्रवृत्तेः परीक्षा । तत्र प्रवृत्तिर्द्वेधा भवति—कारणरूपा कार्यरूपा च । कारणरूपा—प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भ इति । कार्यरूपा—धर्माधर्मसमाख्या(२) दुःखादिसूत्रे वर्णिता । तत्र कारणरूपायाः प्रवृत्तेर्विंशतिधा भेदः । कार्यरूपा तु प्रवृत्तिरेकद्रव्याऽभ्युदयस्य प्रतिनियमात् अवस्थिता विपाककालस्य नियमात्, आत्मसमवायात् गुणभूता, अनित्या प्रायणादिदर्शनात् । तदुक्तं विपक्ष्यमानकर्मशयप्रक्षये प्रायणमिति । जन्मनः कारणम् पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति संसारापवर्गहेतुभूता तद्भावे संसारः तदभावे ऽपवर्ग इत्येवमाद्युक्तम् ॥

प्रवृत्तेरनन्तरास्ताई दोषा इत्यभिधीयन्तामित्यत आह—

तथा दोषाः ॥ २ ॥

तथा दोषाः ॥ उक्ता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः संसारस्यानादित्वात् अनादिना प्रवन्धेन प्रवर्तन्ते सम्यग्ज्ञानाच्च

(१) अनन्तरा—इति क्वचित् । (२) समाख्याता—इति क्वचित् ।

मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ निवर्तन्त इत्युत्पादननिरोधधर्मकाः । कार्यत्वे
सतीन्द्रियान्तरप्रत्यक्षत्वात् अचाक्षुषप्रत्यक्षत्वाच्च गुणाः ।

(इति प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ।)

प्रवर्तनालक्षणादोषा इत्युक्तं, तथा च मानादयः प्रव-
र्तयन्तीति लक्षणसाम्यात् तेऽप्युपसंख्येया इति ? नोपसंख्यायन्ते
संगृहीतत्वात् । केन संग्रहः ? प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्यनेनैव ।
तेषां तु संगृहीतानां—

तत्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तत्र त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ तेषां दोषाणां
त्रयो राशयः—त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति, रागपक्षः—कामो
मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति । द्वेषपक्षः—क्रोधः ईर्ष्या-
ऽसूया द्रोहोऽनर्ष इति । मोहपक्षः—मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा
मानः प्रमाद इति ।

कामो मत्सर इत्यादि(१) किं पर्यायवचनम् आहो-
ऽर्थान्तरभाव इति ? । किं चातः ? यदि पर्यायवचनं
त्रयो राशय इत्युक्तम्—न हि पर्यायशब्देषु राशित्वं स-
म्भवति, न हीन्द्रशक्रपुरन्दरशब्दानां राशयर्थः कश्चित् सम्भ-
वति, अर्थान्तरभावे विशेषो वाच्य(२) इति ? । अर्थान्तरभाव
—इति ब्रूयः—तत्र कामः स्त्रीगताऽभिलाषः—या स्त्रीगता मार्यना
सा काम इति । एवं चाहुः नाकामयमानो मण्डयत इति ।
अक्षीयमाणवस्त्वपरित्यागेच्छा मत्सरः— यथा राजकीयोदपा-
नान्मोदकं पा इति । अस्ववस्त्वादानेच्छा स्पृहा—यद्वस्तु स्वं न
भवाति तस्य या आदानेच्छा सा स्पृहा । पुनर्भवप्रतिसन्धानहे-

(१) इत्येवमादिकं—पा० ४ पु० ।

(२) वक्तव्य— पा० ४ पु० ।

तुभूता तृष्णा-या पुनर्भवप्रार्थना सा तृष्णा(१) । प्रमाणविरु-
द्धपरद्रव्यापहारेच्छा लोभः-प्रमाणविरुद्धं परद्रव्यादानं कुर्वाणो
लुब्ध इत्युच्यते । एषां च सामान्यं रागः सामान्येन विशेषः
सङ्गृहीत इति । शरीरेन्द्रियाधिष्ठानवैकृत्यहेतुः क्रोधः-सजाते
यस्मिन् शरीरेन्द्रियाधिष्ठानानि विकृतानि भवन्ति स क्रोध इति ।
साधारणे वस्तुनि पराभिनिवेशप्रतिपेक्षेच्छा ईर्ष्या-यदपरिगृहीतं
साधारणं वस्तु तस्मिन् यः पराभिनिवेशप्रतिपेक्षाभिप्रायः से-
र्ष्या । परगुणाक्षमता अमूया-या परगुणान् श्रुत्वा अक्षमतो-
पजायते सा अमूया । परपकारेच्छा द्रोहः-अशक्तस्य या परम्प-
त्यपचिकीर्षा(२) सा द्रोहः । कृतापकारासहिष्णुता अमर्षः-या
कृतापकारस्याऽसहिष्णुता सोमर्षः । अस्य च द्वेषः सामान्यं
तेन सङ्ग्रहः । विपर्ययज्ञानं मिथ्याज्ञानम् अतस्मिन्नादिति
प्रत्यय इति । संशयो विचिकित्सा किंस्विदिति । तथा(३)
विद्यमानाविद्यमानगुणाध्यारोपेणात्मोत्कर्षप्रत्ययो मानः अहोऽ-
हमस्मि(४) इति । शक्तस्य कर्तव्याकरणं प्रमादः-यतः
शक्तः स्वकर्तव्यं न करोति स प्रमाद इति । अस्य च सामान्यं
गोहः तेन संग्रह इति । अतस्त्रैराश्यान्नोपसंखपायन्त इति ।

कुत एतद ? लोकतस्तद्वगतेः(५)-लोकत(६) एते कामादयः
एवम्भूतेष्वभिप्रायेषु प्रयुज्यन्ते नाभिप्रायमात्रे, न हि भिक्षां प्रार्थ-
यमानः कामयत इत्येवं भवतीति । लक्षणस्य तर्हि अभेदात् त्रित्व-
मनुपपन्नमिति ?-एकं रागद्वेषमोहाः लक्षणाभेदात् रागभेदवदि-
दिति ? । नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्-सत्यापि लक्षण-

(१) सा तृष्णेति-पा० ४ पु० । (२) चिकित्सा-पा० १ पु० ।

(३) यथा-पा० ४ पु० ।

(४) अहोऽहमस्मि-पा० १ पु० ।

(५) तदाधिगतेः-पा० ४ पु० । (६) लोकं-पा० ४ पु० ।

स्याभेदे आन्तर्गणिकं भेदकं लक्षणमस्ति तदुपपत्तौस्त्रित्वम् ।
 यथा रागलक्षणेन सङ्गृहीतानां कामादीनामिति । न च सा-
 मान्यमेकत्वे कारणं (तथा च) सामान्यस्यैवाभावः स्यात् यदि
 रागद्वेषमोहानामेकत्वं स्यात् समानमेतल्लक्षणमित्येतदेव न स्या-
 दिति न ह्येकस्य समानं भवतीति । किं पुनरान्तर्गणिकं लक्षण-
 मिति ? सक्तिलक्षणो रागः—यो विषयेष्वभिषङ्गः स रागः । अमर्ष-
 लक्षणो द्वेषः—असहिष्णुता दुःखस्य दुःखसाधनानां चेति द्वेषः ।
 मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोहः—यथाऽवस्थितविषये ऽयथाभावप्र-
 तिपत्तिर्या एतच्च रागद्वेषमोहानां व्यवच्छेदकं लक्षणमात्मप्रत्य-
 क्षमिति(१) ॥

नैकप्रत्यनीकत्वात्(२) ॥ ४ ॥

एकं रागद्वेषमोहा एकप्रत्यनीकत्वात् विभागवदिति—यथा
 विभाग एकेनैव संयोगेन विरुद्ध्यमान एको भवति तथा त-
 त्वज्ञानेनैकेन विरुद्ध्यन्ते रागादयस्तस्मादेकं रागादय इति ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ एकप्रत्यनीकाश्च रूपादयः एकाग्रिसंयो-
 गविरोधिनः न चैषामेकत्वमिति अनैकान्तिकम् । एकयोनि-
 त्वादेकं रागादयः शब्दवदित्यप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । एकयोनयो
 रूपादयो न चैषामेकत्वमिति ।

सति चार्थान्तरभावे—

तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥

तेषां मोहः पापीयान्—पापतमः—पापिष्ठ इति वा प्राप्ते द्वौ

(१) एकप्रत्यनीकभावात्—अधिकं ४ पु० ।

(२) प्रत्यनीकभावात्—पा० ४ पु० ।

द्वात्रिंशेऽप्येव पापीयानित्युच्यते रागमोहयोर्मोहः पापीयान् द्वेष-
मोहयोर्मोहः पापीयानिति । कस्मात् ? नामूढस्येतरौ भवतः मूढः
कुप्यति मूढो रज्यते मूढो मुह्यतीति । तत्त्वज्ञानाच्च मोहनि-
वृत्तौ रागादिनिवृत्तिरित्येकप्रत्यनीकता-यस्मात् तत्त्वज्ञाना-
न्निवृत्ते मोहे न रागद्वेषौ भवतः अत एकप्रत्यनीकता न पुन-
रनेकत्वादिति । एवं च कृत्वा दुःखादीनामुत्तरोत्तरापाये तदन-
न्तराभावादयवर्ग इति सिध्यति ॥

प्राप्तस्तर्हि—

निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

निमित्तनैमित्तिकभावा(१)दर्थान्तरभावो(२) दोषेभ्यः । अ-
दोषो मोहः दोषनिमित्तत्वादूपादिवदिति ॥

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

न दोषलक्षणावरोधात्(३) न कार्यकारणभावेन पदार्थानां
तथाभावोऽतथाभावो वा सिध्यति, किन्तु लक्षणस्याधेदादिति
दोषलक्षणं च मोहे ऽस्तीति दोषो मोहः ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रति-
षेधः ॥ ९ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः(४)तु-
ल्यजातीयानामनेकविधविकल्पो निमित्त(५)नैमित्तिकभावो दृष्ट-
इति । यथा बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरनिमित्तं बुद्धिजातीया चेति । तुर्या-

(१) निर्देशात्—पा० ४ पु० । (२) मोहान्तरभावो—पा० ४ पु० ।

(३) लक्षणावरोधात्—पा० ४ पु० ।

(४) मनेकप्रतिषेधः—पा० ४ पु० । (५) नित्य—पा० ४ पु० ।

दयो द्रव्यस्य निमित्तं द्रव्यजातीयाः । नोदनाभिघातसंयुक्तसं-
योगाः संस्कारस्य गुणा इति ।

(इति दोषत्रैराशयप्रकरणम् ।)

परीक्षिता दोषा इति दोषानन्तरं प्रेत्यभावस्तस्याऽसि-
द्धिरात्मनो नित्यत्वात्—नित्यआत्मा न जायते न म्रियते उभयं
च प्रेत्यभावः मृत्वा पुनर्जन्म ।

तत्रायं सिद्धार्थानुवादः—

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः । नित्यः सन् आत्मा प्रै-
ति जायते चेति । किमुक्तं भवति म्रियत इति ? पूर्वोत्पन्नाभिः
शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिर्नियुज्यत इति । किं चोक्तं जायत इति ?
अपूर्वोत्पन्नाभिर्निष्कायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः स-
म्बुध्यत इति । न पुनः (१) जन्ममरणे आत्मन्युत्पादनिरोधौ (२)
नित्यत्वात्—नित्य आत्मेति (३) पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितम् ।
यस्य पुनरात्मन उत्पादनिरोधौ जन्ममरणे तस्याकृताभ्यागम-
कृतनाशदोषप्रसङ्ग (४) इत्युक्तम् शरीरदाहे पातकाभावादिति
सूत्रं वर्णयद्भिः ॥

कथमुत्पत्तिरिति चेत् ?—किं धर्मकात् कारणात् (५) शरीरे-
न्द्रियमहाभूतादि व्यक्तमुत्पद्यत इति ?—

व्यक्तात् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

व्यक्ताद् व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् । किं पुनर्व्यक्तमुपल-

(१) न—पा० ४ पु० । (२) आत्मन उत्पादनिरोधौ—पा० ४ पु० ।

(३) नित्य आत्मेत्येतत्—पा० ४ पु० । (४) दोषः—पा० ४ पु० ।

(५) किन्धर्मकारणात्—पा० ४ पु० ।

विधिलक्षणप्राप्तं रूपादियुक्तं द्रव्यं तत्सामान्यात् परमाणुलक्षणमावे-
पृथिव्यादिकारणं व्यक्तमित्युच्यते । किं सामान्यं ? रूपादि-
योगः—रूपादिसामान्यात्(१) परमाणवो व्यक्ता इत्युच्यन्त इति
रूपादियुक्तेभ्यः परमाणुभ्यो घटादि गवादि व्यक्तमुत्पद्यत इति ।
कः पुनरत्र न्यायः ? प्रत्यक्षप्रामाण्यात्(२)—दृष्टा रूपादिमद्भ्यो रू-
पादिमतामुत्पत्तिरिति । नानेकान्तात् ?—नायमेकान्तो रूपादिमद्भ्यो
रूपादिमदुत्पत्तिरिति अरूपादपि संयोगाद्रूपादिमदुत्पद्यमानं घटादि
गवादि दृष्टमिति ? । न सूत्रार्थापरिज्ञानात्—नायं सूत्रार्थो रूपा-
दिमत एव रूपादिमदुत्पद्यत इति, अपि तु रूपादिमत्सामग्रीपूर्व-
कं गवादि व्यक्तमिति सूत्रार्थः । एवं च(३) नानेकान्तोऽस्ति
न ह्यरूपायाः सामान्या रूपादिमत्कार्यमिति ॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

न घटाद्घटानिष्पत्तेः । सजातीयात् सजातीयमुत्पद्यत इति
मत्वा प्रतिषेधः । न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति—न ब्रूमः सर्वं सर्व-
स्य कारणमिति, यश्च सर्वं सर्वस्य कारणत्वेनाभ्युपेयात् स एवं-
प्रसवस्थेयो न घटाद्घट उत्पद्यमानो दृष्ट इति ॥

अपि तु—

व्यक्ताद्घटानिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

व्यक्ताद्घटानिष्पत्तेरप्रतिषेधः । यदपि तद्घटादि व्यक्त-
मुत्पद्यते तदपि व्यक्तादेव कपालादेः, व्यक्ताच्चोत्पद्यमानं
घटादि न किञ्चिद्भाद्यत इति । रूपादिमत्सामग्रीपूर्वकं शरी-
रादि व्यक्तं(४) दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाद्घटवादिति । श-

(१) रूपादिसामान्ययोगात्—पा० ४ पु० ।

(२) रूपादिमद्भ्यो—इत्याधिकम् ४ पु० ।

(३) सति—इत्याधिकम् ४ पु० । (४) गवादि—पा० ४ पु० ।

वदवद्वा वैधर्म्येण तदेतत्तत्त्वम् ॥

(इति गेत्यभावपरीक्षाप्रकरणम् ।)

अतः परं प्रावादुकानां दर्शनान्युपन्यस्य कानिचित् प्रतिपि-
ध्यन्ते कानि चिदुपगम्यन्त इति ।

तत्र तावत्—

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥१४॥

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् । अभावाद्भावो
जायत इति कस्यचिद्दर्शनं—तत्र न्यायं ब्रुवते—नानुपमृद्य प्रादु-
र्भावादिति, न किलाविनष्टे कारणे कार्यमुत्पद्यत इति । यथा बी-
जविनाशोत्तरकालमङ्कुरः प्रादुर्भवति । यदि बीजविनाशोऽङ्कुरका-
रणं नाभविष्यदविनष्टेऽपि बीजे ऽङ्कुरोऽभविष्यत् न चैवम-
स्ति(१) तस्माद्बीजविनाशोऽङ्कुर कारणमिति ॥

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भवतीति व्याघातः—यदुपमृद्नाति तदास्ति—न
ह्यसदुपमर्दकारणमिति । यच्च प्रादुर्भवति तन्नास्ति—न हि सदुत्पद्यत
इति तदिदमुपमृद्नाति प्रादुर्भवति चेति व्याहतमुच्यते । को
व्याघातः ? सहासम्भवः । यद्युपमृद्नाति ? न जायते, अथ जायते ?
नोपमृद्नाति ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् । अतीते ऽनागते
च कारकशब्दः प्रवर्तमानो दृष्टः—अतीते तावत् भिन्नं कुम्भम-
नुशोचति भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि, अभूत् कुम्भ इति ।
अनागतेऽपि—पुत्रो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति ज-
निष्यमाणस्य पुत्रस्य नाम करोति अजाताः पुत्राः स्थविरं

(१) न चैवमस्तीति नास्ति ४ पु० ।

तापयन्तीति बहुलं प्रयोगा भाक्ता इति । एवमयं प्रादुर्भविव्य-
न्नङ्कुर उपमृद्वातीत्युच्यते । कः पुनरुपमर्दार्थः ? आनन्तर्यसाम-
र्थ्यात् अनन्तरोत्पत्त्यर्थः यस्माद्धीजोपमर्दादनन्तरमयं प्रादुर्भव-
तीति । अत्रोक्तं व्याघातादिति—नाजातेनोपमर्दो नोपमर्दा-
समर्थो जायत इति । यदपीदमुच्यते अतीते ऽनागते
च कारकशब्दाः प्रयुज्यन्त इति ? न प्रयोगो वार्यते, अपि
त्वसतः कारणादुत्पत्तिर्न युक्तेति । कारकशब्दानां च त्रैका-
लिकः प्रयोगः तदुक्तं प्रामाण्यसामान्यचिन्तायां वृक्षस्तिष्ठती-
ति यथा । यत्पुनरेतत् आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भवती-
त्युच्यत इति न बीजनाशोऽङ्कुरकारणमपि तु व्याकृत(१) व्यू-
हानां बीजावयवानां पूर्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तरमुत्पद्यत इति
व्यूहान्तरादङ्कुर आविर्भवतीति । न चाविनष्टे पूर्वव्यू-
हे व्यूहान्तरेण शक्यते भवितुमित्यानन्तर्यप्रादुर्भावार्थः । एवं
च बीजोपादानं युक्तमिति ।

अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम्—

न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः इति । न हि बीजविनाशोऽङ्कुरस्य
कारणमपि तु बीजावयवाः पूर्वव्यूहपरिसागेनेत्यर्थः सूत्रस्य(२)॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः । पूर्व बीजविनाशः पश्चादङ्कुरोत्प-
त्तिरिति सूत्रार्थः । अभावश्चेदङ्कुरोत्पात्तिकारणं स्यात् सर्वे सर्वै-
स्मादुत्पद्येत अभावस्य निर्विशेषत्वात् । न हि शालिवीजे विनष्टे
काचिदन्वयशक्तिरस्ति, अनन्वितं च कार्यं सर्वाभिः शक्ति-

(१) व्याकृत—व्याहृत—पा० ४ पु० । (२) नेति सूत्रार्थः—पा० ४ पु० ।

भिरुत्पद्येत, अन्वितं तु दृष्टं तस्मान्नाभावः कारणमिति सूत्रार्थः ।

(इति शून्यतोपादानप्रकरणम् ।)

अपर इदानीमाह—

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । पुरुषोऽयं समी-
हमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोति तेनावगम्यते पराधीनं पु-
रुषस्य कर्मफलाराधनमिति(१)—निरपेक्षश्चेत् पुरुषः कर्मफल-
भोगे समर्थः स्यात् न कस्यचिदफला क्रिया भवेत् । न कश्चि-
ददुःखं कुर्यादिति । उभयं च दृष्टं तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति । ईश्वरश्चेत् कार-
णं स्यात् पुरुषकर्मान्तरेणापि सुखदुःखोपभोगौ स्याताम्(२)
ततश्च कर्मलोपोऽनिर्गोक्षश्च । ईश्वरस्यैकरूपत्वादेकरूपा क्रि-
येति । अथेश्वरः कारणभेदानुविधानेन कार्यं निर्वर्तयति यद-
पेक्षते तन्न करोतीति प्राप्तम् न हि कुलालो दण्डादि करोति एवं
कर्मसापेक्षश्चेदीश्वरो जगदुत्पत्तिकारणं स्यात् कर्मणीश्वरो
नीश्वरः स्यात् ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

तत्कारितत्वादहेतुः । न ब्रूमः कर्माद्यनपेक्ष ईश्वरः कार-
णमिति । अपि तु पुरुषकर्म ईश्वरोऽनुगृह्णाति । कोऽनुग्रहार्थः ? ।
यद्यथाभूतं यस्य च यदा विपाककालः(३) तत्तथा तदा विनि-
युक्त इति । यः पुनरीश्वरं कर्मानपेक्षं कारणत्वेन प्रतिपद्यते

(१) फलावाराधनमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सुखदुःखोपभोगो भवेत्—पा० ४ पु० ।

(३) परिपाककालः—पा० ४ पु० ।

तस्यानिर्माणत्वादिदोषः । सापेक्षे लीश्वरे यथोक्तो न दोषः ।
शेषं भाष्ये ।

तकारितत्वादित्येवं ब्रुवता निमित्तकारणमीश्वर इत्यु-
पगतं भवति । यच्च निमित्तं तदितरयोः समवायिकारणासमवा-
यिकारणयोरनुग्राहकम्, यथा तुषादि तन्तूनां तत्संयोगानां
चेति । ईश्वरश्चेज्जगतो निमित्तं जगतः साक्षादुपादानकारणं
किम् ? उक्तं पृथिव्यादि परमसूक्ष्मं परमाणुसज्जितं द्रव्य(व्यक्त)
मिति । व्यक्तकारणाभ्युपगमे तु सति निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ
ईश्वरप्रक्रिया- यस्मान्निमित्तकारणे विप्रतिपद्यन्ते केचिद् कालं
केचिदीश्वरं केचिद् प्रकृतिमिति तदेवं निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ
किं न्याय्यमिति ? ।

ईश्वर इति न्याय्यं तत्र हि प्रमाणानि अविघातेन
प्रवर्तन्ते इति । अस्तित्वासिद्धिरिति चेत् ?—अथ म-
न्यसे सिद्ध ईश्वरस्यास्तित्वे कारणान्तरनिराकरणं निमित्त-
कारणाभावश्च साध्येत, तच्चसिद्धं तस्मादयुक्तमिति ? न, अत-
एव तदुत्पत्तेः इति—येनैव न्यायेन ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति
तेनैवास्तित्वमिति, न ह्यविद्यमानं कारणमिति । कः पुनरी-
श्वरस्य कारणत्वे न्यायः ? अयं न्यायोऽभिधीयते प्रधानपरमाणु-
कर्माणि प्राक्प्रवृत्तेबुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते अचेतन-
त्वात् वास्यादिवदिति—यथा वास्यादि बुद्धिमता तक्षणा अधि-
ष्ठितमचेतनत्वात् प्रवर्तते तथा प्रधानपरमाणुकर्माणि अचेतनानि
प्रवर्तन्ते तस्मात् तान्यपि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानीति(१) ।

तत्र प्रधानकारणिकास्तावत् पुरुषार्थमधिष्टायकं प्रधानस्य
वर्णयन्ति—पुरुषार्थेन प्रयुक्तं प्रधानं प्रवर्तते, पुरुषार्थश्च द्वेधा भवति

(१) बुद्धिमता तक्षणाधिष्ठितानि—पा० ४ पु० ।

भिरुत्पद्येत, अन्वितं तु दृष्टं तस्मान्नाभावः कारणमिति सूत्रार्थः ।
(इति शून्यतोपादानप्रकरणम् ।)

अपर इदानीमाह—

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्मफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्मफल्यदर्शनात् । पुरुषोऽयं समी-
हमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोति तेनावगम्यते पराधीनं पु-
रुषस्य कर्मफलाराधनमिति(१)—निरपेक्षश्चेत् पुरुषः कर्मफल-
भोगे समर्थः स्यात् न कस्यचिदफला क्रिया भवेत् । न कश्चि-
ददुःखं कुर्यादिति । उभयं च दृष्टं तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

न पुरुषकर्मभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥

न पुरुषकर्मभावे फलानिष्पत्तेरिति । ईश्वरश्चेत् कार-
णं स्यात् पुरुषकर्मन्तरेणापि सुखदुःखोपभोगौ स्याताम्(२)
ततश्च कर्मलोपोऽनिर्मोक्षश्च । ईश्वरस्यैकरूपत्वादेकरूपा क्रि-
येति । अथेश्वरः कारणभेदानुविधानेन कार्यं निर्वर्तयति यद-
पेक्षते तन्न करोतीति प्राप्तम् न हि कुलालो दण्डादि करोति एवं
कर्मसापेक्षश्चेदीश्वरो जगदुत्पत्तिकारणं स्यात् कर्मणीश्वरो
नीश्वरः स्यात् ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

तत्कारितत्वादहेतुः । न ब्रूमः कर्मद्यनपेक्ष ईश्वरः कार-
णमिति । अपि तु पुरुषकर्म ईश्वरोऽनुगृह्णाति । कोऽनुग्रहार्थः ? ।
यद्यथाभूतं यस्य च यदा विपाककालः(३) तत्तथा तदा विनि-
युक्त इति । यः पुनरीश्वरं कर्मनपेक्षं कारणत्वेन प्रतिपद्यते

(१) फलावाराधनमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सुखदुःखोपभोगो भवेत्—पा० ४ पु० ।

(३) परिपाककालः—पा० ४ पु० ।

तस्यानिर्माक्षत्वादिदोषः । सापेक्षे त्वीश्वरे यथोक्तो न दोषः ।
शेषं भाष्ये ।

तकारितत्वादियेवं ब्रुवता निमित्तकारणमीश्वर इत्यु-
पगतं भवति । यच्च निमित्तं तदितरयोः समवायिकारणासमवा-
यिकारणयोरनुग्राहकम्, यथा तुर्पादि तन्तूनां तत्संयोगानां
चेति । ईश्वरश्चेज्जगतो निमित्तं जगतः साक्षादुपादानकारणं
किम् ? उक्तं पृथिव्यादि परमसूक्ष्मं परमाणुसज्जितं द्रव्य(व्यक्त)
मिति । व्यक्तकारणाभ्युपगमे तु सति निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ
ईश्वरप्रक्रिया— यस्मान्निमित्तकारणे विप्रतिपद्यन्ते केचित् कालं
केचिदीश्वरं केचित् प्रकृतिमिति तदेवं निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ
किं न्याय्यमिति ? ।

ईश्वर इति न्याय्यं तत्र हि प्रमाणानि अविघातेन
प्रवर्तन्त इति । अस्तित्वासिद्धिरिति चेत् ?—अथ म-
न्यसे सिद्ध ईश्वरस्यास्तित्वे कारणान्तरनिराकरणं निमित्त-
कारणाभावश्च साध्येत, तत्त्वसिद्धं तस्मादयुक्तमिति ? न, अत
एव तदुत्पत्तेः इति—येनैव न्यायेन ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति
तेनैवास्तित्वमिति, न ह्यविद्यमानं कारणमिति । कः पुनरी-
श्वरस्य कारणत्वे न्यायः ? अयं न्यायोऽभिधीयते प्रधानपरमाणु-
कर्माणि प्राक्प्रवृत्तेबुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते अचेतन-
त्वात् वास्यादिवदिति—यथा वास्यादि बुद्धिमता तक्षणा अधि-
ष्ठितमचेतनत्वात् प्रवर्तते तथा प्रधानपरमाणुकर्माणि अचेतनानि
प्रवर्तन्ते तस्मात् तान्यपि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानीति(१) ।

तत्र प्रधानकारणिकास्तावत् पुरुषार्थमधिष्ठायकं प्रधानस्य
वर्णयन्ति—पुरुषार्थेन प्रयुक्तं प्रधानं प्रवर्तते, पुरुषार्थश्च द्वेधा भवति

(१) बुद्धिमता तक्षणाधिष्ठितानि—पा० ४ पु० ।

शब्दाद्युपलब्धिगुणपुरुषान्तरदर्शनं चेति, तदुभयं प्रधानप्रवृत्तेर्विना न भवतीति ? न, प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात्—यावत् प्रधानं महदादिभावेन न परिणमते तावन्न शब्दाद्युपलब्धिरस्ति न गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरिति हेत्वभावात् प्रधानप्रवृत्तिरयुक्ता । अथाऽस्ति, नाऽसदात्मानं लभते न सन्निरुद्ध्यत इति ? एवं च सति विद्यमानः पुरुषार्थः प्रधानं प्रवर्तयतीति न पुरुषार्था(य) प्रधानस्य प्रवृत्तिः—न हि लोके यद्यस्य भवति स तदर्थं पुनर्यतत इति । सततं च प्रवृत्तिः प्राप्नोति कारणस्य सन्निहितत्वादाति—पुरुषार्थः प्रवृत्तेः कारणमिति पुरुषार्थस्य नित्यत्वात् सततं प्रवृत्त्या भवितव्यमिति । अथ विद्यमानोऽपि न प्रवर्तयति ? न तर्हि पुरुषार्थः कारणमिति यस्याभावात् प्रधानं न प्रवर्तते यस्य च भावात् प्रवर्तते तत्कारणमिति । अथ विद्यमानः प्रतिबन्धान्न प्रवर्तयति ? प्रतिबन्धापगमस्याशक्यत्वात् सततमप्रवृत्तिः—यत्तत्र प्रतिबन्धकारणं पुरुषार्थस्य तस्यापगमः कर्तुमशक्यः न सदात्मानं जहातीति प्रतिबन्धकस्य नित्यत्वान्नित्यमप्रवृत्त्या भवितव्यम् । यदा भवन्तः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थां प्रकृतिं वर्णयन्ति सा कुतो निवर्तत इति वक्तव्यम् ?—न चानिवृत्तायां साम्यावस्थायां वैषम्येण शक्यं भवितुम् । अथाङ्गाङ्गिभावस्यानियमाद्वैषम्यं भवति इति ? अत्रापि भवन्तं पर्यनुयुङ्क्ष्वहे—कथं साम्येनाधस्थितमाधिकं हीनं च भवति ? नापूर्वोपचयो विद्यते न पूर्वहानमस्तीति । यांश्च शब्दादीन् प्रागनुपलब्धस्वरूपान् पुरुष उपलभते बुद्धिरुपलभ्यति ते किमुपजातविशेषा उतानुपजातविशेषा इति ? । यद्युपजातविशेषा उपलभ्यन्त इति ? व्याहतं भवति नासदात्मानं लभत इति । अथानुपजातविशेषा एवोपलभ्यन्ते ? तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः प्रधानं पुरुषार्थः प्रवर्तयतीति । सो-

ऽयं प्रधानवादो यावद्यावद्विचार्यते तावत्तावत् प्रमाणवृत्तं बाधत इति ।

ये परमाणून् पुरुषकर्माधिष्ठितान् जगतः कारणत्वेन वर्णयन्ति तान् प्रतीदमुच्यते परमाणवः प्रवर्तन्त इति सततं प्रवृत्त्या भवितव्यम् । अथ कालविशेषापेक्षाः प्रवर्तन्ते ? परमाणुभिः कालो व्याख्यातः—यथा परमाणवो बुद्धिमन्तमधिष्ठातारमपेक्षन्ते तथा कालोऽपीति, न हि तत्राचेतनत्वं निवर्तत इति । क्षीरादिवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति चेत् ?—यथा अपस्रभरणार्थं क्षीरादेरचेतनस्यापि प्रवृत्तिरेवं परमाणवोऽप्यचेतनाः पुरुषार्थं प्रवर्तिष्यन्त इति ? । तन्न युक्तम्, साध्यसमत्वात्—यथैव परमाणवः स्वतन्त्राः प्रवर्तन्त इति साध्यं तथा क्षीराद्यचेतनं स्वतन्त्रं प्रवर्तत इति । यदि क्षीरादि स्वतन्त्रं प्रवर्तेत मृतेष्वपि प्रवर्तेत, न तु प्रवर्तते, अतोऽवगम्यते बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं तदपि । न चायं हेतुः तस्मान्निवर्तते(१) एवं यावद्यावदचेतनं प्रवर्तते (तत्र) सर्वं तत्र चेतनाधिष्ठितामिति(२) ।

अयमपरो हेतुः बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं महाभूतादि(३) व्यक्तं (मिति)सुखदुःखादिनिमित्तं भवति रूपादिमत्त्वात् तुर्यादिवदिति । धर्माधर्मौ बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितौ पुरुषस्योपभोगं कुरुतः करणत्वाद् वास्यादिवदिति । आत्मैवाधिष्ठाता धर्माधर्मयोर्भविष्यतीति चेत् ?—यस्य तौ धर्माधर्मौ स एवाधिष्ठाता भविष्यतीति न युक्तम् ? प्राक् कार्यकरणोत्पत्तेः तदसम्भवात्—यावत् कार्यकरणसङ्घातो नोपजायते पुरुषस्य तावदयमज्ञः

(१) न प्रवर्तते—पा० ४ पु० ।

(२) बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितमिति—पा० ४ पु० ।

(३) महाभूतानि—पा० ४ पु० ।

उपसन्धातापि उपलभ्यानपि तावद्रूपादी(१)न्नोपलभते कुतोऽनु-
पलभ्यौ धर्माधर्मावुपलप्स्यत इति । यदि पुरुषः स्वतन्त्रः प्रव-
र्तते न दुःखं कुर्यात् न हि कश्चिदात्मनो दुःखमिच्छतीति ।
यश्चात्मनो(ऽङ्गो)पघातं शिरश्छेदादि वा करोति(२) तद्वैकल्ये प्रा-
यणे(३) वा हितबुद्धिः प्रवर्तते इति । यदि पुनर्धर्माधर्माभ्यामेवा-
धिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तेरन् ? न युक्तमेतदचेतनत्वात्—न हि
किञ्चिदचेतनं स्वतन्त्रमधिष्ठायकं दृष्टमिति । अभ्युपगम्यापि
च धर्माधर्मयोः परमाणुप्रवृत्तिसामर्थ्यं ? न करणस्य केवलस्य
क्रियानिर्वृत्तावसामर्थ्यात्—न हि करणं केवलं क्रियां निर्वर्तय-
दुपलभ्यते । अथ परमाण्वपेक्षाभ्यां(४) धर्माधर्माभ्यां क्रियते ?
तदपि न युक्तमदृष्टत्वात्—न हि कर्मकरणाभ्यां क्रियां ज-
न्यमानां क्वचिदपि पश्याम इति । आत्मा कर्ता भविष्यतीति ? उ-
क्तमेतदज्ञत्वादिति । अकारणोत्पत्तिर्भविष्यतीति ? न युक्तम-
दृष्टत्वादिति । न चान्या गतिरस्ति, तस्माद्बुद्धिमत्कारणा-
धिष्ठिताः परमाणवः कर्माणि च प्रवर्तन्त इति ।

क्रियानावेशादकारणमिति चेत् ? अथ मन्यसे ये खलु कर्तारो
भवन्ति ते क्रियाविष्टाः कुलालादय इति, क्रियाराहितश्चेश्वरस्त-
स्मादकारणमिति ?, न विकल्पानुपपत्तेः—ईश्वरो निष्क्रिय इति
कां क्रियामधिकृत्योच्यते ? । द्वयी हि नः क्रिया उत्क्षेपणादिका
चारुयातशब्दवाच्या च । यद्यारुयातशब्दवाच्यामधिकृत्योच्य-
ते ? तदाऽसिद्धोहेतुः स्वातन्त्र्याभ्युपगमात्—स्वातन्त्र्यं हि भ-

(१) विषयान्—इति अधिकम् ४ पु० ।

(२) सोऽपि—अधिकम् ४ पु० ।

(३) प्रधाने—पा० ४ पु० ।

(४) परमात्मापेक्षाभ्यां—पा० ४ पु० ।

गवति नित्यमस्ति । किं पुनः स्वातन्त्र्यम् ? अन्यकारकाप्रयो-
ज्यत्वमितरकारकप्रयोक्तृत्वं च, तदुक्तं कारकानि वर्णयद्भि-
रिति । अथोत्क्षेपणादिकामधिकृत्योच्यते निष्क्रिय इति ? तदा-
नेकान्तः—क्रियावच्च कारणं दृष्टं निष्क्रियं चेति—कदाचिद्द्र-
व्याणि उपरतक्रियाणि द्रव्यमारभन्ते संयोगात् निवृत्ते कर्म-
णि संयोगोपकरणानि द्रव्याणि द्रव्यमारभन्त इति निष्क्रि-
याणामारम्भः । यदा च युगपद्ब्रह्मणि द्रव्याणि संहन्यन्ते त-
दाऽसाधारणकार्यव्यावृत्तेभ्यः संयोगेभ्यः एकमेव द्रव्यमुत्प-
द्यते । एकावयवविभागे तु द्रव्यनिवृत्तौ शेषाणि द्रव्यान्तरा-
णि द्रव्यमारभन्त(१) इति निष्क्रियाणामारम्भः । कानिचित्
पुनः क्रियावन्त्यारभन्ते यदान्यतरकर्मजात् संयोगान्निवृत्ते क-
र्मणि इतरस्मिन् द्रव्ये कर्मनिवृत्तिसमकालमेव द्रव्यमुत्पद्यते तदा
क्रियावता द्रव्येणारम्भात् क्रियावतामारम्भः विरोधश्चोत्क्षेपणा-
दिकायाः क्रियायाः अनभ्युपगमादिति ।

न कारणमीश्वरः विकल्पानुपपत्तेः—कर्ता चेदीश्वरः
किं सापेक्षः करोति उत निरपेक्ष इति ? किं चातः ?
यदि सापेक्षः ? येन करोति तस्याकर्ता, एवमन्यत्रा-
पि प्रसङ्गः तदपि साधनं येन करोति तस्याकर्तेति ? ।
अथायं किञ्चिदनपेक्ष्य करोति ? तद्वदन्यत्रापि प्रसङ्गः—अथायं
सर्वमनपेक्ष्य करोति(२) एवमपि पुरुषकर्माफलं भवेत् आनिर्माक्षश्च
प्रसज्येत यश्चाकर्मनिमित्ते(३) सर्गे दोषः(४) स इहापि प्रसज्येत
इति ? निरपेक्षकर्तृत्वस्यानभ्युपगमात् धर्माधर्मविफलत्वादिदोषो-
नास्ति न चाकर्मनिमित्ते सर्गे दोष इति । येन करोति तस्या-

(१) मुत्पादयन्त इति—पा० ४ पु० । (२) तस्याकर्तेति—पा० ४ पु० ।

(३) यस्याकर्मनिमित्ते—पा० ४ पु० । (४) उक्त—इत्याधिकम् ४ पु० ।

कर्तेति चेत् ? नानेकान्तात्-नायमेकान्तोऽस्ति यो येन करोति स तन्न करोतीति यथाऽनेकशिल्पपर्यवदातः पुरुषः करणान्तरोपादानो वास्यादि करोति, वास्याद्युपादानो दण्डादि(१) करोति, तदुपादानो घटादि, न च पर्यायकर्तृत्वे सति अकर्तृत्वं, तथेश्वरोऽपि धर्माधर्मोपादानः शरीरसुखदुःखादि, आत्ममनःसंयोगशुद्धाशुद्धाभिसन्धिसाधनश्च धर्माधर्मौ, सुखदुःखस्मृत्यपेक्षः तत्साधनाद्यपेक्षश्च शुद्धमशुद्धं चाभिसन्धिमिति । यदा करोति तदा साधनस्याकर्तेति चेत् ?—अथ मन्यसे यदाऽयं साध्यं (यत्) किञ्चिद्दृष्टं निर्वर्तयति तदा येन साधयति तस्याकर्ता प्रसज्यत इति ? । नैतदेवं, न ब्रूमः सर्वानर्थानयमेकस्मिन् काले करोतीति, अपि तु पर्यायेण, पर्यायकर्तृत्वे चायमदोषः । यदादौ करोति तस्यासाधनोत्पत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे यदि शरीरादिकर्तृत्वं धर्माधर्माद्यपेक्षस्य, अथ यदादौ करोति(२) कथं तत् ? , आदेरनभ्युपगमाददेश्यमेतत्-अनादिः संसार इति प्रतिपादितमेतत्, धर्माधर्मसाफल्यं चैवम्-यदि चानादिः संसारः सापेक्षश्च कर्ता, एवं प्राण्यन्तरसंवायिनां धर्माधर्माणां साफल्यम् ।

अथायमीश्वरः कुर्वाणः किमर्थं करोति ?—लोके हि ये कर्तारो भवन्ति ते किञ्चिदुद्दिश्य प्रवर्तन्ते इदमाप्स्यामि इदं हास्यामि चेति, न पुनरीश्वरस्य हेयमस्ति दुःखाभावात् नोपादेयं व्रशित्वात् ? । क्रीडार्थमित्येके—एकेतावद् ब्रुवते क्रीडार्थमीश्वरः सृजतीति ? नन्वेतद्युक्तम् क्रीडा हि नाम रत्यर्थं भवति विना क्रीडया रतिमविन्दताम्, न च रत्यर्थी भगवान् दुःखाभावादिति । दुःखिनश्च सुखोपगमार्थं क्री-

(१) घटादि—पा० ४ पु० ।

(२) तस्यासाधनात्—इत्याधिकम् ४ पु० ।

हन्ति । विभूतिरुपापनार्थमित्यपरे—जगतो वैश्वरूप्यं रुपापनीय-
मित्यपरे मन्यन्ते । एतदपि तादृगेव—न हि विभूतिरुपापनेन
कश्चिदतिशयो लभ्यते न चास्यारुपापनेन किञ्चिद्दीयत इति ।
किमर्थं तर्हि करोति? तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इत्यदुष्टम्—यथा भू-
म्यादीनि धारणादिक्रियां तत्स्वाभाव्यात् कुर्वन्ति तथेश्वरो-
ऽपि तत्स्वाभाव्यात् प्रवर्तत इति प्रवृत्तिस्वभावकं तत्तत्त्वमिति ।

तत्स्वाभाव्यात् सतत प्रवृत्तिः(१) इति चेत् ?—अथ मन्यसे
यदि प्रवृत्तिस्वभावकं तत्त्वं प्रवृत्तिनिवृत्ती न प्राप्नुतः न हि प्रवृ-
त्तिस्वभावके तत्त्वे निवृत्तिर्युज्यत इति, क्रमेणोत्पत्ति(२)र्न प्रा-
प्नोति तत्त्वस्यैकरूपत्वात् इदमिदानीं भवत्वमिदानीं न भ-
वत्वाति(३) न युक्तम्—न ह्येकरूपात् कारणात् कार्यभेदं प-
श्याम इति ? । नैष दोषः बुद्धिमत्त्वेन विशेषणात् बुद्धिमत्तत्त्व-
मिति प्रतिपादितम्—बुद्धिमत्तया च विशिष्यमाणं सापेक्षं
च न सर्वदा प्रवर्तते—न सर्वमेकस्मिन् काले उत्पादयति
यस्य कारणसन्निध्यं तद्भवति यदसन्निहितकारणं तन्न भवति,
न च सर्वस्य युगपत्कारणसन्निध्यमस्ति, अतः सर्वस्य युग-
पदुत्पादो न प्रसक्तः, स खलु प्रवर्तमानो धर्माधर्मयोः परिपाक-
कालमपेक्षते कारणान्तरोत्पादं तद्भाविनां च सत्त्वानां तत्र(४)
सन्निधानं तद्भागिसत्त्वधर्माधर्मपरिपाकं च तदप्रतिबन्धं चेति ।

यत् तदीश्वरस्यैश्वर्यं किं तन्नित्यमनित्यमिति ? । यद्यनित्यं
तस्य कारणं वाच्यं(५) यस्य चानित्यमैश्वर्यं तस्य कारणभेदो
भवति अणिमादेः एवमन्येषामपीत्यनेक ईश्वरः प्रसज्यत इति ? ।

(१) प्रवर्ततइति—पा० ४ पु० । (२) क्रमेण चोत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(३) माभूदिति—पा० ४ पु० । (४) तत्र तत्र—पा० ४ पु० ।

(५) वक्तव्यम्—पा० ४ पु० ।

अथानेकत्वे किं बाध्यत इति ? एकस्मिन् वस्तुनि व्याहतकाम-
योरीश्वरयोः प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति अथैकमितर अतिशेते ? योऽति-
शेते स ईश्वरः नेतरः(१) इति । अथ नित्यमैश्वर्यं ? धर्मवैयर्थ्यं न
तद्धर्माद्भवतीति ? । निसमिति ब्रूमः । न च धर्मवैयर्थ्यं दोषः
तस्य, यो धर्म ईश्वरे नासौ तत्रैश्वर्यं करोति, किन्तु प्रत्यात्मवृत्तीन्
धर्माधर्मसन्निचयाननुगृह्णाति, न चेश्वरे धर्मोस्तीत्यचोद्यमेतत् ।

तत्स्वभावानवधारणात् सन्देहः ईश्वरः किं द्रव्यमाहो
गुणादीनामन्यतम इति ? । द्रव्यं बुद्धिगुणत्वादद्रव्यान्त-
रवद् । बुद्धिमत्त्वात् तर्हि आत्मान्तरमिति ? नात्मान्तरं
गुणभेदात्—तद्यथा गुणभेदे सति पृथिव्यादयो नात्मानः त-
था गुणभिन्न ईश्वरस्तस्मादसावपि नात्मान्तरमिति । कः पुनरे-
तस्य भेदः ? । एके तावद् ब्रुवते धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यतिशयव-
न्ति तस्मिन्निति नित्यत्वमतिशयः । एतच्च न बुद्ध्यामहे यथा बु-
द्धिमत्तायामीश्वरस्य प्रमाणसद्भावो न चैवं धर्मादिनित्यत्वे प्रमा-
णमस्ति, न चाप्रामाणिकं प्रतिपत्तुं शक्यम्, अतिशयस्तु बुद्धिनि-
त्यत्वं गुणभेदः तत्र हि नित्या बुद्धिः सङ्ख्यादयश्च सामान्यगु-
णाः षड्गुण(२) आकाशवदीश्वर इति । अथास्य बुद्धिनित्य-
त्वे किं प्रमाणमिति ? । नन्विदमेव—बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः पर-
माणवः प्रवर्तन्त इति ? बुद्धिमत्तायामेतत् साधनं सा पु-
नर्नित्येति कुतः ? प्रत्यर्थनियमासम्भवात्—ये खलु प्रत्यर्थनियता
बुद्धिभेदास्ते शरीरादिकारणसन्निधाने सति भवन्ति, न त्वि-
यं(३) प्रत्यर्थनियता युगपदनेककार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा स्थावर-

(१) इतरो नेश्वर इति—पा० ४ पु० ।

(२) न चाप्रामाणिकं शक्यम्—इत्यधिकम् ४ पु० ।

(३) न चेयं—पा० ४ पु० ।

भेदस्यानेकस्य युगपदुत्पाद इति । स च प्रत्यर्थनियतबुद्धिभेदे-
ष्वीश्वरस्य न युक्तः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धये
एव तस्य गुणाः ।

अथ बुद्धिमत्तयेश्वरस्य(१) शरीरयोगमपि प्रतिपद्य-
ते ? तेनापि प्रतिपद्यमानेन शरीरादयो नित्या अनित्या वा
अवश्यमेपितव्याः । यद्यनित्या ? धर्माधर्मसद्भावोऽभ्युपेयः तद-
भ्युपगमे च तत्तन्त्रत्वादीश्वरो नेश्वरः स्यात् । अथ नित्यान्
शरीरादीन् कल्पयसि ? एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भवति दृष्ट-
विपर्ययं प्रतिपद्यमानेन बुद्धेर्नित्यत्वं(२) प्रतिपत्तव्यम् । अथ स-
न्तानवर्तिनीमनेकां बुद्धिमीश्वरे प्रतिपद्यमे ? एवमपि न युगपदु-
त्पादः स्थावरादीनां(३) प्राप्नोति । अथ (ताः) सन्तानवर्तिन्यः
सर्वार्थाः(४) बुद्धयो भवन्ति ? एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भव-
ति । एवं च कल्पयता बुद्धिनित्यत्वमेव प्रतिपत्तव्यम् । एता
वच्चैतत् स्यात् नित्या वा सन्तानवर्तिनी (वा सन्तानवर्तिनी) न
युक्ता । यदि गुणभेदाद्भेदः यदभिन्नगुणं तदेकं प्राप्नोति य-
था दिक्कालाविति ? नानेकान्तात्-गुणभेदान्नानात्वं ब्रूमः न
पुनर्गुणाभेदादेकत्वमिति-तथाहि अभिन्नगुणानां घटादीनां ज्ञा-
नात्वमिति, दिक्कालयोर्गुणाभेदे ऽपि कार्यभेदान्नानात्वमिति ।
न च बुद्धिमत्तया विनेश्वरस्य जगदुत्पादो घटत इति । सा
च बुद्धिः सर्वार्थाऽतीतानागतवर्तमानविषया प्रसक्ता नानुमानि-
की-न तर्कानुमानं नागम इति, ज्ञाननित्यत्वाच्च न संस्कारः-नि-
त्यं विज्ञानमीश्वरस्येति न तत्र संस्कारो विद्यत इति संस्का-

(१) बुद्धिमन्तमीश्वरस्य—पा० ४ पु० ।

(२) बुद्धेरेव—पा० ४ पु० । (३) व्यवस्थादीनां—पा० ४ पु० ।

(४) सन्तानवर्तिन्योऽर्थाः—पा० ४ पु० ।

राभावादबुद्धिनिस्तत्वाच्च न स्मृतिः, स्मृत्यभावाच्च नानुमानं,
न दुःखमधर्मस्याभावात्, अत एव न वैराग्यमिति दुःखाभावान्न
विरज्यत इति, अत एव न द्वेषो दुःखाभावादिति । इच्छा तु
विद्यते ऽक्लिष्टाऽव्याहता सर्वार्थेषु यथा बुद्धिरिति ।

अथ किमयं बद्धो मुक्त इति ? । न बद्धो दुःखाभावादेव,
अबद्धत्वान्न मुक्त इति—बन्धवान् मुच्यत इति, न च भगवति
बन्धनमस्तीति अतो न मुक्त इति । आत्मान्तराणामसम्बन्धाद-
धिष्ठातृत्वमनुपपन्नमिति चेत् ?—अथ मन्यसे ऽर्थान्तरसमवायिनो
ये धर्माधर्मास्ते न साक्षादीश्वरेण सम्बद्ध्यन्ते न पारम्पर्येण
नचाऽसम्बद्धमधिष्ठानं शक्यते न चानधिष्ठितयोर्धर्माधर्मयोः
प्रवृत्तिर्युक्तेति ? । तच्च न, अजसम्बन्धोपपत्तेः—अजः
सम्बन्ध आत्मान्तराणामित्येक इच्छन्ति न चैतदिह प्र-
तिपिध्यत इति अप्रतिषेधादुपात्तः स इति । ते त्व-
जं सम्बन्धं प्रमाणतः प्रतिपादयन्ति व्यापकैराकाशादिभिः स-
म्बद्ध ईश्वरः मूर्तिद्रव्यसम्बन्धित्वात् घटवदिति—यथा घटा-
दि मूर्तिमता घटादिना सम्बन्धित्वेन व्यापकैराकाशादिभिः स-
म्बद्ध्यते तथेश्वरोपि मूर्तिमत्सम्बन्धीति तस्मादयमपि व्याप-
कैराकाशादिभिः सम्बद्ध्यत इति ।

स पुनरात्मेश्वरसम्बन्धः किं व्यापकोऽव्यापकोवा
इति ? अर्थाभावादव्याकरणीयः प्रश्नः । आत्मेश्वरस-
म्बन्धोऽस्तीत्येतदेव(१) शक्यते वक्तुम् । स पुनरीश्वरात्मानौ
व्याप्नोति न व्याप्नोतीति न व्याक्रियते । ये ऽप्यजं
संयोगं नेच्छन्ति तेषामप्यणुमनःसंयोगोपपत्तेरस्ति सम्बन्धः
यानि प्रत्यात्ममनांसि तानि सर्वाणीश्वरसम्बद्धानीत्यतः सम्ब-

द्धसम्बन्धोपपत्तेरात्मान्तराण्यधितिष्ठति यथाऽऽत्महस्तसंयोगप्रय-
त्नाभ्यां हस्ते कर्म भवति उत्पन्नकर्मको हस्तः सन्दंशादिना-
सम्बद्ध्यते तत्सम्बन्धादयःपिण्डाद्यधितिष्ठति । यदि तर्हि स-
र्गादावीश्वरस्य कारणत्वे ऽयं न्यायोऽभिहितः इदानीमीश्वरो न
कारणमिति प्राप्तम् ? इदानीमपि स एव न्यायः—मृतशरीरिणां
यौ धर्माधर्मौ तौ बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताविति समानो न्यायः ।
बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि स्वासु स्वासु धारणादिक्रियासु म-
हाभूतानि वाय्वन्तानि प्रवर्तन्ते अचेतनत्वाद्वास्यादिवत् । एवं
कार्यत्वात् तृणादीनि पक्षीकृत्य दर्शनस्पर्शनविषयत्वादिति व-
क्तव्यम् । एवं यत्र यत्र विप्रतिपत्तिः कार्यत्वं च तत्तदनेनै-
व न्यायेनानेन दृष्टान्तेन वास्यादिना पक्षयित्वा साधयित-
व्यम् । आगमाच्च—आगमादपि श्रूयते ईश्वरः कारणम्—

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

इति ईश्वरोपादानताप्रकरणम् ।

अपर इदानीमाह—

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्षण्यादिदर्श-
नात् ॥ २२ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्षण्यादिदर्शनात् ।
यथा कण्टकतैक्षण्यादि निर्निमित्तं च उपादानवच्च
तथा शरीरादिसर्गोपि । तदिदं दृष्टान्तसूत्रम् । कः पुनरत्र
न्यायः ? अनिमित्ता रचनाविशेषाः शरीरादयः संस्थानवत्त्वात्

कण्टकादिवदिति । न, अनुपलब्धनिमित्तानामनुमानतो निमित्तोपलब्धिः ?—यस्य निमित्तं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते तस्यानुमानतः प्रत्येतव्यम्, कुतः ? निमित्तवदद्रव्यसामान्यात्—यानि खलु निमित्तवन्ति द्रव्याणि संस्थानविशेषवन्ति तानि घटादीनि, संस्थानविशेषवच्चशरीरं कण्टकादयश्च, तस्मात् निमित्तवन्त इति ? । उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? पूर्वकृतफला-
नुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति । न चोभयपक्षसम्प्रतिपन्नं संस्थान-
विशेषवदनिमित्तं दृष्टमिति ।

अपरे तु—

अनिमित्तानिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्तानिमित्तत्वान्ना ऽनिमित्तत इति परिहारं वर्णयन्ति ॥

अनिमित्तमेव निमित्तं यतश्चोत्पत्तिस्तन्निमित्तमिति । अनि-
मित्तानिमित्तत्वात् नानिमित्तत उत्पत्तिरिति ।

एतच्च न—

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ अन्यन्नि-
मित्तमन्यच्च निमित्तप्रसाख्यानमिति । न च प्रसाख्या-
नमेव प्रसाख्येयं भवति निमित्तमित्यर्थाभ्यनुज्ञा अनिमित्त-
मिति तस्य प्रतिषेधः अभ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोश्चैकत्वमयुक्तमिति ।
स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः सच्चसर्ग इति एतस्मान्न भिद्यत
इति । अभेदे तु तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो बोद्धव्यः ।

कण्टकादीनां चानिमित्तं जन्मेति ब्रुवाणः प्रष्टव्यः—किं कण्टक-
मात्रस्यानिमित्तं जन्म उत सर्वस्येति ? । यदि कण्टकमात्रस्यानि-
मित्तं जन्म ? तच्छेपेण(१) दृष्टान्तेन शक्यं प्रतिपादयितुं निमि-

(१) निमित्तं जन्म तच्छास्त्रेण—पा० ४ पु० ।

त्तवादिति । अथ सर्वमनिमित्तमित्ययं पक्षस्तथापि व्याघातः
प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायस्याभ्युपगमात्—सर्वं चानिमित्तं प्रति
पादयसि चेति व्याघातः । वाक्योपादानाच्च व्याघातः—अ-
निमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्षण्यादिवदितिवाक्यं प्रतिपाद-
कमुपादीयते न च निमित्तमस्तीति व्याघातः । अनिमित्त-
तो भावोत्पत्तिरिति सनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति च वाक्ये
यद्यनयोरर्थभेदं प्रतिपद्यसे ? वाक्यभेदादर्थभेदप्रतिपत्तिरिति व्या-
हृतं भवति अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति । अथ न(१) वाक्य-
भेदेनार्थभेदं प्रतिपद्यसे ? वाक्यविशेषोपादानं व्याहृतम् यत्कि-
ञ्चिद्वाक्यमुपादेयामिति । अनिमित्तां भावोत्पत्तिं प्रतिपद्यमानेन
सर्वलोकव्यवहार उच्छिन्नो भवति । अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति-
च भावमात्रपक्षीकरणे न दृष्टान्तो भवति । अथ शरीराद्येकदे-
शं पक्षयसि ? तथाप्यन्यतरधर्माभिद्धो दृष्टान्तः संस्थान(२) विशे-
षवत्त्वस्य विद्यमानत्वात् अनिमित्तत्वस्य चाभावादिति ॥

(इति आकस्मिकत्वप्रकरणम् ।)

अन्ये तु मन्यन्ते—

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ किमनित्यं नाम ?
यस्य कदाचिद्धावस्तदनित्यम्—उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति
विनाशधर्मकं चाऽविनष्टं नास्ति । किं पुनः सर्वं ? भौ-
तिकं शरीरादिकमभौतिकं च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्ति-
विनाशधर्मकमिति विज्ञायत इति । तस्मात् सर्वमनित्यमिति । सू-

(१) न—इति नास्ति ४ पु० ।

(२) सन्तान—पा० ४ पु० ।

त्रस्य दृष्टान्तार्थत्वान् तस्य सर्वान्तर्भावादुदाहरणाभावः—सर्व-
मनित्यमिति ब्रूये ? (१) दृष्टान्ताभावः सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् न सा-
ध्यमुदाहरणं युक्तम् । उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति चायं हेतुर-
व्यापकः—यदि सर्वं पक्षयित्वा उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपादत्से
परमाण्वाकाशादिषु तद्गुणेषु च केषुचित् सामान्यादिषु नो-
त्पत्तिविनाशधर्मकत्वमस्तीति हेतुरव्यापकः ॥

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ २६ ॥

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ सर्वमनित्यमेवेति ब्रुवाणः प्रष्टव्यः
किं सर्वस्यानित्यता नित्या आहोस्विदनित्येति । यद्यनित्यता
नित्या ? न तर्हि सर्वमनित्यम् । अथानित्या ? अनित्यताया अभा-
वात् (२) सर्वमनित्यमिति व्याहतो हेतुः ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं (३) विनाश्यानुविनाशवत् । यथाऽग्नि-
र्दाह्यं विनाश्यानुविनश्यति एवमनित्यतापि सर्वं विनाश्यानुवि-
नश्यति ।

अयं च खलु वादः सर्वमनित्यमिति, नित्यं व्याचष्टे—

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

नित्यस्य प्रत्याख्यानं न युक्तं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ।
यत्र यत्राऽयं हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्र हेतुसामर्थ्यादनित्यत्वं प्रति-
पद्यामहे यत्र पुनरयं हेतुर्नास्ति तेषामनित्यत्वं कथं प्रतिपत्तव्य-
म् । अथाकारणकमनित्यं प्रतिपद्यसे ? व्याहतस्तर्हि हेतुः उत्प-
त्तिविनाशधर्मकत्वादिति—अनित्यमिति ब्रुवाणेनावश्यं नित्यम-
भ्युपेयं नञः प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वात्—अयं खलु नञ्

(१) मुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति ब्रूये—पा० ४ पु० ।

(२) स्वभावात्—पा० ४ ।

(३) दाह्यत्वमिति कचित् ।

प्रवर्तमानः प्रसज्यप्रतिषेधे वर्तते पर्युदासे वा तथा चोत्तरपदसिद्धिः यदि नित्यं न भवतीत्यनित्यं तर्हि यदन्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषिध्यत इति सिद्धमुत्तरपदम् । अथ नित्यान्यददित्यमिति तथाप्युत्तरपदेन भवितव्यम् नास्त्युत्तरपदार्थे तस्मादन्यत्वं सिद्ध्यतीति । अनित्यताभावाच्च सर्वमनित्यमिति न दोषः अनित्यताया धर्मत्वेनाभ्युपगमात्—अनित्यत्वं नाम धर्मः सोऽसति धर्मिणि न भवतीति एवं च सति सर्वस्यानित्यत्वं न दोष इति । अथ पुनरुत्पत्तिविनाशधर्मकेणानित्येन सिद्धेन शेषं सन्दिह्यमानानित्यत्वं विपरीतनित्यत्वं च सत्त्वादनित्यमिति साधयेत् तस्याप्युत्तरपदसिद्ध्या नित्यत्वसिद्धिरिति प्रतिज्ञादोपाद्वाक्यं निवर्तत इति ॥

(इति सर्वानित्यतानिराकरणप्रकरणम् ।)

अयमपर एकान्तः—

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् । भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेः सर्वं नित्यमिति ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः । उत्पत्तिकारणं भावानामुपलभ्यते विनाशकारणं च तदुभयं नित्यत्वे न स्यात् न हि नित्यं नाम जायते विनश्यति वा ॥

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

तल्लक्षणावरोधा(१)दप्रतिषेधः । यदिदमुत्पद्यते विनश्यतीति च मन्यसे न तद्भूतलक्षणहीनं गृह्यते भूतलक्षणावरोधात्(२) सर्वं

नित्यमिति । सर्वं नित्यमिति च (१) ब्रुवाणो न किञ्चिज्जायते न विनश्यतीति प्रतिपद्येत, तत्प्रतिपत्तौ च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थोऽस्य परिस्पन्दो व्यर्थ आपद्येत, सर्वस्य च पक्षीकरणादृष्टान्ताभावः वाक्योपादानं च व्याहतम् । यदिदं वाक्यं (२) परप्रतिपादनायोपादीयते सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वादिति, अनेन वाक्येनायं किङ्करोति—किमसिद्धं साधयति उत सिद्धं निवर्तयति ? । यदि तावदसिद्धं साधयति ? केयं सिद्धिर्वाक्येन (३) प्रतिपाद्यते । यदि विज्ञानं? व्याहतं भवति सर्वं नित्यं विज्ञानं च जायत इति । अथ प्रतिपत्तिर्न क्रियते का तर्हि सिद्धिः? या प्रवर्तमानं साधनं करोति अवश्यं कारकेणापूर्वं किञ्चिन्निष्पाद्यं तन्निष्पत्तेर्व्याघातः कारकत्वं वा निवर्तते न हि नित्यस्य किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । अथ सिद्धं निवर्तयतीति पक्ष आश्रीयते ? एतस्मिन्नपि पक्षे नित्यं निवर्तते चेति व्याघातः । अथ तिरोभवतीति ? तिरोभावे ऽप्यवश्यमपूर्वोत्पत्तिः पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे—यत्प्रागनुपलब्धरूपं पश्चादुपलभ्यते तस्यावश्यमपूर्वोत्पत्तिर्वा पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति (४) तदभ्युपगमे च व्याघातः ।

यत्पुनरेतद्भूतलक्षणान्वरोधात् सर्वं नित्यमिति, नान्यथा तदुपपत्तेः—भूतलक्षणयोगोन्यथा सम्भवतीति—

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

उत्पत्तिकारणोपलब्धेः ॥ कारणसमानगुणोत्पत्तिश्च दृश्यते कारणं च दृश्यते न चैतदुभयं नित्यविषयम्, न हि नित्यस्योत्पत्तिर्नापि नित्यस्य कारणमस्ति, अस्ति चैतदुभयं, तस्मात्

(१) सर्वं नित्यं—पा० ४ पु० । (२) वाक्यं—पा० ४ पु० ।

(३) वाक्येन—पा० ४ पु० ।

(४) सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे इति—अधिकम् ४ पु० ।

कारणसमानगुणं कार्यमुत्पद्यत(१) इति कारणसमानगु-
णोत्पादे च कार्यभूतलक्षणावरोधः सिद्ध्यतीति ।
विभक्तन्यायं चैतत् व्यक्तादव्यक्तानां(२) प्रत्यक्षप्रामाण्यादित्येत-
स्मिन् सूत्रे । अव्यापकश्चायं हेतुः पञ्चभूतनित्यत्वादिति, । कथं ?
कर्मादीनामव्याप्तेः—कर्मबुद्धिशब्दादयः पञ्चभूतनित्यत्वादित्यनेन
न व्याप्ता इति । ज्ञातुः प्रयत्नदर्शनाच्च व्याघातः—उत्पत्तिविना-
शप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्टः सर्वनित्यत्वे च न युक्तः प्रसिद्ध-
श्चावयवी तद्धर्मा—उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवी प्रतिपादितोऽतो-
ऽयुक्तमेतत् । कथमव्यापकोऽनेकान्तः—पक्षस्यान्तद्वये स्वस्थानाव-
पक्षो हि सर्वं (हि)नित्यमिति, तच्च सर्वं भूतलक्षणयुक्तम्(३)अन्यथा
च तत्पक्षान्तद्वये स्वस्थानाव न सर्वं भूतलक्षणयुक्तमिसनेकान्तः ।

स्वप्नविषयाभिमानवन्मिथ्योपलब्धिरिति चेत् ?—अथ मनुषे
यदिदमुत्पद्यते विनश्यति चेति तन्न तच्चतोऽस्ति असत्येतस्मिन्न-
भिमानो भवति उत्पन्नं विनष्टमिति, यथा न स्वप्ने विषयाः सन्ति
अथ च विषयाभिमानो भवतीति ? न प्रमाणाभावात्—यदिदं ग-
वादि घटाद्युत्पत्तिविनाशयुक्तमुपलभ्यते(४) एतन्नास्तीति ना-
सत्त्वप्रतिपादकं प्रमाणमभिधीयते न चाप्रामाणिकं शक्यं
प्रतिपत्तुम् । यथा च चित्तव्यतीतरेकिणो विषयास्तथोप-
रिष्टाद्द्रक्ष्यामः । यदि स्वप्नविषयाभिमानवदुत्पत्तिविनाशा-
भिमानः ? अथ भूतोपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत्
प्रसज्यते । पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् ?—अथ

(१) कार्यमुत्पादयति इत्यधिकं क्वचित् ।

(२) व्यक्ताव्यक्तानां चाविवक्षा इति—पा० २ पु० ।

(३) उक्तम्—इत्यधिकम् ।

(४) घटादिव्यक्तमुपलभ्यते इति पा० २ पु० ।

मन्यसे यदि पृथिव्यादीनि भूतानि न सन्ति ननु पृथिव्याद्याश्रयो
 व्यवहार उच्छिद्यत इति ? तदितरत्र समानम्—यदि व्यवहारो-
 च्छेदभयाद्भूतानि प्रतिपद्यन्ते तत एवोत्पत्तिविनाशावपि प्रति-
 पद्यस्व न ह्युत्पत्तिविनाशावन्तरेण कश्चनव्यवहारः सिद्ध्य-
 तीति नित्यानां द्रव्याणामतीन्द्रियत्वात् अविषयत्वाच्चोत्पत्ति-
 विनाशयोः यन्निसं तदतीन्द्रियम् अविषयश्चोत्पत्तिविनाशयोः
 तेन स्वप्नाविषयाभिमानवत्तदाभिमान इत्ययुक्तम् । उत्पत्तिवि-
 नाशाभिमान इति च द्रुवतोत्पत्तिविनाशयोर्विषयो वक्तव्यः । न
 च सर्वनित्यत्वादिनामुत्पत्तिविनाशयोर्विषयोऽस्ति । विषयं च प्र-
 त्याचक्षणेन तदनुकारी विपर्ययप्रसयो हेय इति ।

अपरे तु सर्वे नित्यमित्येतदन्यथा वर्णयन्ति—व्यवस्थितस्यो-
 पादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमाविर्भवति यच्च निवर्तते
 तन्निवृत्तमप्यस्तीति यच्चाविर्भवति तत्प्रागप्याविर्भावादस्ति—

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेरिति । शेषं भाष्ये । यच्च निवर्तते तन्निवृत्तमप्य-
 स्तीति द्रुवाणो भवान्प्रवृत्त्यो भवति (१) किमुक्तं भवति निवृत्तमिति ?
 यदि द्रूपे पूर्वमुपलब्धं पश्चान्नोपलभ्यत इति । अथ सतोऽनुपलब्धिः
 किङ्कृता ? यद्यावरणादिकृता ? तदावरणाद्युपलभ्येत । उक्तं चात्र
 यत्पूर्वमनुपलब्धं पश्चादुपलभ्यते तस्यापूर्वविशेषोत्पादः पूर्वविशेष-
 प्रच्यवोऽभ्युपेय इति, तदभ्युपगमे च व्याघातः । यच्चोक्तं यच्चावि-
 र्भवति तत् प्रागप्याविर्भावादस्ति ? तन्न व्याघातात्—आविर्भवति

विद्यते चेति व्याहृतम् । अथाविर्भावोऽभिव्यक्तिः तथापि पूर्वदोषानिवृत्तिरभिव्यक्तिरसतीति ॥

(इति सर्वनित्यत्वनिराकरणम् ।)

अयमपर एकान्तः—

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् । भावस्य लक्षणं शब्दः लक्ष्यते ऽनेन भावः इति । सर्वो भावसमाख्याशब्दोऽनेकविषयो यथा कुम्भ इति भावसमाख्याशब्दोऽनेकस्मिन्नवयवसमूहे वर्तत इति । यथा कुम्भशब्दः एवमन्ये ऽपि शब्दा इति । अस्य प्रयोगः कुम्भशब्दोऽनेकविषयः एकपदत्वात् सेनाशब्दवदिति । पदश्रवणादनेकार्थावगतेः—यस्मात् पदश्रुतेरनेकोर्थोऽवगम्यते यथा सेनेति ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिरूपितेः ॥ ३५ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिरूपितेः । अनेकलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासोऽनेकविधलक्षणैरिति । गन्धादिभिश्च गुणैर्बुद्धादिभिश्चावयवैः सम्बद्ध एको भाव उत्पद्यते अतः शब्दादेकावगतौ(१) शेषो ऽनुक्तोऽप्यवगम्यत इति गुणव्यतिरिक्तो गुणीति अवयवव्यतिरिक्त(२) श्रावयतीति विभक्तन्यायमेतत् । यत् पुनरेकपदत्वादनेकविषयः कुम्भादिशब्द इति ? तन्न, दृष्टान्ताभावात्—न हि कश्चिच्छब्दोऽनेकविषयोऽस्ति, सेनादिशब्दानामनेकविषयत्वेनासिद्धेः । यथा चैकविषयः सेनादिशब्दस्तथोक्तमिति । सर्वस्य पक्षीकरणाद्दृष्टान्ताभावः आधाराधेयभावेनानुपक्तानां

(१) एकाधिगतौ—पा० ४ पु० ।

(२) अवयवव्यतिरिक्त—पा० ४ पु० ।

रूपादीनामवयविनश्च ग्रहणादन्यथासिद्धः नञः प्रसज्यप्रतिषेध-
पर्युदासविषयत्वेनावस्थानाच्च विरुद्धः(१) अनेकमित्ययं नञः
प्रयोगः स चायं प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वेन प्रतिषेधात्
प्रकल्प्यते । यदि तावत् प्रसज्यप्रतिषेध एको न भवतीति य-
देकत्र प्रतिषिध्यते तदन्यत्र भवति एवं च व्याघातः । अथ प-
र्युदासपक्षः ? एकस्मादन्यदनेकमिति एवमप्येकमभ्युपगतं भवति
न ह्यसत्येकस्मिन् तस्मादन्यदनेकं सिध्यतीति ।

इतश्च—

लक्षण(२)व्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तल्लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः । न हि कश्चिदेको भाव
इत्युक्तः पक्षः(३) कस्मात् ? लक्षणव्यवस्थापनात्(४) न हि
कुम्भ इत्युक्ते ऽनेकोऽर्थोविगम्यते । कथं नामगम्यते ? एकवचना-
न्तत्वात्—एकवचनान्त एष शब्दः कुम्भ इति । न च बहुष्वेकव-
चनं युक्तम् प्रैप(५)सम्प्रतिपत्त्योरेकाविषयत्वात् कुम्भमानये-
ति प्रैप एकविषयो भवति । इतरोपे कुम्भशब्दात् प्रतिपत्त्यैकं-
कुम्भमानयति ते एने प्रैपसम्प्रतिपत्ती एकविषये ज्ञापयतः
कुम्भशब्देनैकोर्थोऽभिधीयत इति । यांस्तु रूपादीनावयवान् प्र-
तिपद्यसे स न शब्दार्थः किन्त्वनुपङ्गः तन्नान्तरीयकत्वादिति ।
समूहभेदस्य चानवस्थानात्—यत्रावस्थानं तदेकं गवादिघटा
दिद्रव्याणि समुदितानि प्रतिपद्यमानेन समूहोऽभ्युपेयते स चा-

(१) विरूप इति—पा० ४ पु० ।

(२) तल्लक्षण—पा० ४ पु० ।

(३) इत्ययमयुक्तः प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(४) व्यवस्थानात्—पा० ४ पु० ।

(५) वैध—वैष—पा० कचित् ।

यं समूह इयन्ति द्रव्याणि एतानि घटादि(१)भावेनावस्थिता-
नीति न व्यवतिष्ठन्ते ऽस्य भेदोऽल्पतर(२)तमत्वेन यत्तत् प-
रमल्पं(३) तदभेद्यं ततो निवर्तत इति । यतश्चायं भेदो निवर्तते
तदेकम् । एकं च प्रत्याचक्षणेनानेकमपि प्रत्याख्येयम् एकसमु-
च्चयत्वा(४)दनेकस्य । अथ मन्यसे यन्तमभेद्यं परमाणुं प्रतिपद्यसे
स रूपादीनां समुदाय इति चत्वारि वा द्रव्याणि पृथिव्यादी-
नि समुदितानि परमाणुरिति ? । एतस्मिन् वै दर्शने ये रूपा-
दयः समुदितास्ते परमाणुरिति यत्परमाणौ रूपं स कस्य स-
मुदाय इति वक्तव्यम् । एवं शेषेषु गुणेषु चत्वारि द्रव्याणि स-
मुदितानि परमाणुरिति ब्रुवाणेन चतुष्टयस्य एकसमुच्चयनिमित्त-
त्वात् यदेकं पृथिव्यादि स कस्य समुदाय इति वक्तव्यम् ।
अथानन्तं समुदायं प्रतिपद्यसे अष्टौ द्रव्याणि समुदितानि प-
रमाणुरिति ? शास्त्रं व्याहृतं भवति—कामेऽष्टद्रव्यकोणुरशब्द(५)
इति एकानुपत्तौ नानेकोपपत्तिरित्येतद्धेयम् । यश्चायं हेतुः समूहे
भावशब्दप्रयोगादिति उभयतो व्याघातान्न किञ्चिदेतत् । क-
थमुभयतो न किञ्चिदेको भावः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति
प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्याघातः । यस्मादेकार्थानुपपत्तौ(६) न समूह उप-
पद्यत इति समूहं चाश्रित्यैकं प्रत्याचक्षणेन समूह एव प्रत्या-
ख्यातो भवतीति सोऽयमुभयतो व्याघातात् यत्किञ्चनवाद्
इति । शेषं भाष्ये ॥

(इति सर्वपृथक्कानिराकरणप्रकरणम् ।)

(१) गवादि—पा० ४ पु० ।

(२) अन्यतर—पा० ४ पु० ।

(३) मन्यं—पा० ४ पु० ।

(४) समुदाया—पा० ४ पु० ।

(५) णुशब्द—पा० ४ पु० ।

(६) नानेकाच्च न इत्यधिकं कचित् ।

अथायमपर एकान्तः—

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः(१) । यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः । कस्मात् ? भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः । असत्प्रत्ययप्रतिषेधाभ्यां भावशब्दसामानाधिकरण्यात् सर्वमभावः अनुत्पन्नप्रध्वस्तपटवत्—सर्वो भावशब्दोऽसत्समानाधिकरणः प्रतिषेधसमानाधिकरणश्च प्रध्वस्तपटवत् यथा नास्ति पट इति । कथं नास्ति कदा च नास्तीति ? स्थाल्याद्यात्मना ऽनुत्पद्यमानो ध्वस्तश्चेति । सोऽयं घट(२)शब्दोऽसत्प्रत्ययसमानाधिकरणो घटस्यासन्तासत्त्वं प्रतिपादयति । तथा च सर्वे भावा असत्प्रत्ययसमानाधिकरणास्तस्मात् सर्वमभाव इति ।

प्रतिज्ञापदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सामानाधिकरण्यमभिन्नविभक्तिपञ्चमेकाविभक्त्युच्चारणमिति भावाभ्युपगमात् तच्छब्दाभ्युपगमाच्च विरुद्धः । यत्सर्वमिति मन्यसे तदभाव इति नास्ति तत्प्रत्ययेन भवितुं शक्यम् । न च भावप्रत्ययेनाभावइति च भावः प्रतिषिध्यते नास्त्युत्तरपदार्थे नञः प्रयोग इति प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासाभ्यां पूर्ववत् प्रसङ्गः यथाऽनेकपदे ऽनित्यपदे चैवं सर्वपदे ऽभावपदे च व्याघात ऊह्यः । शेषं भाष्ये । सर्वासत्त्वे विभक्तिस्वभाववधारणं वक्तव्यम् । यदि च सर्वमभावो विभक्तिः किंस्वभाविकेति वक्तव्यमेतत् । अप्रत्यां च विभक्ताविभिन्नविभक्तिकत्वं सामानाधिकरण्यमिति व्याहृतम् । असत्प्रत्ययप्रतिषेधसामानाधिकरण्यमिति ब्रूये(३) सर्वमभाव इति

(१) इतरेतरसिद्धेः—पा० ४ पु० ।

(२) स घट—पा० ४ पु० ।

(३) घृणाण एव—पा० ४ पु० ।

च व्यावर्तयसि न ह्यसदधिकरणं भवति । अधिकरणं हि नाम यद्यत्र वर्तते, तच्चाभावे नास्तीति । सूत्रेण चाभिसम्बन्धः—

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वेन भावेन भावा भवन्तीति सूत्रार्थः । किं पुनरेतेन सूत्रेण क्रियते ? पूर्वसूत्रविरोधश्चाद्यते । कथमिति ? भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरित्यभावोभवताऽभिधीयते तथा चाभिदधानः(१) स्वभावतोभावानभ्युपैपि, विशेषणत्रैयर्थ्यं च भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति(२) सर्वासत्त्वे हेत्वमेव वक्तव्यम् न सन्ति भावा, न पुनरेवं वक्तुं युक्तम् इतरदितरन्न(३) भवतीति । इतरदिति(४) चायं विधानशब्दः न च सर्वस्याभावे विधीयमानं वस्तु सम्भवति यदितरशब्दवाच्यं स्यादिति । इतरवाच्यतां चाभ्युपगम्येतरदितरत्र प्रतिपिध्यत इति स्वभावसिद्धिरभ्युपगता भवति । कश्च स्वो भावो भावानां द्रव्यादीनां ? सदादि सामान्यं क्रियावदादिविशेषः स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः प्रत्येकमनन्तो भेदः—सामान्यविशेषसमवायादीनां च सामान्यो वैशेषिकश्चान्तर्गणिकोऽनन्तो भेद इति । सोऽयमभावस्य निरुपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकः स्वभावभेदो न स्यात् अस्ति त्वसौ(५) तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति गौरिति प्रयुज्यमाने नाभावः प्रतीयते किन्तु जातिविशिष्टं द्रव्यं, यदि च सर्वमभावः स्यात् गौरिति प्रयुक्तेऽभावो गम्येत, नत्वभावोगम्येत, तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति असन् अश्वो गवात्मना अनश्वो गौरगौर्गौरिति कस्मान्नोच्यते इति अवचनाद्

(१) चातिदधानः—पा० ४ पु० । (२) इतरेतरासिद्धेः—पा० ४ पु० ।

(३) इतरदितरवन्न—पा० १ पु० । (४) इतरवादिति—पा० १ पु० ।

(५) अस्ति त्वयं—पा० ४ पु० ।

गौरिति(१) अगौगौरित्युक्ते व्याहतं भवति । यदि व्याघातभया-
दगौगौरिति नोच्यते ? हन्त तर्हि सिद्धोभावः । कथं तर्हि अयं प्रति-
पेधोऽगौरश्च इति ? । व्यतिरेकप्रतिपेधे भावेनासत्प्रत्ययस्य सा-
मानाधिकरण्यमिति—यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति कुण्डवद-
रयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्ध्यते न कुण्डे वदरसदभावः ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् । न स्वभावसिद्धिरापे-
क्षिकी यतः न स्वेनात्मना किञ्चित् सिद्धमिति । यथा दीर्घत्व-
ह्रस्वत्वे परापरे चेति ।

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

व्याहतत्वादयुक्तम् । यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं ? ह्रस्वमना-
पेक्षिकम् । अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं ? दीर्घमनापेक्षिकं, परस्परा-
पेक्षयोश्च यदपेक्षयेतरज्जायते तदनापेक्षिकमिति उभयोरभावः
एकस्याभावादिति । अपेक्षायामनपेक्षायां च द्रव्ययोरनं भेदः—या-
वती एव द्रव्ये ऽपेक्षमाणे तावती एव(२) अनपेक्षमाणे अपि न
ह्यन्यतरत्र भेदः । अतिशयग्रहणं कथं यदि द्रव्ययोर्द्वयोर-
भेदः अपेक्षमाणयोरनपेक्षमाणयोर्दीर्घह्रस्वप्रत्ययः तर्हि न प्राप्नो-
ति ? न न प्राप्नोति द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयस्य ग्रहणात्—द्वयोस्तावद्
द्रव्ययोः प्रत्यर्थनियते द्वे ह्येव बुद्धी भवतः अत एकस्मिन् वि-
द्यमानमतिशयं गृह्णाति एकस्मिन् विद्यमानं च ह्रस्वत्वम् सो-
ऽयमुभयदर्शने प्रतिसन्धत्ते प्रतिसन्धानप्रत्ययजा त्वस्य बु-
द्धिरुत्पद्यते अस्मादीर्घमदोऽस्माददो ह्रस्वमिति, न पुनर्वस्तुन

(१) गौरस्तीति—पा० ४ पु० । (२) द्रव्ये—इत्यधिम् ४ पु० ।

उत्पादानुत्पादाविति । स्वभावसिद्धौ चासत्या(१)मपेक्षा न प्राप्नोति—यदि स्वभावसिद्धिमन्तरेणापेक्षाभेदादीर्घादिभेदा भवन्ति सर्वमपेक्ष्य सर्वस्य सर्वत्र तथाभूतः प्रत्ययः स्यात् न च रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययेष्वपेक्षासामर्थ्यमस्ति । न च परिमण्डलौ परमाणू उपलभमान ईश्वरः परमाणुमपेक्ष्य परमाण्वन्तरे दीर्घ-ह्रस्वादिप्रत्ययान् करोति अतो नापेक्षाकृताः प्रत्यया इति ।

सर्वमभाव इति सर्वथा चायं वादो व्याहतः । कुतो(क)व्याघातः ? आदौ तावत् प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्ती(२)सर्वमभाव इति ब्रुवाणः प्रमाणं पर्यनुयोज्यः । यदि ब्रूते ? व्याहतं भवति । अथ नाभिधत्ते ? अर्थोऽस्य न सिध्यति प्रमाणाभावात् । सर्वमभाव इति वाक्यं तस्य यद्यभिधेयमर्थं प्रतिपद्यते पूर्ववद्वाघातः । अथ न प्रातिपद्यते ? वर्णोच्चारण(३)मात्रमनर्थकमिति । सर्वमभाव इति च वाक्यस्य(४) प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च यदि प्रतिपद्यते(५) पूर्ववद्वाघातः । सर्वमभाव इति सर्व भाव इति च वाक्ये, यद्यनयो-रर्थभेदं प्रतिपद्यते ? व्याहतं भवति । अथ न प्रातिपद्यते ? विशेषो-पादानं व्यर्थम् । सोऽयं सर्वाभाववादो यावद्व्यावद्विचार्यते ताव-चावदुपपत्तिं न सद्भूत इति ॥

(सर्वशून्यतानिराकरणम् ।)

(१) स्वभावसिद्धावसत्या-पा० ४ पु० ।

(२) प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्ती-पा० ४ पु० ।

(३) सर्वोच्चारण-पा० ४ पु० ।

(४) वाक्यार्थ-पा० ४ पु० ।

(५) पाद्यते-पा० ४ पु० ।

अथेमे संख्यैकान्तवादाः । सर्वमेकं सदविशेषादित्येवमा-
दि भाष्ये । तेषां प्रतिषेधद्वारकं सूत्रम् ॥

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥४१॥

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् । संख्यै-
कान्तानामसिद्धिः कारणस्य प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकात्—सर्वमेकमि-
ति प्रतिज्ञां कृत्वा यदि प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं ब्रवीति ए-
कान्तो न सिद्ध्यति तच्च साधनं प्रतिज्ञायाश्चार्थ—इति द्वैतम् ।
एवं द्वैतादिष्वपीति । अथ प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं नास्ति ?
एवमप्येकान्तो(ऽस्य वा) न सिद्ध्यति साधनाभावात् न साध्यं-
साधनमिति ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न कारणावयवभावात् । कारणस्य साध्यावयवत्वादित्य-
यं(१) सूत्रार्थः । साध्यावयव एव साधनम्, एवं च सति साध्य-
व्यतिरिक्तं साधनं नोक्तं भवति न चासाधना सिद्धिरिति ॥

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

निरवयवत्वादहेतुः । साध्यावयव एव कारणमित्ययमहेतुः
निरवयवत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य सर्वमेकमित्येतस्मिन् प्रतिज्ञार्थे न-
किञ्चिदपवृज्यते अनपवर्गेण सर्वं पक्षीकृतमिति सर्वस्य निरवय-
वस्य पक्षीकरणान्न हेतुरस्ति, न च साध्यं हेतुर्भवितुमर्हती-
ति । आत्मनि च क्रिया विरुद्ध्यते यत्तत्प्रतिपाद्यं तदेव प्रति-
पादकमिति न युक्तं न कर्म करणं भवितुमर्हतीति । ते स्व-
त्वमे संख्यैकान्ता यदि विशेषकारितस्यार्थभेदस्य प्रसाख्या-

(१) साध्यावयवत्वादि साधनं नास्ति एवं सत्येकान्तो
हयं—पा० ४ पु० ।

नेन वर्तन्ते मिथ्यावादा भवन्ति प्रत्यक्षानुमानामगमवि-
रोधित्वात्—प्रत्यक्षोऽयं गवादिघटादिभेदः अनुमानतोऽपि
गम्यते अन्यदन्येनानुमीयते, आगमतोऽपि गम्यते प्रतिपन्नः
प्रतिपादयिता अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्य(१) इति । अथाभ्यनुज्ञा-
नेन वर्तन्ते ? तथाप्येकान्तत्वं जहति । अथ सामान्यकारितो-
ऽभेदः विशेषकारितश्च भेद इति प्रतिपद्यते ? तथापि न कि-
ञ्चिद्वाध्यते । न च भेदमन्तरेण सामान्यं लब्धावकाशमिति ।
सामान्यं प्रतिपद्यमानेन(२) भेदोऽभ्युपगन्तव्यः भेदं च(३)
प्रत्याचक्षणेन सामान्यमपि प्रत्याख्येयम् । विशेषानाधारस्य सा-
मान्यस्याविषयत्वात् । ते खल्विमे संख्यैकान्तास्तत्त्वज्ञानप्रवि-
वेकाय परीक्षिता इति ॥

(इति सङ्ख्यैकान्तवादप्रकरणम् ।)

प्रेत्यभावानन्तरं फलमुद्दिष्टं, तस्मिन्—

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः । काचित् क्रि-
या सद्यःफला यथा पचाति दोग्धीति तस्याः सद्यः फलमोदन-
पयसी क्रियानन्तरं भवत इति(४) । काचित् कालान्तरफला
यथा कृष्यतिवपतीति तस्याः कालान्तरे फलं न क्रियानन्तरं
सस्याधिगम इति । अस्ति चेयं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयादिति ।

(१) प्रतिपद्यते पु० २ पा० ।

(२) सामान्यं च प्रतिपद्यमानेन—पा० ४ पु० ।

(३) भेदं वा—पा० ४ पु० ।

(४) भवति इति—पा० ४ पु० ।

तस्याः फले सन्देहः किमियं सद्यस्तापादिफला उत काला-
न्तरफला ॥

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् (१) ॥ ४५ ॥

न सद्यः (२) कालान्तरोपभोग्यत्वात् । स्वर्गः फलं श्रूयते
चोदितया (३) च क्रियया नानर्थिकया शक्यं भवितुम् । न चायं
तापादिकामोऽग्निहोत्रं जुहोति तेनावगम्यते तां हवनादिक्रिया-
मपेक्षमाणादात्ममनःसम्बन्धात् विशुद्धेनाभिसन्धिना अनुगृ-
हीतादात्मनि धर्म उत्पद्यत इति । स च कालान्तरे ऽप्रतिबद्ध-
मानशक्तिः देशाद्यनुगृहीतः फलं ददाति । तच्च पतिते तस्मिन्
देहे भवति देहान्तरापन्नस्यातो न सद्य इति ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् (४) ॥ ४६ ॥

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् । व्यावृत्ते हवने व्या-
वृत्ते च पूर्वशरीरे देहान्तरे फलं श्रूयते तन्न विनष्टात् कारणा-
दयुक्तमिति ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्दृक्फलवत् तत् स्यात् (५) ॥ ४७ ॥

प्राङ्निष्पत्तेर्दृक्फलवत् तत् स्यात् । न द्रूमो विनष्टात्
कारणात् कार्यमुत्पद्यते, अपि तु अग्निहोत्रहवनादिलक्षणया
क्रियया यथोक्तेन विधिना धर्मो जन्यत इत्युक्तम् । तस्मात् फल-
मिति यथा फलार्थिना दृक्स्य मूलसेकादिकर्म क्रियते । न च

(१) सूत्रमिदं न्यायसूचीनिबन्धे नास्ति ।

(२) न सद्यः फलम्—पा० ४ पु० ।

(३) चेदितरया—पा० ४ पु० ।

(४) निष्पत्तेर्हेतुविनाशात्—पा० ।

(५) दृक्फलवच्च स्यात्—पा० ४ पु० ।

मूलसेकात् विनष्टात् फलेन युक्तं भवितुम्, आपे तु मूलसे-
कादिकर्म कृतं भोक्तुः कर्मापेक्षं पृथिव्यादिधातुमनुगृह्णाति स
उपगृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यमभिनिर्वर्तयति
तद्रसद्रव्यं वृक्षमाफलात् सद्य उपसर्पति तस्मात् पर्णादिफलं
निर्वर्तते । एवं च सति विनष्टात् मूलसेकात् फलनिवृत्तिः न
च मूलसेकादिवैयर्थ्यमिति ॥

तदिदं प्राङ्निष्पत्तेः—

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् । प्राङ्निष्पत्तेरुत्पत्ति-
धर्मकं नासत् उपादाननियमात् असत्त्वे समाने(१) उपादान-
नियमो न प्राप्नोति । सदपि न भवति विद्यमानस्योत्पत्तिव्याहि-
तोति(२) अस्ति चोत्पद्यते चेति व्याहतम् । न सदसत्, सदस-
तोर्वैधर्म्यात् सदित्यर्थाभ्यनुज्ञा अप्रदिति तस्य प्रतिषेधः अ-
भ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोः सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । तस्मान्न स-
दसदपि । नाप्युभयविपरीतं कार्यं युज्यते तस्य स्वरूपानिर्देशा-
दिति । न हि तस्य स्वरूपं शक्यं निर्देष्टुमिति ।

प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा— सत्यमिति । कस्मात् ?—

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥ (३)

उत्पादव्ययदर्शनात् । वस्तुनः प्रागनुपलब्धिरूपस्य पश्चा-
दुपलब्धिर्या साऽसदुत्पादे सति युज्यते विनाशश्चोपलब्धिरूपस्य
पुनरनुपलब्धिरिति । न चैतत् सर्वनित्यवादिनः सम्भवति न

(१) असत्त्वेन समानेन—पा० ४ पु० ।

(२) विद्यमानस्योत्पादो व्याहन्यते—पा० ४ पु० ।

(३) प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धा उत्पादव्ययदर्शनादि-
त्येकमेव सूत्रमिति केचित् ।

हि सत्पक्ष उत्पादो न च विनाश इति । उत्पादविनाशौ च प्रसा-
 चक्षणेन लोको हेयः । अथ लोकोऽयं प्रवर्तमानः किमर्थं प्र-
 वर्तते ? ननु चायं प्रवर्तते इदमाप्स्यामि इदं हास्यामीति ? सत्य-
 मेवं प्रवर्तते न पुनः सत्कार्यवादिनः किञ्चिद्व्ययमुपादेयं वा-
 विद्यते । प्रतिज्ञादीनां चावयवानामुपादानं व्यर्थम्—उत्पाद-
 व्ययप्रत्याख्यानात्—न किञ्चित् जायते न किञ्चित् विन-
 श्यतीति अवयवानामुपादानं व्यर्थं(१) यदि सत्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं
 प्रतिपत्तेर्विद्यमानत्वाद् व्यर्थमुपादानम् न हि यद्यस्य लोके
 भवति स तदुपादानमुपादत्ते इति । अथाज्ञानतिरोभावमात्रार्थमु-
 पादानमिति ? एतदपि तादृगेव । न हि अनुपजातविशेषस्याज्ञा-
 ननिवृत्तिर्युक्तेति । अथाभिव्यक्त्यर्थमुपादानमिति ? केयमभि-
 व्यक्तिर्नाम ? या उपादानेन क्रियते ? यदि कार्यं ? व्या-
 हतम् । अथ कार्यधर्मः ? तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः । अथोपल-
 ब्धिः कार्यविषयाभिव्यक्तिः सा क्रियत इति ? न मुच्यसे
 व्याघातात्(२) । अथ कारणात्मनावस्थितस्य कार्यात्मनाऽव-
 स्थानमभिव्यक्तिः ? एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः कार्यात्मनावस्था-
 नमसद्भवतीति । अथ कारणस्य संस्थानविशेषोऽभिव्यक्तिः ?
 संस्थानविशेषोऽभूत्वा भवतीति व्याघातः । अथास्ति ? व्य-
 र्थमुपादानम् । अथ कारणस्य स्वलक्षणपुष्टिरभिव्यक्तिः ? न
 अपूर्वाभ्यागमाभावे स्वलक्षणपुष्टिशब्दार्थं पश्याम इति व्यर्थ-
 मुपादानम् । स्वलक्षणपुष्टिश्च पूर्वमभूत्वा पश्चाद् भवतीति व्या-
 घातान्न मुच्यसे(३) एवं येन येन कल्पेनाभिव्यक्तिरभिधीयते

(१) उत्पादव्ययवादिनः—पा० ४ पु० ।

(२) न मुच्यसे उपघातात्—पा० ४ पु० ।

(३) व्याघातः—पा० ४ पु० ।

तेन तेन सत्कार्यं बाधत इति । यत्पुनरेतत् नासदुपादाननियमादिति—?

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् । नायं सत्त्वादुपादाननियमोऽपि तु सामर्थ्यात्—इदमेनेन शक्यं निर्वर्तयितुं(१) नेदमेनेत्येवं बुद्धिसिद्धं कार्यं कृत्वा यद् यस्योत्पत्तये समर्थं तत् तस्योपादीयते न सर्वं सर्वस्य न सर्वस्मात् सर्वमुत्पद्यमानं दृष्टमिति । अथोत्पत्तिनियमेन कार्यनियमेन कार्यकारणनियमं प्रतिपद्यते तेनापि कार्यकारणशब्दयोरर्थो वाच्यः(२) किमुक्तं भवति कारणमिति किमुक्तं च भवति कार्यमिति ? ननु करोतीति कारणं क्रियत इति कार्यम् । यद्यभिव्यक्तिः ? पूर्ववत् प्रसङ्गः । अथ विद्यमानेष्वपि करोत्यर्थो दृष्ट इति मन्यसे ? यथा केशान् कुरु पृष्ठं कुर्वीति न तद्विद्यमानानां हि रचनाविशेषः केशानामविद्यमानः क्रियते पश्चात् पृष्ठस्यापि मलापगमोऽविद्यमान इति न विद्यमाने कारणार्थं जात्वपि पश्याम इति तस्मादसदेतत् ।

यदि ह्यसत् क्रियत इति खरस्य विषाणं किं न क्रियत इति ? । क एवमाह न क्रियत इति, यत् (तत्) खरस्य विषाणं तत् क्रियत इति । अथ कस्मात् खरः विषाणस्य कारणं न भवतीति एतत् न जानीमः कस्मात् न भवतीति न पुनः खरेण विषाणं क्रियमाणं दृष्टमित्यतोऽवसीयते । एतेन शशविषाणं व्याख्यातम् । न तदसत्त्वात् न क्रियते किं तु कारणाभावादिति । न चाऽसत्त्वमुत्पत्तौ हेतुः अपि तु सतोऽनुत्पत्तेरसदुत्पद्यत इति । असत्त्वात् खरविषाणं नोत्पद्यत इति ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधते

(१) निर्णयितुं शक्यं—पा० ४ पु० ।

(२) वक्तव्यः—पा० ४ पु० ।

न हि भवत्पक्षे खरविषाणं नास्ति सत्त्वे चासत्त्वे च समाने
 यस्य कारणमस्ति तदुत्पद्यत इति । सत्कार्यवादिनश्चैवं सर्वलो-
 कव्यवहार उच्छिद्यत इत्युक्तम् नापूर्वं जायते न पूर्वं विन-
 श्यतीति । अथासत्कार्ये(१) किं प्रमाणम् ? न सत्त्वे न चास-
 त्त्वे ऽनुमानमस्ति धर्मिण्यविप्रतिपत्तेः ? क तर्हि विवादः ? यदु-
 भयपक्षसम्प्रतिपन्नं तस्य धर्मेषु तदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नाः तन्तव-
 स्तान् प्रति पक्षा विभज्यन्ते । एके तावद् ब्रुवते त-
 न्तुमात्रं पट इति । अपरे तु तन्तवः संस्थानविशेषेणावस्थि-
 ता इति । अपरे तु तन्तव एव कार्यात्मना ऽवतिष्ठन्ते इति ।
 अपरेषां धर्मान्तरा विर्भाव(२)तिरोभावाविति । अपरे तु श-
 क्तिविशिष्टास्तन्तवः पट(३) इत्याहुः । तदेवं विभक्तेषु पक्षेषु
 तन्तुमात्रेषु तावच्चतिरेकः साधयितव्यः स चोपपादित(४) इति ।
 ये ऽपिसंस्थानविशेषेणावस्थितान् तन्तून् पट इति वर्णय-
 न्ति तान् प्रति साधनं—प्रागुपलब्धिकालात् संस्थानविशेषशू-
 न्याः तन्तवः तत्कारणत्वात् तुर्यादिवादिति । एतेन कार्या-
 त्मनाऽवतिष्ठन्त इति व्याख्यातम् तथा धर्मान्तराविर्भावति-
 रोभावाविति । अत एव शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव इति ब्रु-
 वाणः किञ्चिदपि न बाधत इति तान् प्रति न साधनमुच्य-
 त इति । य एवार्थो बुद्धिसिद्धं तदसदिति स एवार्थः
 शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव इति सर्वेषु चैव पक्षेषु नापूर्वोत्पा-

(१) असत्कार्यवादे—पा० ४ पु० ।

(२) धर्माधर्माविर्भाव—पा० ४ पु० ।

(३) शक्तिविशिष्टान् तन्तून् पट—पा० ४ पु० ।

(४) उपपादित इति द्वितीयाध्याये । प्रागुपलब्धिकालादिति
 कारणव्यापारात् प्रागित्यर्थ इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

दमन्तरेण पटबुद्धिः सम्भवतीति व्याघातोऽनिवार्यः । विद्य-
मानाभिव्यक्त्यर्थास्तन्तवः तदर्थिना नियमेनोपादानात् खनि-
त्रादिवत् ? । विद्यमानस्याभिव्यक्तिरसतीति अभिव्यक्तिवत्
कार्येपि प्रसङ्गः एवं चोक्तोत्तरमेतत् । यत् पुनरेतदुपादान-
नियमादिति ? उपादानं च कारणम्, न च सति कारणार्थं पश्या-
म इति पूर्ववत् प्रसङ्गः । यदपि खनित्रादिवदिति ? न च खनि-
त्राद्युदकार्यमुपादीयते, अपि तु आवरणविगमार्थम् । आवर-
णविगमश्च विभागः । स चाभूत्वा भवतीति असिद्धो दृष्टान्तः ।
अथ विभागं न प्रतिपद्येत ? सोऽप्यप्रतिपन्नविभागो विभागप्र-
त्ययोत्पत्तिकारणं पर्यनुयोज्यः । अथाप्राप्तिमात्रात् विभागप्रत्ययं
प्रतिपद्यते ? साप्यप्राप्तिः किं प्राप्तेरभाव उतप्राप्तेरन्येति ? किञ्चा-
तः ? यदि प्राप्तेरभावोऽप्राप्तिः साऽप्राप्तिः कुतो भवतीति वक्तव्य-
म् ? । यद्धि प्राप्तिविरोधनिमित्तं तद्विभाग इति नाभावो विभागस्य ।
यद्यत्र प्रतिपिध्यते तदन्यत्र भवतीत्युक्तम् । अप्राप्तिश्च द्वयी अ-
संश्लेषः संश्लिष्टानां विगमश्च । तत्र यः संश्लिष्टानां विग-
मः स विभाग इति । तं च खनित्रादीनि कुर्वन्ति । अथ
प्राप्तेरन्याऽप्राप्तिः ? सापि द्वयी तत्रापि पूर्ववत् प्रसङ्गः । अ-
थ भिन्नदेशोत्पत्तिं विभागं प्रतिपद्येत ? भिन्नदेशे इमे उ-
त्पन्ने इति विशेषणोपादानाच्च भिन्नदेशोत्पत्तिर्विभाग इति
उत्पन्ने उत्पन्नमिति भिन्नदेशतया भिन्नमिति विभागात् ।
विभक्तमिति तान्येतानि भिन्नप्रत्ययनिमित्तानि(१) प्र-
त्ययभेदानुमेयानि । न हीमे पर्यायशब्दा भिन्नमुत्पन्नं वि-
भक्तं चेति । भिन्नदेशोत्पत्तेश्च प्रतिपिद्धत्वाच्च भिन्नदेशोत्प-
त्तिर्विभाग इति । क्षणिकत्वाद् विभागस्य विभागप्रत्ययो-

(१) प्रत्ययभेदनिमित्तानि—पा० ४ पु० ।

त्पत्तिर्न(१) युक्तेति चेत् ? न, सामान्याभिव्यक्तिसंयोगविनाशा-
भ्यामेव प्रसयोत्पत्तिकालानुभवात्—पूर्वं तावत् स्वकारणा-
दुत्पन्नो विभागः सामान्यं व्यनक्ति सामान्याभिव्यक्त्युत्तर-
कालं संयोगाल्लब्धात्मकात्(२) विनश्यतीति । तदेवमनेकक्ष-
णानुभवादुत्पन्नपात्रो विभागो ध्वंसत इत्यसिद्धम् । तद्वं
व्यवस्थितमेतदसदुत्पद्यत इति ॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिर्वादित्यहेतुः ॥५१॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिर्वादिसहेतुः । यच्च मूल-
सेकादि कर्म यच्च पर्णादिफलं तदुभयं वृक्षाश्रयम् । कर्म-
त्विह कर्मफलं चान्यत्रेति आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्प-
त्तिर्वादिसिद्धो दृष्टान्तः ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति । आश्रयव्यतिरेकोऽसि-
द्ध इति सूत्रार्थः । यत्रैव कर्म तत्रैव कर्मफलमिति ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्दे-
शात् ॥ ५३ ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादि(३) फलनिर्देशात् ।
पुत्रादि फलत्वेन निर्दिश्यते न पुत्राद्यात्मानि वर्तत इति ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥५४॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः । पुत्रादिसम्ब-
न्धात् फलं प्रीतिर्भवति तत्कारणत्वात् पुत्रादि फलशब्दे-

(१) विभागप्रत्ययस्योत्पत्तिर्न—पा० ४ पु० ।

(२) संयोगाद्यात्मकात्—पा० ४ पु० ।

(३) अन्नादिषु—पा० ४ पु० ।

नाभिधीयते यथान्नसाधनाः प्राणाः अन्नं वै प्राणा(१)
इति । उपचारश्च प्राणाभावात् लोकप्रयुक्तवाक्यानुविधा-
नेन क्रियत इति ।

(इति फलपरीक्षाप्रकरणम्)

फलानन्तरं दुःखमुद्दिष्टं लक्षितं च(२) बाधनालक्षणं(३)
दुःखमिति । तत् किमिदं सर्वलोकसाक्षिकस्य सुखस्य(४) प्रत्या-
ख्यातम् आहोस्विदन्यः कल्प इति । अन्य इत्याह ।
कथं ? न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम् ।
अयन्तु जन्ममरणप्रबन्धानुभवनिमित्तात् दुःखात् निर्विण्णस्य
दुःखभावनोपदेशः—कथं नामायं सर्वं दुःखमिति भावयेत्
भावयंश्च विरज्येत विरक्तो मुच्यते इति । कथं पुनरयं
सर्वं दुःखमिति भावयति ? सर्वे सत्त्वनिकायाः सर्वः पुन-
र्भवः सर्वमुत्पत्तिस्थानं दुःखसाहचर्यात् दुःखमित्युक्तमृषिभिः ।
दुःखभावनमुपदिश्यते तत्र च हेतुरूपादीयते—

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिरिति । तत्र
जायत इति जन्म शरीरेन्द्रियबुद्धयो व्यपदिश्यन्ते शरी-
रादीनां प्रादुर्भाव उत्पत्तिः जन्मन उत्पत्तिः जन्मोत्पत्तिः ।
विविधा च बाधना हीना मध्यमोत्कृष्टा चेति । शेषं
भाष्ये । अनेनाभिप्रायेण दुःखो(द्दे)शो न सुखं प्रत्या-
ख्यातुम् ॥

(१) प्राणिनः प्राणा-पा० ४ पु० । (२) उक्तं च-पा० ४ पु०

(३) लक्षितं-पा० ४ पु० । (४)सर्वलोककस्य-पा० ४ पु० ।

न सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः(१) ॥ ५६ ॥

न सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः । यस्माद्वाधनान्तराले
सुखमुत्पद्यमानं प्रसक्षदृष्टमिति ।

इतश्च—

वाधनानिर्वृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः॥५७॥

वाधनानिर्वृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः—सुखस्य
दुःखोद्देशेनेति, प्रकरणात्—यस्मादयं वेदयन् इदं मे सु-
खसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति सुखसाधनमाप्तुं दुःख-
साधनं हातुं प्रयतते सुखसाधनानां प्राप्तये चास्य यत-
मानस्यानेकविधस्तापोऽनुपप्लवते । ततस्तापानुभवात् सर्वं दुः-
खमित्युच्यते न सुखस्याभावादिति(२) । अयमेव चार्थो
मुनिना श्लोकेन वर्णितः—

कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यति ।

अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रवाधते(३) इत्येवमादि ।

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च । यश्च सुखार्थं यत-
मानस्य दुःखविकल्पो भवति तं सुखाङ्गभावात् सुखमि-
त्यभिमन्यमानः पुनस्तदुपादत्ते पुनः पुनर्जायत इति न

(१) निर्वृत्तेः—पा० ४ पु० ।

(२) सुखस्याविर्भावादिति—पा० ४ पु० ।

(३) कामं काम्यं कामयमानस्य यदा कामः समृज्यति सम्पन्नो
भवति अथानन्तरमेनं पुरुषमपरः कामः इच्छा क्षिप्रं वाधते । स्व-
र्गादिप्राप्तावपि स्वाराज्यादि कामयते । एवं तत्प्राप्तौ प्राजापत्यादी-
त्यस्य इच्छा तदुपायप्रार्थनादिना दुःखेन वाधते इत्यर्थः । इति
तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ॥

संसारमतिवर्तते(१) तस्याः सुखमञ्ज्ञायाः प्रतिपक्ष उपदे-
शोऽयं क्रियते (इति) सर्वं दुःखमिति । यद्येवं कस्माद्
दुःखं जन्मेति नोच्यते ? सोऽयमेवं वक्तव्ये यदाह दुःखमे-
वेति तेन सुखाभावं ज्ञापयति । यदपि तदन्तराले सुख-
मुपजायते तदपि दुःखमेव दुःखानुपपन्नात् नाभावादिति ।
जन्मविनिग्रहार्थीयो वै खल्वयमेव शब्दः—जन्मनोऽनेन
विनिग्रहं शास्ति सर्वं दुःखमिति भावयन् दुःखसाधनानि
नोपादत्ते अनुपाददानो विमुच्यते इति ।

(इतिदुःखपरीक्षाप्रकरणम्)

दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः स प्रत्याख्यायते—

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव इत्यनेन सूत्रेण । ऋ-
णानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । शेषं भाष्ये । अनुबन्धः सदा(२)
करणीयता—नायसृणानुबन्धात् कदाचित् मुच्यते जन्मप्रभृति
यावत् प्रायणमिति । क्लेशानुबन्धादपवर्गो नास्ति—क्लेशा-
नुबद्ध एवायं जायते क्लेशानुबद्ध एवायं म्रियते इति ।
प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गो नास्ति—न कदाचिदयं न कर्म करोति ॥

यत्तावदणानुबन्धादिति—

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो(३) नि-
न्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्ते-

(१) पुनः पुनर्जायते न संसारमभिवर्तते—पा० ४ पु० ।

(२) सर्वदा—पा० ४ पु० । (३) नायमर्थवादो—पा० ४ पु० ।

रिति(१) । नायं प्रधानशब्दः प्रत्यादेयदानप्रतिदेयग्रहणासम्भवात् । यत्र खलु एकः प्रत्यादेयं(२) ददाति इतरः प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रायमृणशब्दः प्रधानं भवति अन्यत्र भाक्त इति तस्माद् गुणशब्देनायमनुवाद इति । यथाग्निर्माणवक इति । तत्राग्निशब्दो दहनादिसमर्थे तेजोविशेषे वर्तते स तत्र वर्तमानः तत्सामान्यादतथाभूते माणवके प्रयुज्यते अग्निर्माणवक इति । न पुनरग्निशब्दो माणवकसमानाधिकरणो दहनादिसमर्थं माणवकं प्रतिपादयति अपि तु येऽग्नेः पिङ्गलपाटलत्वादयो धर्माः तत्सम्बन्धिनं माणवकं प्रतिपादयति तद्वद्वारकश्च प्रयुज्यमानोऽयं शब्दो गुणोपकरणत्वात्(३) गौणो भवति । तथा च ऋणशब्दः(४) अप्रयुक्तोपमश्वेदं वाक्यम् ऋणवान् जायते इति । उपमाऽत्र लुप्ता द्रष्टव्या ऋणवानिवा जायत इति क उपमानार्थः ? अस्वातन्त्र्यं—ऋणवान् यथा अस्वतन्त्रः एवमयं जायमानः कर्मसु अस्वतन्त्रो वर्तते इति । जायमान इति चायं गुणशब्द एव न मुख्यः सम्भवति न हि मातृतः कुमारे जायमाने लोहितपाणिपादास्येऽध्ययनादिकर्मोपपत्तिरिति अतो गृहस्थे जायमाने इति । किं पुनर्गृहस्थस्य जायमानेन कुमारेण सामान्यं ? क्रियासम्बन्धः अग्निहोत्रादिहवनक्रियासम्बन्धसामान्यात् गृहस्थो जायत इति । यथा मातृतः कुमारको जायमानः शरीरादिभिः सम्बद्ध्यते एवमग्निहोत्रहवनादिक्रियासम्बन्धसामान्येन जा-

(१) ऋणेति—इत्यधिकम् ।

(२) खल्वेभ्यः प्रत्यादेयं—पा० ४ पु० ।

(३) गुणोपकरणात्—पा० ६ पु० ।

(४) स शब्दः—पा० ६ पु० ।

यत इति । कस्मात् ? शक्तस्यार्थिनश्च कर्मभिरधिकारात् शक्त-
श्चार्थी च कर्मभिरधिक्रियते मातृतः कुमारके जायमाने न
शक्तिः न चार्थितेति, उभयं तु गृहस्थे जायमाने, तस्मात् गृह-
स्थो जायमानोऽभिधीयत इति ।

अर्थित्वस्याविपरिणामे जरामर्यवादोपपत्तिः—यच्चेदं ब्राह्म-
णमाजरसं कर्मभिः सम्बन्धं शास्ति तदन्यथा सम्भवतीति अ-
र्थित्वस्याविपरिणामे जरामर्यवादोपपत्तिः—यदार्थित्वाविपरिणामः
यदार्थित्वं विपरिणतं भवति(१) तदानेन अग्निहोत्रं सन्न्यसनी-
यम् । आयुषस्तुरीयभागं प्रव्रज्यायुक्तमाह जरेति । यावज्जीव-
वसंयोगे हि जरया हवा इत्यनर्थकं यस्मात् स्वयमशक्तस्य
ब्राह्मशक्तिर्विहाता सत्यर्थित्वे अन्येन हवनं शास्ति । यदा पु-
नरार्थित्वं विपरिणतं तदा सन्यासोविधीयत इति । कस्मा-
त् पुनरेतदेवमुच्यते सत्यर्थित्वे अग्निहोत्रहवनमिति ? कर्मविधौ-
कामसंयोगश्रुतेः—यस्मात् सर्वस्मिन् कर्मणि कामविधिः श्रूयते
स्वर्गकाम इति यथोपदिष्टार्थः विद्वांश्चोपदेशविषयः यश्चो-
पदिष्टमर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न गायनो व-
धिरेषु प्रवर्तते न नर्त्तकोऽन्धेषु, न चोपदेशविज्ञानं बालके
ष्वस्ति(२) तस्मान्न तं प्रत्युपदिश्यत इति न भिद्यते च लौकिकात्
लौकिकोऽपि तावदपरीक्षको न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीष्णु-
यजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति(३) । कुत एवमृषिरुपपन्नानवद्यवादी

(१) यदार्थित्वविपरिणामः यदा ह्यर्थित्वं विपरिणतं भ-
वति—पा० ४ पु० ।

(२) बालकेऽस्ति—पा० ४ पु० ।

(३) अधीष्णु ब्रह्मचर्यं चरेति—पा० ४ पु० ।

घूयादिति । अथापि विहितं वा अनूद्येत कामाद्वार्थः(१)
कल्प्येतेति । विहितानुवचनं न्याय्यम् तत्रानुपपन्नप्रमाणकस्या-
र्थस्याभिधानं कामतः प्रकल्प्येत यो ह्यर्थः प्रमाणतो
न सम्भवति तस्य यदभिधानं तत्र कामतः प्रकल्पनं
सम्भवति यथा जायमानः कुमारकः ऋणवान् भवतीति ।
उपपन्नप्रमाणकस्याभिधानमनुवचनम् यथा जायमानशब्दो गृ-
हस्थवचन इति । कथमवगम्यते गृहस्थ इति ? यज्ञसाधनत्वात् य-
स्मात् यजमानो यज्ञाङ्गं भवति साधने तु प्रयत्नव्यापारो
दृष्टः न फले यथा पाकसाधनेषु काष्ठादिषु न पाके न
लोष्ठादिषु असाधनेषु । शेषं भाष्ये ।

कथं पुनरिदं गम्यते फलार्थिन एतद्ब्राह्मणं भवतीति ?—

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥ (२)

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः । यस्मान्निवृत्ते फलार्थित्वे स-
मारोपणं विधीयते ।

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६३ ॥

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः । यस्मान्निवृत्ते ऽर्थित्वे
प्रव्रजितानां पात्रचयान्तानि कर्माणि न क्रियन्ते यदि चेदं
ब्राह्मणमविशेषेण प्रवर्तते तेन सर्वत्र पात्रचयान्तानि कर्माणि
प्रसज्यन्त इति । शेषं भाष्ये ।

यत्पुनरेतत् क्लेशसन्ततेरविच्छेदादिति ?

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः ॥ ६४ ॥

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः । यथा सुषुप्तस्य

(१) कामार्थत्वादर्थः—पा० ४ पु० ।

(२) इदं सूत्रं न्यायसूचीनिबन्धे न दृश्यते ॥

स्वप्नादर्शने क्लेशानुबन्धो विच्छिद्यते सुखदुःखसाधनानुबन्धश्च
तथा मुक्तस्यापीति तच्च योगिनो मुक्तस्य रूपमुदाहरन्तीति ।

यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ?—

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६५ ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य । विद्यमाना
प्रवृत्तिः क्लेशमन्तरेण प्रतिसन्धानाय न भवतीति धर्माधर्म-
कारणं न भवतीति यावदुक्तं स्यात् । प्रतिसन्धिस्तु पूर्व-
जन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म, तच्च तृष्णाकारितम् । एतच्चोक्तं
वीतरागजन्मादर्शनादिति सूत्रे । कर्मवैफल्यप्रसङ्ग इति चेत् ?
न, कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रसाख्यानात् न—द्रूपो विद्यमाने
कर्मणि मुच्यत इति, अपि तु कर्माणि अन्ते जन्मानि विपच्यन्ते ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६६ ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । नोपपद्यते क्लेशसन्त-
तेर्विच्छेदः । कुतः ? क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । अनादिरियं
क्लेशसन्ततिः स्वभावतः प्रवृत्ता न चासावुच्छेत्तुं शक्येति ।

तत्रैके परिहारं वर्णयन्ति—

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनि-
त्यत्वम् ॥ ६७ ॥ (१)

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् । य-
था प्रागुत्पत्तेरभावोऽनादिरथ च भावेन निवर्त्यते (२) एवमना-
दिः क्लेशसन्ततिरतत्त्वज्ञस्य तत्त्वज्ञानेन विरोत्स्यत इति ।

(१) विश्वनाथपञ्चाननास्तु प्रागुत्पत्तेः इत्यारभ्य अणुश्यामता-
नित्यत्ववद्वेत्यन्तमेकमेव सूत्रं पठन्ति ॥

(२) विरुध्यते—पा० ४ पु० ।

अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा ॥ ६८ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा—यथाणोः श्यामता अनादिश्च अनित्या च एवं क्लेशसन्ततिरपीति । सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनित्यत्वं चेति नित्यानित्यत्वे अवधारयद्भि(१)रुक्तं तत्त्वभावे भाक्तमिति । का पुनरिह भक्तिः ? नित्यमकारणम् अकारणश्च प्रागभावः अनित्यं भूत्वा न भवति । न च प्रागभावोभावे सति(२) भवत्येतत् सामान्यम् । यत्पुनरेतदनादिरणुश्यामतेति ? हेत्वभावादयुक्तम् । अनुत्पत्तिधर्मकमनिसं नात्र हेतुरस्ति इति ।

अयं तु समाधिः—

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६९ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् । कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति चार्थः । अनुभूतविषयप्रार्थना सङ्कल्प इत्युक्तम् । मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीय(३) कोपनीयमोहनीयेभ्यो रागादयः प्रादुर्भवन्ति । । कर्म च निकायनिर्वर्तकं सङ्कल्पापेक्षं रागादीन् जनयाति । दृष्टो हि कश्चित् सत्त्वनिकायो रागबहुलो यथा पारावतादिः । कश्चित् क्रोधबहुलो यथा सर्पादिः । कश्चित् मोहबहुलो यथा जगरादिः । यदि कर्म रागादीन् निर्वर्तयेत् सर्वदा रागादिर्भवेदित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ? न, कारणवैकल्यात्(४) सङ्कल्पाद्यपेक्षं कर्म रागादिकारणम् न निरपेक्षमिति । सुखादीनामपि तर्हि कर्मकारणं(कत्वं) न प्राप्तम् ! न निरपेक्षत्वात् कर्म सुखादिषु कर्तव्ये-

(१) नित्यानित्यत्वावधारयद्भिः—पा० ४ पु० ।

(२) प्रागभावे सति—पा० ४ पु० । (३) व्यञ्जनीय—पा० ४ पु० ।

(४) वैफल्यात्—पा० ४ पु० ।

पु सङ्कल्पं नापेक्षते ऽपि तु स्वकारणसन्निधानापेक्षं सुखादि-
करोति । यथोदत्तेषणादिकर्म नोदनाद्यपेक्षं संस्कारं करो-
ति अनपेक्षं तु संयोगविभागाविति । परस्परनिमित्तत्वं च
रागादीनां दृष्टम्-रक्तो मुह्यति रक्तः कुप्यति कुपितो मुह्यति
कुप्यति रज्यते चेति । यदपीदमुच्यते अनादिः क्लेशसन्त-
तिरिति ? तन्न, अविशेषात्-यथानादिः क्लेशसन्ततिरेवमाध्या-
त्मिका भावाः सर्वेऽनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते न जातु अनुत्प-
न्नपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते । न चैवं किञ्चिदनुत्पत्तिधर्मकं व्ययधर्म-
कं(१) प्रतिज्ञायते अनुत्पन्नपूर्वं तु तत्त्वज्ञानं केवलमुत्पद्यते ना-
न्यः कश्चिदाध्यात्मिको भाव इति ॥

(इत्यपवर्गपरीक्षाप्रकरणम् ।)

इति-औद्द्योतकरे न्यायवार्तिके चतुर्थस्याध्याय-
स्याद्यमाह्निकम् ॥

(१) व्यक्तधर्मकं—पा० ४ पु० ।

चतुर्थेऽध्यायेः

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

तदिदं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यमानं किं विषयमात्रे भवति आहोस्वि-
द्विषयविशेष इति । विषयमात्रे तावदशक्यं तत्त्वज्ञानेन भवितुम् ।
कुतः ? विषयाणामानन्त्यात् । विषयविशेषेऽपि तत्त्वज्ञानविष-
यत्वेन योऽवनिष्टो स विभज्य वचनीयः । तत्र विषयान्तरा-
णामात्मादिप्रमेयव्यातिरेकिणां निराकरणं प्रमेयविशेषविषयत्वा-
त् सूत्रस्य—यत्तदात्मादिसूत्रं न तेन प्रमेयमात्रमभिधीयते ।
प्रमेयमात्राभिधाने हि आत्मादिग्रहणं व्यर्थम्, अपि तु प्र-
मेयविशेषः यस्तत्त्वज्ञानविषयत्वेन व्यतिष्ठमानः संसारव्यव-
च्छेदहेतुर्भवति यश्च मोहविषयत्वात् संसारं प्रतनोति स तत्त्व-
तो ज्ञेय इति । तस्मिन् अयं प्रश्नः किं नु खलु भो यावन्तो वि-
षयाः तावत्सु तत्त्वज्ञानं प्रत्येकमुत्पद्यते अथ कचिदुत्पद्यते इति ? ।
न तावत् प्रत्येकम्—आत्मादेरानन्त्यात् । किमिदमानन्त्यम् ? इय-
त्ताप्रसयाविषयत्वम् । अथ कचिदुत्पद्यते ? यत्र नोत्पद्यते(१)
तत्त्वज्ञानं तत्रानिष्टतो मोहः यत्र मोहस्तत्र रागद्वे-
षाविति रागद्वेषमोहाश्च बन्धनमित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । अथ मन्य-
सेऽन्यविषयं तत्त्वज्ञानमन्यविषयं मोहं निर्वर्तयति ? एवं च स-
सपत्न्यः प्राणिमात्रे प्राप्नोति(२) न हि कश्चित् प्राणी

कस्य चिदर्थस्य तत्त्वं न वेत्ति ? न, मोहार्थापरिज्ञानात्-न तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं मोहोऽपि तु मिथ्याज्ञानं मोहः, तच्च मिथ्याज्ञानं यस्मिन् विषये प्रवर्तमानं संसारबीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति । किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् ? अनात्मन्यात्मप्रत्यय(१) इति । शेषं भाष्ये ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः । शरीरादिदुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तम्, तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य, तद्विषये तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयमहङ्कारं निवर्तयति समाने विषये तयोर्विरोधात् । सर्वं चैतदुक्तं द्वितीयसूत्रे इति ।

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः । कामा विषया इन्द्रियार्था रूपादय उच्यन्ते । तत्र ते विषया मिथ्यासङ्कल्प्यमाना रागादीन् जनयन्ति । कः पुनरेषां मिथ्यासङ्कल्पः ? असाधारणप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन व्यवसायो ममैवैत इति । तान् साधारणतया प्रतिसञ्क्षीत(२) नैते मम दैवचौराग्निदायादसाधारणा इति । एवमेतस्य प्रतिसञ्क्षेपणस्य(३) यो व्यवसायस्तद्विषयो मोहः स निवर्तत इति । तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादीन् प्रतिसञ्क्षीत । किं पुनः प्रसंख्यानं ? शरीरादिषु नैते आत्मान इति व्यतिरेकदर्शनं प्रसंख्यानम् । सोऽयमध्यात्मं बहिश्च विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते । एतच्च त आहुः—

(१) आत्मग्रह-पा० ४ पु० ।

(२) प्रसञ्क्षेपण-पा० ४ पु० ।

(३) प्रसञ्क्षेपणस्य-पा० ४ पु० ।

“जीवन्नेव विद्वान् संहर्षायासाभ्यां मुच्यते” इति ।

अतः परं का चित्सज्ज्ञा भावयितव्या का चिद्वेद्या इत्यु-
पदिश्यते । नार्थनिराकरणं नार्थोपादानं, किं तु यथाव्यवस्थित(१)
एव विषये किञ्चिद्भावनीयं किञ्चित् निराकरणीयमिति ।

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तन्निमित्तं तु अवयव्यभिमानः । तेषां दोषाणां नि-
मित्तमवयव्यभिमानः । तत्रावयवीति सज्ज्ञा भावनीया स्त्री-
सज्ज्ञा हेया सपरिष्कारा(२) पुरुषस्य, परिष्कारो बन्धनं
स्त्रियाः पुरुषसज्ज्ञा सपरिष्कारेति । तत्रापि च द्वे स-
ज्ज्ञे निमित्तसज्ज्ञा अनु (अर्थ)व्यञ्जनसज्ज्ञा च । निमित्तसज्ज्ञा
दन्तौष्ठमिति । दन्तादिषु दन्तत्वादिनिबन्धना सज्ज्ञा (अर्थ)-
व्यञ्जनसज्ज्ञा (च) इत्थं दन्ता इत्थमौष्ठादिति इत्थमिष्यधारोपेण
निमित्तस्य सेयमध्यारोपेण भाव्यमाना(३) सज्ज्ञा मोहः । स च
रागादिकारणमिति हेयः । न पुनरवयवी निराकार्यः(४) प्रमाण-
तस्तथाभावादिति ॥

अपेदानीमर्थं निराकरिष्यता अवयविन्युपपाद्यते ।

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः । सदसतोरुपलम्भात् द्वि-
विधा विद्या । सदसतोरनुपलम्भात् अविद्याऽपि द्विविधैव । एवं
चावयवी यद्युपलभ्यते अथ नोपलभ्यते न कथञ्चन संश-
यात् मुच्यते इति । तत्र तावदुक्तं न विद्याविद्याद्वैविध्यं
संशयस्य कारणम् उपलब्ध्यनुपलब्ध्योः पूर्वपदविशेषणत्वात् ।

(१) व्यवहित-पा० ४ पु० । (२) अनुपरिष्कारा-पा० ४ पु० ।

(३) उच्यमाना-पा० ४ पु० । (४) निराकर्तव्यः-पा० ४ पु० ।

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् । तस्मिन्नवयविनि संशयो न युक्तः पूर्वोक्तानां हेतूनामप्रतिषेधात् तत्र ये ऽवयविनोऽर्थान्तरभावे हेतव उद्दिष्टास्ते न शक्या प्रतिषेद्धुमिति ।

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः(१) ॥ ६ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संशयानुपपत्तिः । नास्त्येव ह्यवयवीति । तद्विभजते—

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः(२) ॥ ७ ॥

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः । अवयवा अवयविनि वर्तेरन् अवयवी वा अवयवेषु । अवयवा अवयविनि वर्तमानाः कृत्स्नेन वर्तन्ते एकदेशेन वा । तत्र तावदवयवा अवयविनि कृत्स्ने न वर्तन्ते अवयवावयविनोः परिमाणभेदात् । अल्प(३)परिमाणोऽवयवो महापरिमाणश्चावयवीति अल्प(४)परिमाणेन महापरिमाणस्याव्याप्तिः । एकद्रव्यश्चावयवः प्राप्नोति । एकावयविवृत्तित्वात् । न चैकद्रव्यं द्रव्यमविनश्यदाधारमस्ति नाप्यवयव्येकदेशेन वर्तते । न ह्यस्यान्ये ऽवयवा एकदेशभूताः सन्ति । तस्मिन्नपि चैकदेशेन वर्तमानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वेति पूर्ववत् प्रसङ्गः ।

अथावयवेषु अवयवी वर्तते ?—

(१) संशयानुपपत्तिरिति-पा० ४ पु० । विश्वनाथसम्मतोऽपि ।

(२) न्यायसूचीनिबन्धे अपि सूत्रमिदं दृश्यते । किं तु विश्वनाथेनानवधृतम् ।

(३) अणु-पा० ४ पु० । (४) अणु-पा० ४ पु० ।

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः(१) ॥ ८ ॥

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः । न तावत् प्रत्ययवयवं कृ-
त्सो वर्तते तयोः परिमाणभेदात् अवयविनश्च एकद्रव्यता-
प्रसङ्गात् । एकावयववृत्तित्वादेकद्रव्योऽवयवी प्राप्नोति एक-
द्रव्यश्चावयवी एकेन द्रव्येणारभ्यत इति सततोत्पत्तिप्रसङ्गः ।
किञ्च एकद्रव्यत्वात्(२) द्व्यणुक(३)मेकस्मिन् परमाणौ वर्तत
इति कारणविभागविनाशाभावात् निसं प्राप्नोति उत्पत्तिमच्च
निसं चोति न दृष्टान्तोऽस्ति । अथाप्यवयवी एकदेशेन
वर्तते ? तथापि अवयविन आरम्भकावयव्यतिरिक्तावयवाः
प्राप्नुवन्ति ये ऽवयवेषु वर्तन्त इति ।

पृथक् चावयवेभ्योऽवयव्यवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेभ्योऽवयव्यवृत्तेः । नाप्यवयव्यतिरेके-
णान्यत्र वर्तते अग्रहणान्निसत्वप्रसङ्गात् च । अवयव्यतिरेकेणा-
न्यत्र वर्तमान उपलभ्येत निसश्च स्यादनाधारं द्रव्यं निसमिति ।

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

न चावयव्यवयवाः । न चावयवानां धर्ममात्रमवयवी ।
कस्मात् ? धर्मस्यावयविनो धर्मिभिरवयवैः पूर्ववत् सम्बन्धो-
ऽनुपपन्नः । न चात्र धर्मिभ्योऽवयवेभ्योऽवयवी धर्मः पृथगुपलभ्यते
नित्यत्वप्रसङ्गादिति च समानम् । अवयवी चैकदेशेन अव-
यवे वर्तत इति अवयवसमूहमात्रमवयवी प्राप्नोति । एक-
स्मिंश्चावयवे एकदेशेन वर्तमानोऽवयवी एकावयवोपलम्भात्
एकदेशेनोपलब्धौ तत्स्थानोऽवयवी गृह्येत न त्वेकतन्तुदर्शने

(१) विश्वनाथेनावधृतम् ।

(२) एकद्रव्यवृत्तित्वात्-पा० ४ पु० ।

(३) एकद्रव्ये यद्द्व्यणुकं-पा० ४ पु० ।

पटोपलब्धिर्भवति । तदेवं मुक्तसंशयोऽभिधीयते नास्त्यवयवीति ।

यत्तावदवयवा आयविनि वर्तन्त इति ? तन्न, अनभ्युप-
गमात्-न कारणं कार्ये वर्तते ऽपि तु कारणे कार्यमिति(१) ।
यत् पुनरेतदवयव्यवयवेषु वर्तमान एकदेशेन वर्तते कृत्स्नो वा
वर्तत इति ? तन्न-

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्र-
श्नः ॥ ११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ।
कृत्स्नमिति च एकदेश इति च भेदविपर्यायेतौ शब्दौ,
न चैतावेकस्मिन्नुपपन्नौ—अनेकस्याशेषता कृत्स्नशब्दस्यार्थः
अशेषस्य कस्य चिदभिधानमेकदेशशब्दस्य । न चैतादिहोपपद्यते
इति । तस्मान्नावयविनि कृत्स्नशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति ।

अवयवान्तराभावे(२) ऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः । अवयवान्तराभावा-
दिति । यद्यवयवव्यतिरिक्तमवयवान्तरं प्रतिपद्येथाः ? तथाप्य-
वयवोऽवयवे वर्तते नावयवीत्यहेतुः अवयवान्तराभावात् नैक-
देशेन वर्तते इति । एकं(३) चानेकत्र वर्तते इति प्रतिजाना-
नो नानुयोक्तव्यः उभयेन व्याघातादित्युक्तम् । यद्यवयवी
नैकदेशेन वर्तते न कृत्स्नो वर्तते अथ कथं वर्तत इति ?
वृत्तिरवयवेषु आश्रयाश्रयिभावः(४) समवायारूपः सम्बन्धः ।
स कथं भवतीति ? यस्य यतोऽन्यत्रात्मलाभानुपपत्तिः स (तव)

(१) किं तु कार्यं कारण इति—पा० ४ पु० ।

(२) अवयवान्तराभावेऽपि इति—पा० २ पु० ।

(३) कथं—पा० ४ पु० ।

(४) आश्रयाश्रितभावः—पा० ४ पु० ।

तत्रैव वर्तत इति—न खलु कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र कार्यद्रव्य-
मात्मानं लभत इति । विपर्ययस्तु कारणद्रव्येषु—न कार-
णानि कार्यद्रव्येषु आत्मानं लभन्त इति । कथं नित्येषु
आश्रयाश्रयिभावः(१) अनित्येषु दर्शनात् सिद्धं नित्येषु—य-
थाऽनित्यानि यत्रोपलभ्यन्ते तत्र वर्तन्ते तथा नित्यान्यपि य-
त्रोपलभ्यन्ते तत्र वर्तन्त इति एतत् समानमनित्यानां नित्यैः ।

रूपान्तरानिर्देशादिति चेत्?—अथ मन्यसे यदि व्यतिरिक्तो-
ऽवयवी भवति तस्यावयव(रूपादे) व्यतिरेकेणावयविनो रूपा-
न्तरं निर्देष्टव्यम् यथाऽचित्रास्तन्तवः पटं चित्र(२)मारभन्त इति ?
न, उपलभ्यमान(३) रूपाद्याधारत्वात्—यदवयविनो रूपमुप-
लभ्यते तदस्य रूपं यथाऽवयवस्य, कार्यकारणभावाभ्युपगमाच्चाऽ-
(४)विरुद्धः—अवयविनो रूपं निर्दिश्यतामिति ब्रुवाणेन अवयवाव-
यविनौ तावदभ्युपगतौ तदभ्युपगमाच्च विरुद्धः एतावानेवायं वि-
वाद इत्यभ्युपेतहानिः । उपेत्य चित्रं (वि)वादं ब्रूमः पटस्य
चित्रं रूपमिति ।

अनेकत्वप्रसङ्ग इति चेत् ?—अथ मन्यसे चित्रं रूप-
मवयविनोऽभ्युपगच्छता ऽनेकरूपोऽवयव्यभ्युपगतो भवति न
चैकं द्रव्यमनेकरूपम्, नाप्यनेकस्मिन् एकामिति(५) ? न, चि-
त्रशब्दस्यैकानेकविषयत्वात्(६)—चित्रशब्देनैकं चाभिधीयते
अनेकं च, चित्रं रूपं, चित्राणि रूपाणीति । न, एकस्मिन्नः

(१) नित्येषु कथमाश्रयाश्रितभावः—पा० ४ पु० ।

(२) पटमात्र—पा० ४ पु० ।

(३) नोपपद्यमान—पा० ४ पु० ।

(४) कार्यकारणभावानभ्युपगमाच्च—पा० ४ पु० ।

(५) नाप्येकस्मिन्ननेकम्—पा० ४ पु० ।

(६) शब्दस्य नैकैकविषय—पा० ४ पु० ।

दृष्टत्वात्—न हि एकस्मिन् चित्रं दृष्टमिति ? नाभ्युपेतहानेः एकं चित्रमित्यनभ्युपगच्छताऽनेकं चित्रमिति हेयम्—एकचित्रसमुच्चयो ह्यनेकं चित्रमिति । अथानेकमचित्रं चित्रमित्युच्यते ? एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः अचित्रं चित्रमिति यथाऽशुक्लं शुक्लमिति । अथाचित्राणि तन्तुरूपाणि संहस्य पटे चित्रं रूपमुत्पादयन्तीति(१) पक्ष आश्रीयते ? एवं चैतस्मिन्न किञ्चिद्वाध्यते । पुटान्तरे प्रसङ्गश्चित्रप्रत्ययस्य—यस्य पटस्य एकं चित्रं पार्श्वं द्वितीयमचित्रं तेन यथैकस्मिन् पार्श्वे तं पटं पश्यतश्चित्रमिति बुद्धिर्भवति(२) एवं पुटान्तरेऽपि चित्रपटबुद्ध्या भवितव्यम् ? भवतैवेदमुक्तम्—यस्य पटस्यैकं पार्श्वं चित्रं स तु पटो न चित्रः पार्श्वस्यापटत्वात् । चित्रप्रत्ययस्तत्र कस्मान्नेति चेत् ? चित्राचित्राभ्यां पार्श्वं पट आरभ्यमाणश्चित्रः पट इति यथा पुटान्तरे(३) चित्रप्रत्यय एवं चित्रप्रत्ययः पुटान्तरेऽपि(४) प्रसक्तः(५) ? न प्रसक्तः—एकस्य चित्ररूपस्यानारम्भकत्वात्—एकस्मिन् पार्श्वे चित्रं रूपं तत्कथमवयविनि रूपाद्यन्तरमारभ्यत इति । एतावच्च शक्यं वक्तुम्—अवयवरूपाभ्यामवयविनि रूपान्तरमारभ्यत इति तथोपलब्धेः । यद्ययमरूपोऽवयवी स्यात् नोपलभ्येत । न तावदवयवरूपादवयविनो ग्रहणं युक्तम्(६) वायोरप्युपलब्धिप्रसङ्गात्—यद्यन्यरूपादन्यस्योपलब्धिर्भवति वायोरप्युपलब्धिः प्राप्नोति, न चैतदस्ति । तस्मात् स्वरूपादवयव्युपलभ्यते । उभयावय-

(१) चित्ररूपमारभन्ते—पा० ४ पु० ।

(२) चित्रपटबुद्धिर्भवति—पा० ४ पु० ।

(३) घटान्तरे—पा० ६ पु० ।

(४) पटान्तरे—पा० ४ पु० ।

(५) प्रसक्तः—पा० ४ पु० ।

(६) न चावयवरूपाभ्यामन्यदवयविनो ग्रहणं युक्तम्—पा० ४ पु० ।

वदर्शनप्रतिसंन्धानाच्चावयावेति रूपोपलब्धिर्भवति । न चैवं सत्यरूपोऽवयवीति—तस्मादवयव्याभिमानः प्रतिषिध्यते सपरिष्काररूपो नावयवीति, यथा रूपादिषु मिथ्यासंकल्पो न रूपादय इति । अयं चार्थो मुनिना श्लोकेन दर्शितः—

“इन्द्रियार्था एनर्थाय यदि स्युरविकल्पिताः ।

सर्वोऽनर्थेन युज्येत चरन्निन्द्रियगोचरः” इति ।

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः इति प्रत्यवस्थितोऽपेदमाह—

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥१३॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः । यथा एकैकः तैमिरिकेण नोपलभ्यते केशसमूहस्तूपलभ्यते तथा एकैकशोऽणुर्नोपलभ्यते अणुसमूहस्तूपलभ्यत इति, तदिदमणुसमूहविषयं ग्रहणमिति ।

स्वविषयानतिक्रमेणोन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद् विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणोन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः । न हीन्द्रियं प्रकृष्यमाणं स्वविषयमतिक्रामति । न हि चक्षुः प्रकृष्यमाणं रसं गृह्णाति नाप्यप्रकृष्यमाणं स्वविषयाद् ग्रहयते, अपि तु स्वविषय एवेन्द्रियस्य प्रकर्षाप्रकर्षापेक्षाणि पटुमन्दभावेन ग्रहणानि भवन्तीति । तत्र पटुग्रहणं—सामान्यविशेषतद्वृत्तां ग्रहणमिति । मन्दं तु ग्रहणं(१) सामान्यमात्रालोचनमिति । सोऽयं तैमिरिकः कश्चित् चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति केशसमूहं च गृह्णाति उभयं हि अतैमिरिकस्य चक्षुषो विषय इति । परमाणवस्त्व-

तीन्द्रिया दर्शनविषयत्वं न, प्रतिपद्यन्ते । संहता ऐन्द्रियका अ-
संहता अतीन्द्रिया इति महान् व्याघातः । अनुपजातविशेषा-
णां दर्शनविषयत्वानुपपत्तेः । तस्मादुत्पद्यते ऽवयवी यो दर्शन-
स्य विषय इति । समुच्चयमात्रं(१) दर्शनस्य विषय इति चेत् ?
अथ मन्यसे दर्शनस्य परमाणुसमुच्चयमात्रं विषयः समुच्चिताः
परमाणवो दर्शनस्य विषयतामुपयान्तीति ? न, समुच्चयस्य संयो-
गभावात्—समुच्चयोऽपि निरूप्यमाणः परमाणुसंयोगः, संयो-
गश्चोपलभ्यमानाश्रय उपलभ्यते । भवति हीदमनेन संयुक्त-
मिति, यश्च विषय उपलभ्यते तस्यानुपलब्धौ चावरणं का-
रणमुपलभ्यते, न तु परमाणव उपलब्धिलक्षणप्राप्ताः । तस्मा-
च्च तेषामावरणादेरग्रहणकारणा(२)दग्रहणमिति ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात्(३) ॥ १५ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रलयात् । यश्चावयविनोऽवयवे
वृत्तिविकल्पादभाव उक्तः सोऽवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः
प्रलयाद्वा निवर्तेत निरवयवाद् वा परमाणुतो निवर्तेत । क-
थमिति ? यथाऽवयव्यवयवेषु वर्तमानः प्रत्येकं सर्वात्मना वा एक-
देशेन वा वर्ततेत्युक्तम्, तथावयवोऽवयवेषु वर्तमानस्तदवय-
वोऽप्यवयवेषु इत्येवं यावत् परमाणुरिति यावद्वा प्रलयो-
ऽनिवृत्तिर्वेति सर्वथोपलब्धि(४)विषयो नास्ति, उपलब्धिविषयं
चाश्रित्यायं वादः किमवयव्येकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना
वर्तत इति । सोऽयमाश्रयं व्याघ्रनात्म(व्या)घाताय कल्पत इति ।

(१) सर्वत्र समुच्चयशब्दस्थाने सञ्चय इत्येव पाठः २ पु० ।

(२) तेषामनावरणादेरग्रहणकारणा-पा० ४ पु० ।

(३) प्रसङ्गश्चाप्रलयात्—पा० ४ पु० ।

(४) सर्वोपलब्धि—पा० ४ पु० ।

न प्रलयोऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

न प्रलयोऽणुसद्भावात् । न चास्ति प्रलयोऽणुसद्भावा-
त् । अयं च खलु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणु-
रिति । परमाणुर्नाम विभागे ऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पी-
यस्तत्रावस्थानात्—लोष्टस्य विभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्प-
तममुत्तरमुत्तरं भवति, स चायमल्पतरप्रसङ्गो यतो निव-
र्तते यतो नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महे(?) इति ।
अथ न परमाण्वन्तो विभागः ? तेन—

परं वा त्रुटिः ॥ १७ ॥

परं वा त्रुटिः । अवयवविभागस्याऽऽनन्त्यात् त्रुटिरमेयः
प्राप्नोति संख्यापरिमाणगुरुत्वैस्तावत्परिमाणस्त्रुटिः इयद-
न्न गुरुत्वं वर्तते (इति) इयन्तश्च परमाणवः संहतास्त्रुटि-
भावमापद्यन्त इति नावधारणं युक्तम् । किं कारणम् ?
यथैवानेकपरमाणुसंघातो हिमवान् संख्यापरिमाणगुरुत्वैरमेयः
तथा त्रुटिरपि भेदस्यानन्त्यात् प्रसज्यते । अथ प्रलयान्तो
विभागः ? सोऽपि न युज्यते विभागस्य विभज्यमानहानानु-
पपत्तेः न प्रलयान्तो विभागः स चायं विभागो विभ-
ज्यमानाधारो विभज्यमानश्च(२) नास्ति विभागोऽस्तीति
व्याघातः । विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सा-
वयवः परमाणुः प्रतिपत्तव्यः । सावयवत्वे च परमाणुशब्द-
स्यार्थो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति ? । ये च
परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा उत भिन्नपरिमाणा
इति ? । यदि समानपरिमाणा ? अवयवावयवविभावो दुरुपपादः

(१) आचक्ष्महे—पा० ४ पु० ।

(२) विभज्यमानाधारश्च—पा० ४ पु० ।

न हि वयं समानपरिमाणानां कचिदवयवावयविभावं प-
श्यामः । अथ भिन्नपरिमाणाः ? न परमाणुः प्रतिषिध्यते
कार्यमिदं परमाणुरिति कृत्वा प्रतिषिध्यते ।

(इति अवयवावयविप्रकरणम् ।)

अथेदानीमानुपलम्भिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह—
आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः । आकाशेन परमाणु-
व्यतिभिन्नः व्यतिभेदादनित्यो घटवदिति ।

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्ये
तदभावः ॥ २० ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा । अथ परमाणोरन्तराकाशं नास्ति
असर्वगतं तर्ह्यकाशं प्रसज्यते ऽन्तःपरमाणूनामसम्बन्धात् ।

आकाशव्यतिभेदादनित्यः परमाणुरित्यभिधानो व्यतिभे-
दार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं भवति आकाशव्यतिभेदादिति ? । यदि
परमाण्वाकाशसम्बन्धो व्यतिभेदः ? तदाऽत्र न किञ्चिद् बाध्यते
न हि आकाशसम्बन्धात् परमाणोर्नित्यत्वमनित्यत्वं वा प्रसज्यत
इति । अथ सम्बन्धमात्रमेवानित्यताकारणं ब्रूयात् ? तथा-
प्याकाशग्रहणं व्यर्थम्—सम्बन्धमात्रस्यानित्यतासाधकत्वात्—न
हि कृतकत्वस्य साधनभावे देवदत्तकृतकत्वादिति युक्तं वक्तुम् ।
संयोगमात्रं चोत्तरसूत्रेणानूद्यते चरितार्थं संयोगोपपत्तेरिति
तदेतदेव पुनरुच्यते इति । तस्मान्नायं (१) व्यतिभेदार्थः ।

अथ परमाण्वन्तःसम्बन्धो व्यतिभेदः ? सोऽपि न युक्तः अकार्यत्वात् परमाणोः ।

अन्तर्बहिरिति कार्यस्य कारणान्तरवचनम्, अकार्यश्च परमाणुस्तस्मान्नान्तर्बहिरिति । अथ परमाण्ववयवसम्बन्ध आकाशेन व्यतिभेदः ? एतदपि तादृगेव, परमाणोरकार्यत्वान्न तस्यावयवा इति । अथ परमाण्ववयवानां विभागो व्यतिभेदः ? सोऽप्यकार्यत्वेनैव प्रत्युक्तः । कार्यस्यावयवा विभज्यन्ते अकार्यश्च परमाणुरिति । तस्मान्नावयवविभागः । उपेत्य परमाणोरवयवान् न तद्विभागस्याकाशं कारणं, कर्मजो हि विभागः तस्याकाशमपि कारणमिति न न्यायोऽस्ति । आकाशं च विभागहेतुत्वेन प्रतिपद्यमानः सर्वभावानामवस्थानं प्रतिपद्येत । न हि सन्निहिते विभागहेतावाकाशे भावानामवस्थानं युक्तम् । अथ सदप्याकाशं निमित्तान्तरमपेक्षते ? तद्व्यतिरेकेणाकाशस्यापि तदुत्पत्तावस्ति सामर्थ्यमिति प्रमाणाभावः । अथान्तः सुषिरं व्यतिभेदः ? एतदपि नास्ति—सर्वतोऽव्यवहितस्य यस्य मध्येऽवयवा न सन्ति तत्सुषिरं, न च परमाणोरवयवाः सन्ति, कुतः सुषिरं व्यतिभेदः । न चान्या गतिरस्ति । तस्मादाकाशव्यतिभेदादिति शून्यमभिधानम् । यत् पुनरेतदाकाशमसर्वगतं प्रसज्यते अन्तःपरमाणुनाऽसम्बन्धादिति ? न, सर्वगतार्थापरिज्ञानात्—नायं सर्वगतार्थो यज्ञास्ति तेन सम्बन्ध इति, अपि तु यन्मूर्तिमत् तेन सर्वेण सम्बन्ध इति(१) सर्वगतत्वार्थः । न च परमाणोर्मध्यमस्ति तस्मान्न तेनासम्बन्धादाकाशमसर्वगतं प्रसज्यत इति ।

(१) तेन सर्वेण सम्बद्धत-पा० २ पु० ।

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम्(१) ॥ २१ ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् । यस्मात् सर्वमूर्तिम-
द्भिः संयोगाः विभवन्ति आकाशे तदाश्रया भवन्ति, श-
ब्दाश्च स्वकारणसन्निधानादुपजायमाना सर्व एवाकाशमाश्रयन्त
इति सर्वगतमाकाशम् ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः । सर्पता क्रि-
यावता द्रव्येणाकाशं न व्यूहते-सर्पतश्च क्रियावतो द्र-
व्यस्य क्रियाहेतुं गुणं न प्रतिवध्नाति । कस्मात् ? अस्पर्शत्वात्
यत् स्पर्शवत् भवति तद्व्यूहते प्रतिवध्नाति च, न त्वेवंधर्मकमा-
काशं तस्मादप्रतिघातीति । स भवान् सावयवे स्पर्शवति द्रव्ये
दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हतीति । उक्तं चात्र—यदि परमा-
णुर्विभज्यते परमाणुर्न स्यात् । किं कारणम् ? विभागे ऽल्प-
तरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानमिति । विनाशश्च प-
रमाणोर्भवन् कारणविनाशाद्वा कल्प्येत कारणविभागाद्वा । उ-
भयं च नास्ति परमाणोरकार्यत्वादित्युक्तम् । तस्मान्नाका-
शाव्यतिभेदादनित्यत्वमिति ।

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः । सावयवाः प-
रमाणवो मूर्तिमत्त्वादिति संस्थानवत्त्वाच्च सावयवा इति । सं-
स्थानवत् सावयवं दृष्टं घटादि, संस्थानवन्तश्च परमाणवः त-
स्मात् सावयवा इति ।

(१) शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतमिति न्यायसूचीनिबन्धे ।
विश्वनाथसम्मतोऽपि ।

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

संयोगोपपत्तेश्च । सावयवत्वं संयोगित्वादिति सूत्रार्थः ।

नन्विदं सूत्रं संस्थानवत्त्वादिसन्नेनैव चरितार्थं संयोगविशेषस्य संस्थानशब्देनाभिधानात् ?, न (च) चरितार्थं, अवयवसंयोगविशेषस्य संस्थान(व)त्वेनाभिधानात् संयोगमात्रं च संयोगशब्देनाभिधीयते इति न दोषः । तत्र मूर्तिर्नामाव्यापिद्रव्यस्य षड्विधं(१) परिमाणम्—अणु महदीर्घं ह्रस्वं परमह्रस्वं परमाण्विति । संस्थानं नाम प्रचयाख्यः संयोगः । संयोगोऽप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति । यत् तावत् मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इति ? तत्र, अनेकान्तात्—यः परमाणोरवयवः स मूर्तिमांश्च निरवयवश्चेत्यनेकान्तः । अथ मूर्तिमत्त्वात् तस्याप्यवयवाः सन्ति ? एवं सति त्रुटिरमेयः प्राप्नोति गुरुत्वसंख्यापरिमाणैरित्युक्तम् । अथ तावन्मूर्तिमद्विभज्यते यावदन्त इति ? अन्तो निरवयव इति वाच्यम्(२) । अथान्तो विभागः ? स न युक्तः विभागस्य विभज्यमानैर्विनाऽनुपपत्तेरिति । एतावच्चैतत् स्यात् परमाण्वन्तो विभागः प्रलयान्तो वा अनन्तो वा, यदि परमाण्वन्तोऽनेकान्तः व्याहृतं भवति परमाणुर्मूर्तिमांश्च न च सावयव इति । कः पुनरत्र व्याघातः ? निरवयवं मूर्तिमन्तं च परमाणुं प्रतिपद्यसे सावयव इति च ब्रवीषि । प्रतिपत्त्या व्याहन्यते । अनन्ते प्रलयान्ते च व्याघातः । त्रुटिरमेयत्वप्रसङ्गः विभागस्य चानाधारत्वप्रसङ्गः । सावयवः परमाणुरिति च प्रतिज्ञापदे व्याहृते । कथमिति ? सावयवशब्दस्यार्थः

(१) अव्यापिनो द्रव्यस्य षड्विधं—पा० ४ पु० ।

(२) इत्युक्तम्—पा० ४ पु० ।

समानजातीयारब्धं समानजातीयाश्रितम् अवयवः तदाधार इति । सावयवः परमाणुरिति ब्रुवता कार्यविशेषः परमाणुरित्युक्तं भवति । कार्यविशेषः परमाणुश्चेति व्याहृतम् । अथैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः प्रतिपद्यते तथा च न परमाणुः सावयव इति नास्यावयवाः सन्ति किं तु कृतकः परमाणुपूर्वकत्वात् । एतच्च न दृष्टान्ताभावात्-एकं कारणमिति न दृष्टान्तोऽस्ति एकेन चारभ्यमाणस्य परमाणोर्न कारणसामग्यपेक्षणमस्तीति न प्रागभावो युक्तः यस्य प्रागभावो नास्ति तस्य चोत्पादोऽपि न युक्तः । अथैकशब्दपूर्वकत्वे सति शब्दादीनां प्रागभावादि प्रतिपद्यते ? तदप्यसिद्धम्-नैकं कारणमस्ति आश्रयाद्यपेक्षः शब्दः शब्दान्तरं करोतीति ।

प्रतिपद्यापि चैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः कः सावयवार्थः कतमस्तत्रावयवः कतमस्तत्रावयवीति ? । अथ कारणमेवावयव इति ? न कार्यपरमाणुकाले कारणपरमाणुरस्तीति सावयवार्थो वक्तव्यः । मूर्तिमत्त्वात् सावयवः परमाणुरिति ब्रुवाणो विकल्पतः पुनः पर्यनुयोज्यः केयं मूर्तिः ? यया मूर्त्या मूर्तिमान् परमाणुरिति, सत्यां च मूर्तौ किमर्थान्तरमनर्थान्तरं वा परमाणोर्मूर्तिरिति ? यदि रूपादिविशेषो मूर्तिर्न भवत्पक्षे तथा मूर्त्या मूर्तिमान् कश्चन । न च रूपादिव्यतिरिक्तं प्रमाणेन परमाणुं प्रतिपद्यते सर्वापकर्षप्राप्ता रूपादय एव परमाणुः न च रूपादिभिरूपादयो रूपादिमन्तः न चानर्थान्तरभावे मनुव्युत्पादनं पश्यामः । ननु दृष्टोऽनर्थान्तरभावेऽपि मनुप्रसयो यथा हस्तिमती सेनोति ? न दृष्ट इति ब्रूमः । यथा च सेना(न)र्थान्तरं तथोक्तमिति । असति चार्थान्तरभूते परमाणावसत्यां च मूर्तौ सावयवाः परमाणवो मूर्तिमत्वादिति वाक्यस्यार्थो रूपादयो रूपादिमन्तो रूपादिमत्वा-

दिति । एतेन पटोमूर्तिमत्त्वात् सावयव इति प्रत्युक्तम् । न च
 रूपादिव्यतिरिक्तं पटं प्रतिघसे न मूर्तिमत्त्वम् अथ च मूर्ति-
 मत्त्वात् सावयवः पट इति च ब्रवीषि । व्यतिरेकाभ्युपगमे
 व्याघातः अनभ्युपगमे नार्थः सिद्ध्यतीति ? दृष्टान्तस्योभयधर्म-
 सिद्धत्वात् न पटे सावयवत्वं मूर्तिमत्त्वार्थ इति । एतेन
 सावयवाः परमाणवः संयोगोपपत्तेरिति व्याख्यातम् । सं-
 योगस्याभ्युपगमे व्याघातः अनभ्युपगमे परमाणुत्वादिति हे-
 त्वर्थः । संस्थानविशेषवत्त्वं तु असिद्धम्—य एवार्थः सावयव-
 त्वादिति स एवार्थः संस्थानविशेषवत्त्वादिति । अथ सं-
 स्थानमसर्वगतद्रव्यपरिमाणं प्रतिपद्येथाः(१) एवं सति मूर्ति-
 मत्त्वेन संस्थानवत्त्वं चरितार्थमिति पृथग् न वक्तव्यम्
 मूर्तिमत्त्वात् संस्थानविशेषवत्त्वाच्चेति । उक्तं चात्र विभागे
 ऽल्पतरुप्रसङ्गस्य यतो नालपीयस्तत्रावस्थानात् अण्ववयवस्य
 चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति । यत् पुनरेतत् संयो-
 गोपपत्तेर्मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्यां सम्बध्यमानः(२) सावयवः ।

अयमेव चार्थः कारिकया गीयते(३)–

“पट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता(४) ।

षण्णां समानदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥” इति ।

परमाणुर्युगपत् षड्भिः सम्बद्ध्यमानः षडंशः प्राप्नोति
 भिन्नदेशत्वात् सम्बन्धानाम् । अथ समानदेशाः सर्वे सं-
 योगाः षण्णां परमाणूनां ? पिण्डः परमाणुमात्रकः प्राप्नोति ।
 यदि द्वे द्वे द्रव्ये अधिकृष्टाभिधीयते ततोऽभिन्नदेशाः । अथ प-

(१) मन्येथाः—पा० ४ पु० । (२) संरुध्यमानः—पा० ४ पु० ।

(३) अभिधीयते—पा० ४ पु० ।

(४) योगात् परमाणोः षडंशता—पा० ४ पु० ।

रमाणूनां(१) सम्बन्धिनं परमाणुमधिकृत्याभिधीयते ? ततोनेकैः
संयोगः समानदेश इति न किञ्चित् बाध्यते ।

यत् पुनरेतत् समानदेशाः परमाणव इति ? तन्नानभ्युप-
गमात्-देशा एव तावत् परमाणौ न सन्तीति कुतः समानदेशा
भविष्यन्ति । न च किञ्चिद् द्रव्यं समानदेशमस्तीत्यसिद्धो
दृष्टान्तः । ननु च कार्यकारणे(२) संयोगिसमानदेशे यथा
घटः पटेन सम्बद्ध्यते तन्तुना तदंशुना च तन्वाश्रयेण-
त्यादि ? । एतदनभ्युपगमेन प्रत्युक्तम् । समानदेशास्तत्र
संयोगा इति न कार्यकारणे न च संयोगा अपि द्वे द्वे
अधिकृत्येति । पण्णां समानदेशत्वादिति वाक्यं न द्रव्यस-
मानदेशतायां व्यवतिष्ठते न संयोगसमानदेशतायामिति ।

यत् पुनरेतद्दिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यते ? क
एवमाह दिग्देशभेदोऽस्तीति, दिग्देशभेदाश्च दिशः संयोगाः ।
परिकल्पितांश्च दिग्देशभेदान् कल्पयित्वा परमाणोर्दिग्देशभे-
दोऽभ्युपगम्यते, मुख्यतस्तु न दिग्देशभेदो नापि परमाणोर्भे-
दः परमाणुर्दिशा सम्बद्ध्यत इति—एतावन्मात्रं विद्यते एतच्च न
किञ्चित् बाधते । छायावृत्ती तर्हि न प्राप्नुतः परमाणोरदेशत्वा-
दिति ? न देशवत्त्वाच्छायावृत्ती, किं तर्हि ? मूर्तिमत्स्पर्शवत्त्वात्
मूर्तिमत् स्पर्शविशिष्टं द्रव्यं द्रव्यान्तरमावृणोति । किमिदमावृणो-
ति ? स्वसम्बन्धित्वेनेतरस्य सम्बन्धं(३) प्रतिषेधतीति । छाया तु
तेजःपरमाणोरावरणात् मूर्तिमता परमाणुना तेजःपरमाणुरा-
व्रियते यत्र(४) चास्यावरणं तत्र छायेति विरलतेजःसम्ब-

(१) ततो भिन्नदेशा अथ परमाणूनां-पा० ४ पु० ।

(२) कार्यकारणे-पा० ४ पु० ।

(३) सम्बन्धित्वं-पा० ४ पु० । (४) यस्य-पा० पु० ।

न्धीनि द्रव्यगुणकर्माणि छायेत्यभिधीयते सर्वतो व्या-
वृत्ततेजःसम्बन्धीनि तु तानि तमःसञ्ज्ञकानीति । तदेवं छाया-
वृत्त्यो(१)रन्यथासिद्धत्वादहेतुः । एतेन क्रियावत्त्वात् स्पर्श-
वत्त्वाद् द्रव्यान्तरारम्भकत्वात् क्रियाकारणसंस्काराश्रयत्वा-
त्(२) परत्वापरत्ववत्त्वादित्येवमादि प्रत्युक्तम् । कथमिति ? यथा
मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इत्येतस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादोषा हेतु-
दोषाः तथा सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु परपक्षाभ्युपगतेषु हेतुषु यथासम्भवं
विरुद्धासिद्धानैकान्तिकादिदोषभेदा वक्तव्या इति । शेषं भाष्ये ।

ये तु क्रियावत्त्वादिभिः परमाणूनामनित्यत्वं साधय-
न्ति तैः क्रियावत्त्वं व्यञ्जकं वा कारकं वाऽवश्यमभ्युपगन्त-
व्यम् । यदि क्रियावत्त्वमनित्यत्वस्य कारकं ? यदाक्रियं तन्नित्यं
प्राप्नोति । अथ जन्म क्रियेत्यभिधीयते ? तदाऽनित्याः परमाणवो
जन्मवत्त्वादिति हेत्वर्थः जन्मवत्त्वमसिद्धं परमाणूनामिति । अथ
क्रियावत्त्वं व्यञ्जकमुच्यते ? व्यञ्जकत्वे ऽप्यन्यतोऽनित्यत्वं पर-
माणूनां वक्तव्यम् । न ह्ययं व्यञ्जकस्य धर्मो यद्व्यञ्ज्यं वस्तु
कुर्यात् अपि तु अन्यतो भूतं हेतुर्व्यनक्ति । न हि प्रदीपोऽस-
न्तमर्थं (जनयित्वा) प्रकाशयति । परसिद्धोत्क्षेपणादिक्रियाभ्यु-
पगमे विरुद्धः । एतेन घटादिदृष्टान्तो व्याख्यातः । क्रियावत्त्वं
च क्रियासमवायः तदभ्युपगमे विरुद्धः अनभ्युपगमे ऽनि-
त्यः परमाणुः परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः । मतुपश्चार्थान्तरे दृष्ट-
त्वाद् विरुद्धः अनर्थान्तरे दृष्टान्ताभावः । एवं शेषाणि वाक्या-
नि विकल्प्य यथासम्भवं दोषा वक्तव्या इति । अथ परपक्षसिद्धा-

(१) छायावरणयोः—पा० ४ पु० ।

(२) संस्कारप्रत्ययत्वात्—पा० ४ पु० ।

नेतानभ्युपैति(१) यदि प्रमाणतोऽभ्युपैति ? कथं परपक्षसिद्धाः ।
अथ न प्रमाणतः ? कथं स्वयमनुपलब्धो धर्मः परप्रतिपादनायो-
पादीयत इति ॥

(इति निरवयवप्रकरणम् ।)

यदिदं भवान् बुद्धीराश्रित्य विषयाः सन्तीति मन्यते-
मिथ्याबुद्ध्य एताः—यदि हि तत्त्वबुद्ध्यः स्युः बुद्ध्या विवेचने-
क्रियमाणे बुद्धिविषयाणां याथात्म्य(२)मुपलभ्येत—

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपल-
ब्धिस्तन्त्वपकर्षणे(३) पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनु-
पलब्धिः ॥ २६ ॥

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिः त-
न्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः । य एते
बुद्धिविषया गदादयो घटादयश्च नैते तत्त्वतः सन्ति ? कस्मात् ?
बुद्ध्या विविच्यमानानां भेदशोऽग्रहणात् । यथाऽयं तन्तुरयं त-
न्तुरयं तन्तुरिति बुद्ध्या तन्तुषु विविच्यमानेषु न पटः कश्चि-
दस्ति यः पटबुद्धेः विषयः स्यादेव(४)मंशुषु बुद्ध्या विवि-
च्यमानेषु, एवं तदवयवेषु तावद् यावत् परमाणुः, परमाणवो-
ऽपि भागशो विविच्यमाना(५)स्तावत् यावत् प्रलय इति । तदेवं
सर्वस्यासत्त्वे गदादिबुद्ध्यो घटादिबुद्ध्यश्च मिथ्याबुद्ध्य इति ॥

(१) एतान् धर्मानभ्युपैति—पा० ४ पु० ।

(२) यथार्थता—पा० ४ पु० ।

(३) न याथात्म्योपलब्धिस्तन्त्वपकर्षे—इति कचित् । न याथा-
र्थस्योपलब्धिस्तन्त्वपकर्षे—पा० ४ पु० ।

(४) भवेदेव—पा० ४ पु० । (५) विभज्यमाना इति २ पु० पा० ।

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

व्याहतत्वादहेतुः । बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां सर्वभावानुप-
पत्तिरित्युक्तम् । कस्माद् ? व्याघातात् । को व्याघातः ? सहासम्भवः
यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां न सर्वभावानुपपत्तिः । अथ सर्व-
भावानुपपत्तिर्न बुद्ध्या विवेचनं सर्वभावानामिति । सर्वभावा-
नुपपत्तिरिति ब्रुवाणः प्रमाणं पर्यनुयोज्यः यदि प्रमाणं ब्र-
वीति व्याहतं भवति । अथ न ब्रवीति अर्थोऽस्य न सिद्ध्यति
प्रमाणाभावात् । अथाप्रामाणिकी सिद्धिः ? सर्वभावोपपत्तिः क-
स्मान्न सिद्ध्यति । यश्च सर्वभावानामभावो भावेष्वितरेतरापेक्षसि-
द्धेरित्येतस्मिन् वादे दोष उक्तः स इहापि द्रष्टव्य इति ।

यत् पुनरेतत् यदि तन्तुव्यातिरिक्तं पटादिद्रव्यं स्यात् तन्तुषु
बुद्ध्या विविच्यमानेषु पृथगुपलभ्येतेति ?

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् । कारणद्रव्याश्रितं कार्यं त-
स्मात् न पृथगुपलभ्यत इति । विपर्यये हि पृथग्ग्रहणात् ।
यत्र कार्यकारणभाव आश्रयाश्रितभावश्च नास्ति तत्र पृथ-
ग्ग्रहणमिति ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः । यदस्ति यथा च यन्नास्ति
यथा च तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिद्ध्यतीति । शेषं
भाष्ये ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्धा ॥ ३२ ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः । यथा

स्वप्ने विषया न सन्ति अथ च विषयाभिमानः एवं न प्रमाणानि न प्रमेयाणि सन्ति अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानः ।

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नाविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वेति न, प्रमाणाभावात् स्वप्नान्तवदविद्यमानेषु विषयेषु अभिमान इत्यत्र न हेतुरुच्यते इति स्वप्नान्ते चासन्तो विषया इति को हेतुरिति । ख्यातिरिति चेत् ? अयं जाग्रदवस्थोपलब्धानां विषयाणां चित्तव्यतिरेकिणामसत्त्वे हेतुः ख्यातिः स्वप्नवदिति ?, न दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वात्—य एते स्वप्नावस्थायां विषयाः ख्यान्ति न ते चित्तव्यतिरिक्ता इति अत्र को हेतुः प्रतिबुद्धेनानुपलम्भान्न सन्तीति । अथ मन्यसे यस्मात् प्रतिबुद्धेन नोपलभ्यन्ते तस्मान्न सन्तीति ?, न, विशेषणोपादानात्—ये प्रतिबुद्धेनोपलभ्यन्ते सन्तीति प्राप्तं व्यर्थं वा विशेषणं प्रतिबुद्धेनानुपलम्भादिति । यदि चोपलभ्यमानं जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां विषयमसन्तं मन्यसे (१) अथ चित्तमस्तीत्यत्र को हेतुरिति । विपर्यये च सामर्थ्याभावादहेतुः जाग्रतोऽनुपलब्धेरिति । यद्युपलब्धिः सत्त्वसाधनं ततोऽनुपलब्धिरसत्त्वं साधयति विपर्यये हि हेतोः सामर्थ्यं दृष्टमिति । न चित्तव्यतिरेकिणो विषया ग्राह्यत्वात् वेदनादिवादिति—यथा वेदनादिग्राह्यं न चित्तव्यतिरिक्तं तथा विषया अपि वेदना-सुखदुःखे, चित्तं ज्ञानमिति, सुखदुःखाभ्यां चान्यं ज्ञानमिदमसिद्धो (२) दृष्टान्तः सुखदुःखे ग्राह्ये ग्रहणं ज्ञा-

(१) प्रतिपद्यसे—पा० ४ पु० ।

(२) सुखदुःखाभ्यां चान्यं वेदनादिग्राह्यं न चित्तव्यतिरिक्तज्ञानमित्यसिद्धो—पा० ४ पु० ।

नामिति(१) ग्राह्यग्रहणभावादन्यत्वम् । अथाभिन्नं विज्ञानं वे-
दनायास्तथापि ग्राह्यं च गृहीतिश्च एकमिति न दृष्टान्तो-
ऽस्ति । न हि कर्म च क्रिया च एकं भवतीति । अथैकत्वं
प्रमाणवृत्तमनपेक्ष्य प्रतिपद्येथाः ? तथापि चत्वारः स्कन्धा इति
शास्त्रव्याघातः । अथ चतुष्टुं न प्रतिपद्यते दृष्टं विज्ञानमात्र-
मेवाभ्युपगम्यते ? सोऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुयोक्तव्यः बाह्यस्या-
ऽऽध्यात्मिकस्य च विज्ञानभेदेहेतोरभावात्(२) कथं विज्ञानभेद
इति । स्वप्नवद्विज्ञानभेदं यदि प्रतिपद्यते ? सोऽपि दृष्टानु-
भूतानां भावानां भावनावशेन विज्ञानभेदं प्रतिपादायित-
व्यः । अथ स्वप्नपक्षे ऽपि भावनाभेदाद् विज्ञानभेदं प्रतिप-
द्येत सोऽपि भाव्यभावकयोर्भेदेन(३) प्रत्यवस्थेयः नाभिन्नं भा-
व्यं भावकं चेति । ये चैते स्वप्नादिप्रत्ययाः सुरविमानोद्या-
नपानभेदानुविधायिनः ते मिथ्याप्रत्यया इति, मिथ्याप्रत्यया-
नां च जाग्रदवस्थाप्रत्ययसामान्याद्भावः । ममापि सर्व एव
मिथ्याप्रत्यया भविष्यन्तीति ब्रुवाणः प्रधानमनुयोक्तव्यः न च
निःप्रधानं विपर्ययप्रत्ययं पश्याम इति । चित्तव्यतिरोक्तिं च वि-
पर्ययमप्रतिमद्यमानः साधनदूषणस्वभावं पर्यनुयोक्तव्यः । यदि
बाह्यस्वभावकं ? व्याघातः । अथ चित्तस्वभावकं ? न चित्तेन
परः प्रतिपाद्यते इत्यर्थोऽस्य न(४) सिद्ध्यति । न हीतरस्वप्नमना-
ख्यातमितरो विजानातीति । अथ शब्दाकारं चित्तं प्रतिप-
द्यते ? तेनापि शब्दाकारं चित्तमित्याकारार्थो वक्तव्यः । आ-

(१) विज्ञानमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सोऽपि दृष्टविज्ञानहेतोरभावात्—पा० ४ पु० ।

(३) भाव्यभावकवर्गयोर्भेदेन—पा० ४ पु० ।

(४) इत्यर्थो न—पा० ४ पु० ।

कारो हि नाम प्रधानवस्तुसामान्यादतस्मिन्नादिति प्रत्ययः ।
न च भवत्पक्षे शब्दो विद्यत इति शब्दाकारं चित्तमिति नि-
रभिधेयं वाक्यम् । चित्तव्यतिरिक्तं विषयमप्रतिपद्यमानो जा-
ग्रत्स्वप्नावस्थयोर्भेदं पर्यनुयोज्यः जाग्रदवस्थायां विषया
न सन्ति स्वप्नावस्थायामपीति इयं स्वप्नावस्था इयं जा-
ग्रदवस्थेति कुत एतत् । धर्माधर्मव्यवस्था च न प्राप्नो-
ति(?) यथा स्वप्नावस्थायामगम्यागमनाद्धर्मोत्पत्तिर्न भवत्येवं
जाग्रदवस्थायामपि न स्यात् । अथ निद्रोपघातानुपघातौ भे-
दं जनयत इति प्रतिपद्येत ? तदपि तादृगेव निद्रोपघातश्चेत-
सो वैकृत्यहेतुरिति कथमवगम्यते । अथ विज्ञानस्य स्पष्टता-
मस्पष्टतां च भेदं प्रतिपद्येत ? विषयमन्तरेण ज्ञानस्य स्पष्टता-
ऽस्पष्टताच वक्तव्या । असत्पथे विज्ञानभेदो दृष्ट इति चेत् ?—
अथ मन्यसे यथा तुल्यकर्मविपाकोत्पन्नाः प्रेताः पूयपूर्णां न-
दीं पश्यन्ति, न तत्र नद्यस्ति, न पूयं, न ह्येकं वस्त्वनेका-
कारं भवितुमर्हति, दृष्टश्च विज्ञानभेदः केचित् तामेव जल-
पूर्णां पश्यन्ति केचित् रुधिरपूर्णामिषतोऽवसीयते (यथा)ऽध्या-
त्मेनिमित्तापेक्षमसति बाह्ये निमित्ते विज्ञानमेव तथोत्पद्यते
इति ? न व्याघातात्—असति बाह्ये विज्ञानमेव तथेति ब्रुवाणः
प्रष्टव्यो जायते कथं तथेति । यदि रुधिराकारं विज्ञानं ? रुधिरं
तर्हि वक्तव्यं किं रुधिरमिति, एवं जलाकारं नद्याकारं च व-
क्तव्यं, पूयपूर्णां पश्यन्तीति च वाक्यस्य पदानि प्रत्येकं विचार्य
माणानि रूपादिस्कन्धाभावे निर्विषयाणि भवन्ति, देशादि-
नियमश्च न प्राप्नोति, एकस्मिन् देशे नदीं पूयपूर्णां पश्य-

न्ति न देशान्तरेषु, असत्यर्थे नियमहेतुर्वक्तव्यः । यस्य पुनर्विद्यमानं केनचिदाकारेण व्यवस्थितं तस्य शेषो मिथ्याप्रत्यय इति युक्तम् । मिथ्याप्रत्ययाश्च भवन्तो न प्रधानं बाधन्तः(१) इति पूयादिप्रत्ययानां प्रधानं वक्तव्यमिति—यथा पूयादिप्रत्ययानामेवं मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णासलिलानामिति । कर्मणो वासनान्यत्र फलमन्यत्र कल्प्यत इति । अस्यार्थोयत्रैव किल कर्म तत्रैव किल फलेन भवितव्यम् यस्य तु चित्तव्यतिरेकिणो विषयास्तस्यान्यत्र कर्मान्यत्र फलमिति व्यधिकरणे कर्मफले भवत इति ? । तन्नानभ्युपगमात्—न मया कर्मफले व्यधिकरणे अभ्युपगम्येते आत्मनि कर्म तत्रैव फलमित्यदोषः । मदीयाचित्तात् अर्थान्तरं विषयाः सामान्यविशेषवत्त्वात् सन्तानान्तरचित्तवत् । प्रमाणगम्यत्वात् कार्यत्वादनित्यत्वात् धर्मपूर्वकत्वाच्चेति ।

एवं च सति—

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिसानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिसानप्रणाशवत् प्रतिबोधे । स्थाणौ पुरुषाध्यवसायो मिथ्योपलब्धिः तत्त्वज्ञानेन च मिथ्याध्यवसायः स निवर्तते नार्थः स्थाणुपुरुषलक्षणः न ह्यसौ स्थाणुर्न भवतीति यथा स्वप्नोपलब्धानां येऽध्यवसायाः ते जाग्रदवस्थोपलब्ध्या निवर्त्यन्ते नार्थो विषयसामान्यलक्षण इति । शेषं भाष्ये ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भादप्रतिषेधः । मिथ्याबुद्धोर्निमित्त-

(१) प्रधानप्रत्ययं बाधन्त—पा० ४ पु० ।

तमस्ति । किं पुनस्तत् ? सामान्यदर्शनं विशेषादर्शनमविद्य-
मानविशेषाध्यारोप इति । मिथ्याबुद्धिं प्रतिपद्यमानेन तस्या-
निमित्तं वक्तव्यं निमित्तं च प्रतिपद्यमानेनार्थोऽभ्युपेय इति ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः । तत्त्वं स्थाणु-
रिति प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरलोपे मिथ्याबुद्धिर्भ-
वतीति । शेषं भाष्ये ।

(इति बाह्यार्थभङ्गानिराकरणप्रकरणम् ।)

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् । अथ
तत्त्वज्ञानं कथमुत्पद्यत इति ?

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् । शेषं भाष्ये ।

व्यापकत्वादन्तः—करणस्य प्रसाहारो न युक्त इति
चेत् ?—अथ मन्यसे व्यापकमन्तः—करणं तत्कथं प्रत्या-
हियत इति चेत् ? नोक्तोत्तरत्वात्—यथा न व्यापकमन्तः-
करणं तथोक्तमधस्तात् । अणुत्वात्(१) स्वाङ्गगतीक्षणानु-
पपत्तिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे यस्याप्यन्तःकरणमणु तस्यापि
स्वाङ्गगतिवीक्षणं(२) न, प्राप्नोति युगपद्वस्ते चक्षुषि चाऽ-
सन्निधानात् ?, न शरीरात्मनःसंयोगयौगपद्यात् प्रयत्नदर्शनयो-
र्युगपदुत्पत्तेः । स्वात्मशरीरसम्बन्धश्चात्मनःसम्बन्धश्च(३) युगपद्
भवति । तत्रात्मनःशरीरसम्बन्धात् स्वाङ्गगतिरात्मनःसम्ब-
न्धाच्चक्षुषः प्रेरणम् तथा स्वाङ्गगतिः प्रयत्नाद्भवतीति दर्शनं

(१) अल्पत्वात्—पा० ४ पु० ।

(२) स्वाङ्गगतेरीक्षणं—पा० ४ पु० ।

(३) समर्थश्चात्मनः समर्थश्च—पा० ४ पु० । एवमग्रेऽपि ।

चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निधानादिति । न चात्मनः प्रदेशाः सन्तीत्युच्यते । प्रदेशवति चात्मनि अन्येनात्मप्रदेशेन मनः सम्बध्यते अन्येन शरीरमिति स्वाङ्गगतीक्षणादिदोषः । यस्य पुनर्निष्प्रदेश एवासौ तस्यैव दोषो न भवतीति शरीरसम्बन्धेनात्ममनःसम्बन्ध इति ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् । नोपपद्यते समाधिविशेषाभ्यासः अबुभुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तेः यथा स्तनयित्राः शब्दप्रभृतिषु इति ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च(१) । क्षुत्पिपासाभ्यां चानिच्छतोपि(२) बुद्ध्य (एव) उत्पद्यन्ते इति न युक्तः समाधिविशेषः ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः । पूर्वकृतः—पूर्वशरीराभ्यस्तः समाधिविशेषः तस्य फलं धर्मः तत्कृतः पुनः समाधिविशेष इति समाधिविशेषाच्च बाह्यविषयाभिभवः लौकिकस्यापि तावत्समाधिविशेषान्नस्थितस्य बाह्यविषयोपनिपाते बुद्ध्यो नोत्पद्यन्ते किं पुनर्योगिन इति । यदि बाह्यविषयोपनिपाते अर्थज्ञानानि प्रादुर्भवन्ति ? अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः । मुक्तस्यापवर्गे बाह्यविषयविशेषोपनिपातो(३) विद्यत इति बुद्ध्युत्पादप्रसङ्गः ॥

(१) क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च—इति कचित् ।

(२) चानिवृत्तोऽपि—पा० ४ पु० ।

(३) विषयोपनिपाते—पा० ४ पु० ।

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

अपवर्गे ऽप्येवंप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् । सति शरीरे बाह्यविषयो ज्ञानोत्पत्तिकारणम्, नान्यर्थेति सूत्रार्थः ॥

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तदभावश्चापवर्गे । तस्य शरीरादेरुपलब्धिकारणस्याभावोऽपवर्ग इति । तस्मात् सर्वदुःखमोक्षो(१)ऽपवर्गे इति । यस्मात् सर्वं दुःखबीजं दुःखं चापवर्गे विच्छिद्यते तस्मात् सर्वदुःखेन विमुक्तिरपवर्गः ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ।

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः(२)

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्ताद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

(प्र)ज्ञानग्रहणाच्चाभ्यासः ताद्विद्यैश्च सह संवादः । ज्ञानग्रहणं शास्त्रग्रहणं, ताद्विद्या-यत्नमुपायं बुद्ध्यन्त इति ताद्विद्या इत्यविभक्तार्थं वचनम् ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयार्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्ट इत्येवमादि सूत्रम् । एतत् तु निगदेनैव नीतार्थम् ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

(१) सुखदुःखमोक्षो-पा० ४ पु० ।

(२) नियमाभ्याससंस्कारः-पा० ४ पु० ।

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे तमभ्युपेयादिति वर्तते ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररो-
हसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं(१) जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरणार्थं
कण्टकशाखावरणवादिति। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानेनैतत्कर्तव्यमिति सूत्रार्थः।

विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य—

ताभ्यां विगृह्य कथनम्(२) ॥ ५१ ॥

ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबु-
भुत्सयेति। विद्यापालनार्थं चैतत् न लाभपूजारूपात्यर्थमिति(३) ॥

प्रवृत्तिदोषसम्बद्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चितः ।

फलं दुःखं विमुक्तिश्च तदुपायश्च कीर्तिताः ॥

इति—औद्द्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम्(४) ॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

(१) प्रतिपक्षहीन—इत्यधिकम् ४ पु० ॥

(२) न्यायसूचीनिबन्धानुसारेणैदं सूत्रमेव । भाष्यमित्यन्ये ।

(३) ताभ्यां विगृह्य कथनमिति सूत्रम् । यस्तु कुदर्शनवलाहित-
मिथ्याज्ञानमवलम्ब्य दुर्विदग्धतया सद्विद्यावैराग्याद्धा लाभपूजा-
ख्यात्यर्थितया कुहेतुभिरीश्वराणां जनाधाराणां पुरतो वेदब्राह्मण-
परलोकादिदूषणे प्रवृत्तस्तं प्रति वादी समीचीनं दूषणमप्रतिभयाऽप-
श्यन् जल्पवितण्डे अवतार्य विगृह्य जल्पवितण्डाभ्यां तत्त्वकथनं
करोति विद्यापरिपालनाय । माभूदीश्वराणां मतिविभ्रमेण तच्च-
रितानुवर्त्तिनीनां प्रजानां धर्मविलुप्त इदमपि प्रयोजनं जल्पवितण्डयोः
न तु लाभख्यात्यादि दृष्टम् । न हि परहितप्रवृत्तपरमकारुणिको
मुनिर्दृष्टार्थं परपांसुलोपायमुपदिशतीति तात्पर्यटीकायां वाच-
स्पतिमिश्राः ।

(४) इति श्रीमदुद्द्योतकराचार्यविरचितं न्यायसूत्रचतुर्थाऽध्याय-
वार्तिकं समाप्तम्—पा० ४ पु० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

जातेः संक्षेपेणोक्ताया विस्तरो वक्तव्य इतीदमारभ्यते(१)
साधर्म्यादि सूत्रम्—

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्णविण्यविकल्पसा-
ध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकर-
णहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धनित्यानि-
त्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

तत्र जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते यः प्रतिरोधासमर्थो हेतुः ।

जातेः प्रयोगप्रतिषेधादसदुत्तरत्वाच्चारम्भो न यु-
क्तः ?—छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनमिति प्रति-
पिद्धा जातिः, न च जातिः सदुत्तरमतश्च जातेः प्रयोगो न
युक्तः ? न, आरम्भप्रयोजनस्योक्तात्वा—दुक्तं जातेरारम्भप्रयोजनं
स्वयं च सुकरः प्रयोग इति । साधुमाधननिराकरणार्थं वा
प्रयोगः—यदा तु वादी परस्य साधनं साध्विति मन्यते लाभ-
पूजाख्यातिकामश्च भवति तदा जातिं प्रयुक्ते कदाचिदयं
जात्युत्तरेणाकुलीकृतो नोत्तरं प्रतिपद्येत उत्तराप्रतिपत्त्या च
निगृह्यते । अनभिधाने (च) जातेरेकान्तजयः परस्येत्यैकान्तिकाव

(१) अथ प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्च
तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं पञ्चमाध्याय आरभ्यत इत्यत आह ।
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विरुद्धाज्जातिवहुत्वमिति भा-
ष्यम् । तस्यार्थमाह वार्त्तिककारः जातेः संक्षेपेणोक्ताया इत्यादि ।
इति तात्पर्यटीकायां घाचस्पतिमिश्राः ।

पराजयाद्वरमस्तु सन्देह(१) इति युक्तो जातेः प्रयोगः ।

असाधुसाधननिराकरणार्थमित्यन्ये—एकेतु जातेः प्रयोगं मन्यन्ते असाधुसाधननिराकरणार्थमेवं चाहुः असाधौ तु साधने प्रयुक्ते य आसां प्रयोगः सोऽनभिज्ञतया साधनदोषस्य, तदोषप्रदर्शनार्थं वा प्रसङ्गव्याजेनेति । एतत्तु न युक्तम्—प्रयोजनाभावात्(२) यदि तावदसाध्वेतत्साधनमिति प्रतिपद्यते य एवास्य दोषो बुद्धः स एव वक्तव्यो न जात्यभिधानेन(३) प्रयोजनमस्ति । अथ न बुद्ध्यते ? किमिति जार्ति प्रयुङ्क्ते(४) न ह्यनवबुद्ध्यमानः शक्नोति प्रयोक्तुम् । अथानवबुद्ध्यमानोपि (प्रयुङ्क्ते) यत्किञ्चिद् ब्रूयात् नियमो न स्यात् । एतेनानैकान्तिके पञ्चानां प्रयोगः प्रत्युक्तः—य आहुरनैकान्तिके साधने परेण प्रयुक्ते पञ्च जातयः प्रयोक्तव्या इति, तदप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । कथमिति ? बुद्ध्वा तदेव वक्तव्यमबुद्ध्वा अज्ञानमिति । एतेन युक्तायुक्तयोः पूर्वापरभावः प्रत्युक्तः । अयुक्ते साधने अयुक्तमुत्तरं युक्ते युक्तमिति । युक्तं च नाम (यव) प्रतिज्ञादिदोषोद्भावनं नासौ जातिः, उत्तरमेव तदिति जातिलक्षणापरिज्ञानादयुक्तमेतदपीति ।

समीकरणार्थं प्रयोगः समः साधर्म्यमेव समं वैधर्म्यमेव(५) सममिति समार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्यः । समीक्रियतां परपक्षो मावाकारि अयं तु समीकरणार्थं प्रवर्तते यथा लोके कुटुम्बार्थं घटत इति । विशेषहेत्वभावो वा समार्थः न भवता

(१) चरं तत्सन्देह—पा० ६ पु० ।

(२) प्रयोजनासङ्गाभावादिति २ पु० पा० ।

(३) जात्यभिधाने—पा० ६ पु० ।

(४) प्रत्युक्षीत इति टीकासम्मतः पाठः ।

(५) समं वैधर्म्यमेव—इति नास्ति ६ पु० ।

विशेषहेतुः कश्चिदपदिश्यत इति । एनमर्थमुररीकृत्य प्रवर्तते यथाभूतं भवतः साधनं तथाभूतं ममापीति । न च सर्वापदेशव्याप्तिरव्यापकत्वात् । न हि सर्वापदेशे सर्वा जातयः प्रवर्तन्ते, न हि वैधर्म्येण स्थापनायामुत्कर्षापकर्षवर्णवर्णविकल्पसमाः प्रयोक्तुं शक्यन्त इति । न च वादिप्रतिवादिनोस्तुल्यता समार्थः जातेरसदुत्तरत्वात्—नियमेनैव जातिवाद्यसद्वादी भवति वादिनांतु सदसद्वादित्वे अनियम(१) इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

प्रतिषेधाविति । साधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानं, वैधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतेन साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः यथा—अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकं कुम्भाद्यनित्यं दृष्टम् । यद्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्यः नित्येनाप्याकाशेन साधर्म्यममूर्तत्वमस्तीति नित्यः(२) प्राप्तः इति । एतस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादित्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः नित्यसाधर्म्यमप्याकाशेनामूर्तत्वमस्त्यतो नित्यः प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्यस्मिन् साधर्म्ये न नित्यः ? न तर्हि वक्तव्यमनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । सेयं जातिविशेषहेत्वभावं दर्शयति । विशेषहेत्वभावाच्चानैकान्तिकदेशेनाभासा इति । एवं वैधर्म्येणोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्येणोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः यथा तस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादनित्य इत्युक्ते यदि नि-

(१) अनियमप्रसङ्गः—पा० ६ पु० ।

(२) अमूर्तत्वमस्त्यतो नित्यः—पा० ६ पु० ।

त्याकाशवैधर्म्यादनित्यः अनित्येनापि घटेनास्य वैधर्म्यममूर्त-
त्वमतो नित्यः प्राप्तः । तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादित्युक्ते य-
द्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्यः वैधर्म्यमप्यस्यास्त्यमूर्तत्वमतो नित्यः
प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्येतस्मिन्(१) वैधर्म्ये न नित्यः(२) न
तर्ह्ययमेकान्तोऽनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति ।
सोऽयं विशेषहेत्वभावः ॥

अनयोरुत्तरम्—

गोत्वाद्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

गवाश्चसाधर्म्ये सत्त्वादौ समाने, वैधर्म्ये चैकशफत्वादौ सा-
धर्म्यात् सत्त्वादौ रश्चो न भवति । न च वैधर्म्यादेकशफत्वादेरगौ-
र्गो भवति । किं कारणम् ? एकस्यानन्वयादेकस्य चाव्यावृत्तेः ।
यदन्वयव्यतिरेकि साधर्म्यं तस्माद्धर्मव्यवस्था, गोत्वं च तथा,
तस्माद्गोत्वादेव गौः सिद्ध्यति, तथेहाप्यमूर्तत्वमुभयव्यतिरेकि
उभयान्वयि च, तस्मान्नित्यत्वमनित्यत्वं च(३) न शक्यं प्रतिप-
त्तुम्, अपि त्वन्वयव्यतिरेकसम्पन्नादुत्पत्तिधर्मकत्वा(४)दनित्य
इति । अतो यद्ब्रवीषि विशेषहेत्वभावादीति अयं विशेषहेतुः इति ॥

(इति सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम्)

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चो-
त्कर्षापकर्षवर्णवर्णविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

अविद्यमानधर्माध्यारोप उत्कर्षः, विद्यमानधर्मापचयोऽपकर्षः,
वर्ण्यः साध्यः, अवर्ण्यः असाध्यः, विकल्पो विशेषः, एतेषां

(१) सत्यप्यस्मिन्-पा० ६ पु० । (२) प्राप्तः-इत्यधिकम् ६ पु० ।

(३) नित्यमनित्यं च-पा० ६ पु० । (४) उत्पत्तिमत्त्वा-पा० ६ पु० ।

धर्माणामुद्भावनार्थाः प्रयोगा उत्कर्षसमाद्या जातयः(१) साध्य-
साधनधर्मयोस्तुल्यतया प्रत्यवस्थानं साध्यसमेत्युच्यते—यथा
तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादित्युक्ते यदि यथा घटस्तथा शब्द-
स्तदा घटो रूपादिमान् शब्दोऽप्येवं प्रसक्त इत्युत्कर्षसमः ।
शब्दो वाऽरूप इति घटोऽप्येवं प्रसक्त इत्यपकर्षसमः । घटोऽनित्य
इत्यवर्ण्यः शब्दोऽप्येवं, शब्दो वावर्ण्य इति घटोऽप्येवमिति
वर्ण्यावर्ण्यसमौ । सत्येतस्मिन् उत्पत्तिधर्मकत्वे विभागजः शब्दो न
विभागजो घटः विभागजाविभागजाविकल्पवत् च(२)*नित्यानित्य-
विकल्प इति विकल्पममः । घटो वा अनित्य इत्यत्र को
हेतुरयमपि साध्यवज्ज्ञापयितव्य इति साध्यवत् प्रत्यवस्थानात्
साध्यसमः ॥

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारासिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥५॥

न, हेत्वर्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । न द्रूपो यावन्तो घट-
धर्मास्ते सर्वे एव शब्दे सम्भवन्तीति, अपि तु यो यस्य सा-
धको धर्म उपपद्यते स तत्साधनं तत्रोपसंह्रियते । तथाचशब्दे-
न शब्दे चोत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म उपसंह्रियते । एवं यथोक्तमसम्ब-
द्धम् । यथा गौस्तथा गवय इत्युक्ते न गोधर्माः सर्व एव गवये,
न गवयधर्माः सर्व एव गवि प्राप्नुवन्ति । अपि तु यदि-
तरस्येतरं सम्बद्ध्यते तावन्मात्रमेवोपसंह्रियते । अशेषधर्मोप-
संहारे तु यथा तथेवेव न स्यात् स एवासावाने स्यात्
तथेहापीत्ययमदोषः । यत्पुनरेतद्विभागजाविभागजाविकल्पव-
न्नित्यानित्यविकल्प इति ? यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्वयव्यतिरेकि

(१) उभयोः—पा० ६ पु० । (२) विकल्पे च—पा० ६ पु० ।

* वदितिकृते २ पु० पा० ।

नैवं विभागजत्वम् । न हि किञ्चिद्विभागाज्जायमानं यथो-
क्तविशेषणं नित्यमनित्यं वा दृष्टमित्येतदप्यनुत्तरम् ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

दृष्टान्तः साध्य इति ब्रुवता भवता न दृष्टान्तलक्षणं
व्यज्ञायि । दृष्टान्तो हि नामाविहतयोर्दर्शनयोर्विषयः ।
तथा च साध्यत्वमनुपपन्नम् । अथ दर्शनं विहन्यते ? नासौ
दृष्टान्तो लक्षणाभावादिति ।

यत्त्रोक्तं जातीनां(१) पौनरुक्त्यं प्रसज्यत इति ?—न पौनरु-
क्त्यमर्थभेदात्—यथा चोत्कर्षसमादीनां भिन्नोर्थस्तथोक्तम् । प्रयोग-
भेददर्शनाच्च—प्रयोगश्च भिन्न उत्कर्षसमादीनामिति । आनन्त्यमिति
चेत् ?—अथ मन्यसे यदि प्रयोगभेदाद्भेदो न चतुर्विंशतिर्जातय
इति प्राप्तम् ? न, अनवधारणात्—नेदमवधार्यते चतुर्विंशतिर्जा-
तय इति, किन्तू(२)दाहरणानां भेदः । कथमवगम्यते ? त-
थाहि प्रकरणसमैका चतुर्धा भिन्नेति । अथ सामान्यतो-
ऽभिन्ना जातय इत्यभेदं ब्रूयात् ? तस्याप्यभ्युपगतं चतुर्दशत्वं
निवर्तते । अथ कुतश्चिद्भेदाद्भेदः ? अदेश्यं(३) तर्हि उत्कर्षस-
माद्या न विकल्पसमातो भिद्यन्त इति, यथा केनचिद्भे-
देन चतुर्दशत्वं तथा केनचिद्भेदेन चतुर्विंशतित्वम् । अ-
विशेषसमा त्वयं जातिः उत्कर्षसमादीनामेकत्वं किञ्चित्साधर्म्या-
दिति । अस्या जातेरुक्तमुत्तरम् ॥

(इति साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभवोत्कर्षसमादिजातिषट्कप्रकरणम्)

(१) जातीनां—पा० ६ पु० ।

(२) अपि तू—पा० ५ पु० ।

(३) अचोद्यं इति २ पु० पा ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्याविशिष्टत्वा-
दप्राप्त्यासाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादिति कृते यदि तावदयं
हेतुः साध्यं सम्प्राप्नोति प्राप्त्या अविशिष्टः । कोऽविशे-
षार्थः ? उभयोर्विद्यमानता—नाविद्यमानः सम्प्राप्यत इति हेतोः
साधनार्थो हीयते । अथ न प्राप्यते ? अप्राप्तेनाहेतुना अ-
विशिष्टत्वादहेतुर्भवति । न ह्यग्निरप्राप्तो दहति । प्राप्त्या प्रस-
वस्थानं प्राप्तिसमः अप्राप्त्या प्रसवस्थानमप्राप्तिसमः । अ-
नयोर्भेदेनोपन्यासो विवक्षातः—भेदविवक्षायां प्राप्त्यप्राप्तिसमा-
विति । अभेदविवक्षायामेकमेवोत्तरम्—यथा वृक्षा वनमिति ।

जातिलक्षणाभावाच्चेयं जातिरिति चेत् ?—अथ मन्यसे य-
ज्जातेर्लक्षणं तदस्या नास्ति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रसवस्थान-
मिति हि तत्, न च लक्षणेनासम्बद्धा जातिरिति श-
क्त्यं वक्तुम्, न हि गोलक्षणहीनोऽश्वो गौरिति, न,
सूत्रार्थापरिज्ञानात्—साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रसवस्थानं जाति-
रित्यस्य सूत्रस्यार्थो न व्यज्ञायीत्यनुत्तरमेतत् । एतेन त्रै-
काल्यसमाद्याः प्रत्युक्ताः सूत्रार्थापरिज्ञानात् ॥

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारा(१)द-
प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

मृत्पिण्डप्राप्तानां दण्डादीनां नाविशेषो न च साध्य-
साधनभावनितृप्तिः—न हि मृत्पिण्डप्राप्तो दण्डः साधनत्वं
जहाति नापीतरत् साध्यत्वं जहाति । अथ मन्यसे घ-
टस्तत्र साध्यस्तस्य चाविद्यमानस्य किं साधनेन ? ना-

विद्यमानस्य साधनमपि तु मृत्पिण्डो घटीक्रियत इति ।
 किमिदं घटीक्रियत इति ? मृदवयवाः पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यू-
 हान्तरमापद्यन्ते व्यूहान्तराच्च घटोत्पत्तिः । पीडने चाभि-
 चारादप्राप्त्यापि साधकत्वं दृष्टम् । कोऽप्राप्त्यर्थः ? पर-
 स्परौषद्वेष्टेयमन्तरेण साधकत्वम् । अन्यथा तूद्देशेनायं प्राप्त
 एव नियमात् । इयं च जातिः सर्वहेत्वपवादद्वारिका यदि
 ज्ञापको हेतुरपदिश्यते तथापि, यदि कारकस्तथापी-
 ति । सा चेयं कार्यकारण(त्वा)पवादद्वारेण प्रवर्तमाना व्या-
 हता भवति । को व्याघातः ? उत्तरस्यानुत्थानम् । कथ-
 मिति ? यदिदमुत्तरं प्राप्स्यार्थं (कारणत्वापवादद्वारेण) साधयेद-
 प्राप्य वेति तस्यापि प्रतिषेध्यं प्राप्य वोऽप्राप्य वेति स-
 मो दोषः ॥

(इति प्राप्त्यप्राप्तियुगनेद्धवाहिविकल्पोपक्रमजातिद्वयप्रकरणम् ।)

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रति-
 दृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

यथा तस्मिन्नेव हेतौ घटादिसाधर्म्येण कृते इत्थं—घट
 एव तावदनित्य इत्यत्र को हेतुरिति प्रसङ्गसमः । प्रति-
 दृष्टान्तसमस्य यदेव भाष्य उदाहरणं तदेव द्रष्टव्यमिति ।
 वाय्वाकाशसंयोगस्याकारणत्वादयुक्तमिति चेत् ?—अथ म-
 न्यसे न वाय्वाकाशसंयोगः क्रियाकारणं त्रिष्वपि कालेष्व-
 सम्भवात् ?—न वाय्वाकाशसंयोगेनाकाशे क्रिया कृता न
 करोति न करिष्यतीति, यच्च त्रिष्वपि कालेष्वकारणं त-
 दकारणम्—यथा घटो घटान्तरस्य ? । न, तत्समानधर्मोपपत्तेः—
 न ब्रूमो वाय्वाकाशसंयोग एव कारणमपि तु तथाभूतोप-

मोऽन्यत्र दृष्टो यथा वायुवनस्पतिसंयोग इति । यस्त्वसौ
तथाभूतः क्रियां न करोति तन्नाकारणत्वादपि तु प्रतिब-
न्धकात् । केनास्य प्रतिबन्धः ? । महत्परिमाणेन, यथा-मन्दवा-
तवेगेन नुन्नानां लोष्टादीनामिति । यदि च क्रियां दृष्ट्वा
क्रियाकरणमिति मन्यसे सर्वं कारणं क्रियानुमेयं भवतः
प्राप्तं ततश्चोपादानं कारणस्य न प्राप्नोति किमिदं करि-
ष्यसाहो न करिष्यतीति । यस्य पुनः साधर्म्यादु(१)पादानं त-
स्य युक्तम् । यदि च तत्सदृशं न कारणमिति मन्यसे ? अ-
नैकान्तिको हेतुर्न प्राप्नोति, न हि यच्छब्दे ऽमूर्तत्वं त-
दाकाशादीनामिति, अनुमानं चान्यत्र दृष्टस्यान्यत्र सादृश्यादेव
प्रवर्तते न हि ये धूमधर्मा एकस्मिन् धूमे त एव धूमा-
न्तरेष्वपीति ॥

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिः ॥१०॥

इदं तावदयं प्रष्टव्यः के प्रदीपमुपाददते किमर्थं चे-
ति ? । दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति ? । अथ प्रदीपोपल-
ब्ध्यर्थं कस्मान्न प्रदीपोपादानं कुर्वते ? । अन्तरेण प्रदीपो
दृश्यते प्रदीपान्तरमिति । अथ दृष्टान्तः किमर्थमुपादीयते ?
अज्ञातस्य प्रज्ञापनार्थम् । अथ दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तः किमर्थं देश्यते ?
यदि प्रज्ञापनार्थं नाप्रज्ञातो दृष्टान्त इति । (यत्पुनराकाशदृष्टा-
न्तवदिति)(२) ॥

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

अभ्युपगमात्-प्रतिदृष्टान्तस्य च हेतुभावं प्रतिपद्यमानेन दृ-

(१) सामर्थ्यादिति २ पु० पा० ।

(२) () एतदन्तर्गतो ग्रन्थः २ पु० नास्ति ।

ष्टान्तस्यापि हेतुभावोऽभ्युपगन्तव्यः हेतुभावश्च साधकत्वं स च कथं हेतुर्न स्यात् यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यात् अप्रतिषिद्ध-
श्चायं, साधकप्रयोगानुपपत्तेश्च यदि तावदेवं प्रयुक्ते य-
था भवदीयो दृष्टान्तस्तथा मदीय इति अभ्युपगमान्न प्रतिदृष्टा-
न्तः । अथैवं प्रयुक्ते यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय
इति तथापि व्याघातान्न प्रतिदृष्टान्त इति ॥

(इति युगनद्धवाहिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमजातिद्वयप्रकरणम् ।)

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

अथा अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् घटवादिति कृते
यदि ब्रूयात् प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तदभावादनु-
त्पत्तिधर्मकः अनुत्पत्तिधर्मकत्वाच्च नित्य इति अनुत्पत्त्या प्र-
त्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः ॥

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रति-
षेधः ॥ १३ ॥

यथैव प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तथा शब्दोपीति
उत्पन्नः सन् शब्द इति भवति उत्पन्नः सन्नुत्पत्तिधर्मक इति
भवति तथानित्य इति । उत्पन्ने उत्पत्तिधर्मकत्वमस्तीति न
कारणप्रतिषेधः अनुत्पन्नस्य चातथाभावात् न चायमनुत्पन्नः
शब्द इति वा उत्पत्तिधर्मक इति वा नित्य इति वा अनित्य इति
वा व्यपदेष्टुं शक्यत इति । ज्ञापकश्चायं हेतुर्न कारकः ज्ञापके च
कारकवत् प्रत्यवस्थानमसम्बद्धम् । न कारकज्ञापकयोर्भेदो-
ऽस्ति कारकत्वादिति चेत् ? न, कारकज्ञापकयोः क्रियाज्ञप्ति-
हेतुत्वात् । योऽप्ययं ज्ञापकः सोऽपि किञ्चित् कुर्वन् ज्ञापक-
इत्युच्यते कारकोपीति(१) । नैष दोषः कारकस्य क्रियाहेतु-

(१) कारकत्वादिति—पा० ६ पु० ।

त्वाद् ज्ञप्तिहेतुत्वाद् ज्ञापकस्येति । तत्रैको वस्तु निष्पादयति
एकस्तु विद्यमाने वस्तुनि ज्ञप्तिं करोति प्राक्चोत्पत्तिधर्मकत्व-
स्याभावादनुत्पत्तिधर्मकः शब्द इति ब्रुवाणः शब्दमभ्युपैति
नासतोऽनुत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म इति । ततश्च विशेषणमनर्थकं प्रा-
गुत्पत्तेरिति ।

अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्था-
पत्तिसमैवेयमिति, प्रागुत्पत्तेः प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्याभा-
वादर्थदप्रयत्नानन्तरीयकोऽप्रयत्नानन्तरीयकत्वाच्च नित्य इति
कृते उत्तरं ब्रूयात्(१) नायं नियमोऽप्रयत्नानन्तरीयकं(२) नित्य-
मिति । त्रयी हि तस्य गतिः किञ्चिन्नित्यमाकाशादि किञ्चि-
दनित्यं विद्युदादि किञ्चिदसदेव आकाशकुसुमादि ।

एतच्च न युक्तमुत्पश्यामः । कथमिति ? यच्चावदसदप्रयत्नान-
न्तरीयकमिति न युक्तं प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य जन्मविशेषणत्वात्-
यस्य न प्रयत्नानन्तरीयकं जन्म तदप्रयत्नानन्तरीयकं, न चाभावो
विद्यते अतो न तस्य जन्म । यच्चासत् किं तस्य विशेष्यमस्ति ।
एतेन नित्यं प्रत्युक्तम् । न हि नित्यमप्रयत्नानन्तरीयकमिति
शक्यं वक्तुम् । जातिलक्षणाभावान्नैयं जातिरिति चेत् ? ना-
नुत्पन्नैरहेतुभिः साम्यात्-योऽनुत्पन्नः स न हेतुः तद्यथा अ-
नुत्पन्नास्तन्तवो न पटस्य कारणमिति ॥

(इत्यनुत्पत्तिसमप्रकरणम् ।)

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्या-
नित्यसाधर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संशयसमा साध्यसमातो न भिद्य-
ते इति चेत् ?—अथ मन्यसे यथा साधर्म्यसमोदाहरणं साध-

(१) उत्तरं ब्रुवते इति १ पु० पा० । (२) प्रागुत्पन्नः—इत्यधिकम् ६ पु० ।

म्यात् प्रवर्तते तथा संशयसमापीति, अतोऽभेदान्न जात्यन्तरमिति ? न, उभयैकसाधर्म्यभेदात्—उभयसाधर्म्यात् संशयसमः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसम इति विशेषः ॥

साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयेऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥

साधर्म्यात् साधर्म्यदर्शनात् संशयः वैधर्म्याद्विशेषदर्शनात् संशयः उभयथा तु(१) संशये सामान्यविशेषदर्शने सति संशयेऽत्यन्त(२)संशयप्रसङ्गो नित्यं सामान्यं संशयं करोतीति तु न प्रतिपद्यामहे सति सामान्ये विशेषदर्शनाद्यावृत्तेरिति ॥

(इति संशयसमप्रकरणम् ।)

उभयसाधर्म्यात् प्राक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संशयसमसाधर्म्यसमाभ्यां प्रकरणसमानं भिद्यते । कथमिति ? तत्रापि साधर्म्यमिहापीति ? । न, उभयपक्षसाधर्म्याद् भेदासिद्धेः—उभावत्र वादिप्रतिवादिनौ पक्षपरिग्रहेण नित्यानित्यत्वे साधयतः, न चैवं साधर्म्यसमसंशयसमयोरिति ॥

प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः(३) ॥ १७ ॥

विरुद्धाव्यभिचार्येष उक्तोत्तर इति । प्रकरणोत्थानं च न प्रतिपक्षादिति ब्रूमः किन्तु तत्त्वाददर्शनात्(४) तदुक्तं प्रकरणसमे हेत्वाभास इति ॥ (इति प्रकरणसमप्रकरणम् ।)

(१) उभयथा संयोगिनि—पा० ६ पु० ।

(२) संशय इत्यत्र—पा० ६ पु० ।

(३) प्रतिपक्षोपपत्तेः—पा० ६ पु० । (४) तथादर्शनात्—पा० ६ पु० ।

त्रैकाल्यासिद्धेः(१)हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

अहेतुसाम्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसम इति ॥

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नोत्पद्यमानमहेतुत उत्पद्यते नापि
ज्ञाप्यमानमहेतुना ज्ञाप्यते इति ।

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

विरोध उत्तरदोष इति । यस्मिंश्चपि कालेषु न सा-
धयति स न हेतुरिति प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः ।
उक्तोत्तरच्चाच्च-प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्यत्रो-
क्तोत्तरमेतदिति ।

(इति हेतुसमप्रकरणम् ।)

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

उदाहरणं भाष्ये ।

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैका-
न्तिकत्वाच्चाार्थापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्य सामर्थ्यमर्थादापद्यत इति ब्रुवाणः पक्षं हा-
पयति । किं कारणम् ? सामर्थ्यस्यानुक्तत्वात् । एवं च
पक्षहानेरुपपत्तिः । अनैकान्तिकत्वाच्चाार्थापत्तेः(२) पूर्वसूत्रव्या-
घातः । यदुक्तं नानैकान्तिकत्वमनर्थापत्तावर्थापर्यभिमानादि-
ति ? तद्व्याह्न्यते(३) नास्ति व्याघातः सन्निधिविशिष्टाया अ-
नैकान्तिकत्वाभ्युपगमात्—येयं सूत्रेणोपात्ता साऽनैकान्तिकी

(१) त्रैकाल्यानुपत्तेरिति न्यायसूचीनिबन्धे ।

(२) अनुपपत्तेः-पा० ६ पु० । (३) नुपपत्तिरिति-पा० ५ पु० ।

नार्थापत्तिमात्रं यथानुमानं व्यभिचारि यत् तदप्रमाणं नेतर-
दिति तथेहापीति ॥

(इति अर्थापत्तिसमप्रकरणम् ।)

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधर्म्यसमातो न भिद्यते अवि-
शेषसमः । कस्मात् ? साधर्म्यमात्रात्—प्रवृत्तेरविशेषादिति चे-
त् ? न, एकसमस्तभेदाद्भेदः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसमा स-
मस्तसाधर्म्याद्विशेषसमेति ॥

क्वचित् तद्धर्मोपपत्तेः क्वचिच्चानुपपत्तेः(१) प्रतिषे-
धाऽभावः ॥ २४ ॥

क्वचित् साधर्म्यमुपलभ्यते क्वचिन्नेति सूत्रार्थः । अभ्युप-
गमाच्च विरोधः सर्वभावानामनित्यत्वं प्रसज्यता अभ्यनुज्ञा-
तं शब्दस्यानित्यत्वं व्यर्थं वा सर्वाभावग्रहणमिति । उक्तश्च वि-
शेषोऽन्वयव्यतिरेकसम्पन्नो हेतुर्नोत्तर इति ।

(इति अविशेषसमप्रकरणम् ।)

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

उदाहरणं भाष्ये । उपपत्तिसमा प्रकरणसमातो न भिद्य-
त इति तत्रापि नित्यानित्यकारणोपपत्तिरिहापीति ? । न, नित्या-
नित्यकारणस्यैकत्रोपपत्तेः—नित्यकारणं चानित्यकारणं चै-
कत्रोपपद्यत इत्युपपत्तिसमः नित्यानित्यपक्षाभ्यां प्रत्यवस्था-
नात् प्रकरणसम इति भेदः ॥

(१) तद्धर्मोपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः—पा० ६ पु० ।

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नित्यत्वकारण(१)मप्यस्योपपद्यते इति ब्रूवताऽभ्यनुज्ञातं अनित्यत्वकारणमिति, तथा च विरोधादुत्तरपक्षोत्थानं न युक्तम् ॥

(इति उपपत्तिसमप्रकरणम् ।)

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलब्धादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । सर्वसाधारोपेणाव्यापकत्वं साधनस्येत्युपलब्धिसमार्थः । सर्वमनित्यं सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिवाह्यकरणप्रत्यक्षत्वेनाधारोप्याव्यापकत्वं हेतोः, न ह्ययं हेतुः सर्वस्मिन्ननित्ये व्युत्पादौ विद्यत इति । श्रूयमाणप्रतिज्ञार्था(२)-व्यापकत्वं वा हेतोः । यथाऽनित्यः शब्दः शब्दान्तरोत्पादकत्वादिति, न शब्दान्तरोत्पादकत्वेन सर्वः शब्दो व्याप्यते । न ह्यनित्यः शब्दः शब्दान्तरं करोति ॥

कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अनित्यः शब्द इति ब्रूवता न साध्यान्तराणां कारणान्तरं प्रतिषिध्यते न साध्यस्य कारणान्तरमिति ।

अपरे तु परिहारान्तरं ब्रूवते-यदेव प्रयत्नानन्तरीयकं तदेव तस्मादानित्यमिति । एतच्च नाविवादात्-यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रोक्तपद्यते न तं प्रति किञ्चित् साध्यते, यदा तु प्रयत्नानन्तरीयकत्वं वस्तुविशेषणं तदाऽन्यो हेतुर्वक्तव्यः । जातिलक्षणाभावान्नेयं जातिः ? । न, अहेतुसामान्याज्जातिः ॥

(इत्युपलब्धिसमप्रकरणम् ।)

(१) नित्यानित्यकारण-पा० ६ पु० :

(२) प्रतिज्ञातार्थ-पा० ६ पु० ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतो-
पपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । न उक्तोत्तरत्वात्—द्वितीयाध्याये उ-
क्तोत्तरमेतत् ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्या-
त्मम् ॥ ३१ ॥

आवरणाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे च सत्यनुपलब्धेरिति
प्रयोगः । एवं च सति न हेत्वन्तरं नानैकान्तिकं विप-
क्षावृत्तित्वात् । आवरणाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे विपर्यय-
स्याव्यभिचारान्नार्थापत्तिसमेति ॥

(इति अनुपलब्धिसमप्रकरणम् ।)

साधर्म्यात् तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गाद-
नित्यसमः ॥ ३२ ॥

सर्वमनिसं प्राप्नोतीत्युदाहरणं भाष्ये । अविशेषसमातो
अनिससमा न भिद्यते तत्रापि सर्वाविशेष इहापीति ? । भि-
द्यते तत्र सर्वाविशेष इह सर्वानिसत्वमिति ।

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाम-
र्थ्यात्(१) ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य
हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

प्रतिषेध्येन पक्षेण प्रतिषेधस्य प्रतिज्ञादियोगः सामा-

न्यम् । तथादि (वादि)प्रतिषेध्यस्यानित्यत्वस्यासिद्धिर्घटादिसा-
धर्म्यात् ननु प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन प्रतिज्ञादि-
योगसामान्यादिति । नेयं साधर्म्यमात्रात् स्थापना, अपि तु दृ-
ष्टान्ते विशिष्टमन्वयव्यतिरेकिणं धर्म(१)मुपलभ्य तत्सामर्थ्यात् ।
न च प्रतिपक्षस्यैवंभूतो धर्म उपपद्यते । तस्मात् प्रतिषेधो
नोपपद्यते इति । उक्तं चात्र क्वचित् तद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चो-
पपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । यच्चाविशेषसम उत्तरं तदि-
हापि द्रष्टव्यम् । नासाधनादिति चेत् ?—अथ मन्यसे न
मया सर्वस्यानित्यत्वप्रसङ्गेन सर्वस्यानित्यत्वं साध्यते, अपि
त्वेवं ब्रुवाणस्य सर्वस्यानित्यत्वं प्राप्नोतीति प्रसङ्गः क्रियते ? ।
न, विशेषहेतूपपत्तेः—न मया साध्यसाधर्म्यमात्रेण साधन-
मुच्यते इत्यतो न सर्वानित्यत्वप्रसङ्गः । सर्वानित्यत्वसाधने प्र-
माणाभावाच्च—न सर्वानित्यत्वप्रसाधकं प्रमाणस्तीति । अथ
सर्वमनित्यं सत्त्वादिति साधयेत् ? तस्यापि नान्वयो न
व्यतिरेकः ॥

(इति अनित्यसमप्रकरणम् ।)

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः(२)नित्य-
समः ॥ ३५ ॥

अनित्यः शब्द इत्येतस्यां प्रतिज्ञायां प्रतिज्ञादिदोषो-
द्भावनद्वारिका जातिः—अनित्यः शब्द इत्यभिदधान एव
भवान् शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानीते । कथमिति ? यदनित्यत्वं
तत्(३) किं शब्दे नित्यमस्ति उत कदाचिद्भवतीति ।

(१) व्यतिरेकिलक्षणं धर्म—पा० ६ पु० ।

(२) नित्यत्वं—६ पु० ।

(३) यत् तदनित्यत्वं—पा० ६ पु० ।

यदि नित्यं धर्मनित्यत्वाद्धर्मिणोऽपि नित्यत्वम् । अथानि-
त्यमनित्यत्वस्याभावान्नित्यः शब्द इति ॥

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः
प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यत्वमिति ब्रुवताऽभ्यनुज्ञातमनित्यत्वम् ।
अभ्यनुज्ञानाच्चासमर्थः प्रतिषेध इति । अथ नाभ्यनुज्ञायते ? नि-
त्यमनित्यभावान्नित्यः शब्द इति हेतुर्नोपपद्यते हेत्वनुपपत्तेर-
नर्थकः प्रतिषेधः । प्रश्नानुपपत्तिश्च पृथग्धर्मत्वेनानित्यत्वस्या-
नभ्युपगमात् । अपि चानात्यन्तिकसत्तायोगोऽनित्यत्वमित्यु-
क्ते न युक्तः प्रश्नः किमयमत्यन्तं भवति उत नात्यन्त-
मिति । आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोगश्चैकस्य न युक्तः ।
अनित्यता नित्येति ब्रुवता एकस्यात्यन्तिकसत्तायोगोऽना-
त्यन्तिकयोगश्चाभ्यनुज्ञायते स चायं विरोधान्न युक्त इति ।
प्रतिषेध्यदोषोद्भावनाद्युक्त इति चेत् ?—अथ मन्यसे न मयैकस्य
नित्यत्वमनित्यत्वं चाभ्युपगम्यते, अपि त्वनित्यः शब्द इति
ब्रुवाणस्य भवतः स एव दोष इति ? न, विकल्पानुपपत्तेः—
नायं पक्षदोषो न साधनदोषः, पक्षदोषस्तावदयं न भवति पक्ष-
स्य तादवस्थ्यात् । न साधनस्य, प्रतिज्ञादिदोषाणामनुद्भाव-
नात् । विरोधस्य चोक्तोत्तरत्वादिति ॥

(इति नित्यसमप्रकरणम् ।)

प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः ॥ ३७ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते जातिः का-
र्यसमा प्रयुज्यते—प्रयत्नकार्यमनेकधा दृष्टमिति किञ्चिद् प्रयत्ना-
नन्तरं व्यज्यते किञ्चिद् प्रयत्नानन्तरमुत्पद्यते प्रयत्नानन्त-

रमुपलब्धेहेतुत्वाध्यारोपेणानैकान्तिकदेशनात् कार्यसमः । कार्यः
शब्दः प्रयत्नानन्तरमुपलब्धेरिति हेतुमैकान्तिकं चोदयति ।
प्रयत्नानन्तरमुपलब्धमानं कार्यमकार्यं च दृष्टमिति । अथ
प्रयत्नानन्तरं जन्म हेत्वर्थः तथाप्यसिद्धदेशनेति ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

यत् खलु प्रयत्नेन व्यज्यते तन्नानुपलब्धिकारणमुपप-
द्यते, न तु शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किञ्चिदस्ति, तस्मान्न
व्यज्यते इति । संशयसमातो न भिद्यत इति चेत् ? उभयसा-
धर्म्यात् संशयसमः अयं तु न तथा तस्माद्भिद्यत इति । अथ
साधर्म्यसमातो न भिद्यत इति चेत् ? न, हेत्वध्यारोपणात् ।
साधर्म्यसमा न हेत्वध्यारोपेण प्रवर्तते इयं त्वन्यथाभिहिते हेतौ
अन्यथाकारं प्रवर्तते ॥

(इति कार्यसमप्रकरणम् ।)

एवं जातयो व्यवस्थिताः । अथेदानीं षट्पक्षीमुपन्यस्य-
निदमाह—

प्रतिषेधे विप्रतिषेधे ऽपि(१) समानो दोषः ॥ ३९ ॥

प्रथमपक्षवादी जातिवादिनमुत्तरं ब्रवीति । यद्यनैकान्ति-
कत्वादहेतुः प्रतिषेधोऽप्यनैकान्तिकः कस्यचिदप्रतिषेधात् कस्य-
चित्प्रतिषेधादिति । विशेषहेत्वभावो वा आविशेषः । शेषं भाष्ये ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वासु जातिस्वेषा प्रयुक्तिरिति सूत्रार्थः ।

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

तृतीयः पक्षो विप्रतिषेधः । एतस्मिन् विप्रतिषेधे स-

मानमनैकान्तिकत्वं दोष इति चतुर्थः पक्षः ॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीयपक्षं सदोषमभ्युपेत्य तृतीयपक्षे ऽपि प्रतिषेध-
तुल्यदोषतामासञ्जयन् विप्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति श्रुत्वा
मतमनुजानाति(१) सेयं मतानुज्ञा भवतीति पञ्चमः पक्षः ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे पर-
पक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोषः ॥ ४३ ॥

स्वपक्षसमुत्थानं दोषमभ्युपेत्य परपक्षे ऽपि प्रसञ्जयन्(२)
स्वपक्षदोषमनुजानातीति तुल्या मतानुज्ञा । शेषं भाष्ये ।
अत्र खलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीयपञ्चमाः पक्षाः ।
प्रतिषेधहेतुवादिनो द्वितीयचतुर्थषष्ठाः पक्षाः । तेषां साध्व-
साधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थषष्ठयोरर्थाविशेषात् न पुन-
रुक्तदोषप्रसङ्गः—समानः तृतीयपञ्चमयोः पुनरुक्तदोषः ।
तत्र पञ्चमषष्ठयोः पुनरुक्तदोषः, तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा दोषः ।
प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति षट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिरयुक्त-
(त्वं)वादित्वात् । यदाऽनुपलब्धिकारणाभावे सति प्रयत्नानन्तर-
मुपलब्धेरिति विशेषहेतुरुच्यते तदा न षट्पक्षी प्रवर्तते । एतास्तु
जातयो न तच्चविवेकमुपकुर्वन्तीति भेदमात्रमासामुक्तमिति ।

(इति षट्पक्षीरूपकथाभासप्रकरणम् ।)

इति—अद्वैद्योतकरे न्यायवार्तिके पञ्चमस्याध्या-
यस्याद्यमाहिकम् ॥

पञ्चमे ऽध्याये

द्वितीयमाहिकम् ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति सङ्क्षेपेणोक्तम् । तदिदानीं विभजनीयम् । निग्रहस्थानानि तु पराजयवस्तूनि अपराधाधिकरणानि । सामान्यतो द्वे निग्रहस्थाने । कर्तृकर्मकरणानां तस्य ।

तत्रैके वर्णयन्ति पक्षस्येति, एवं चाहुर्दूषणानि न्यूनता वयवोत्तरदोषाक्षेपभावोद्भावनानि एभिर्ह्यसौ परपक्षो दूष्यत इति । एतच्च न सम्यक्, कर्मणस्तादवस्थाव—न हि दूषणाभिधानेन कर्मणोऽन्यथात्वं भवति यथाभूत एवार्थो दूष्यमाणस्तथाभूत एवादूष्यमाणोऽपि । न करणस्य विषयान्तरे ऽसामर्थ्याव—साधनमपि प्रतिज्ञादिकं न दूष्यते(१) विषयान्तरे ऽसामर्थ्याव । न हि किञ्चित्साधनं यद्विषयान्तरे समर्थं स्यात्

सर्वं साधनं स्वविषये समर्थमिति । तस्मादसमर्थयोः कर्म-
करणयोरुपादानात् कर्तुर्निग्रह इति । यत् कर्म क्रियार्थ-
मुपादीयमानमभीष्टक्रियां न निर्वर्तयति तदिदमसमर्थं यथा
सिकता घटादिकरण इति । यत् च करणं क्रियार्थमुपादीय-
मानं क्रियां न निर्वर्तयति तदसमर्थं यथा तुर्यादि घटे ।
स्वविषये तूभयं समर्थम् । तदन्यविषयस्य च कर्मणोऽन्य-
विषयस्य च करणस्यान्यथोपादानात्(१) कर्तुरज्ञानम् । अ-
ज्ञानं पुनरप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिर्वेति कर्ता निगृह्यते, न कर्म-
करणे पारतन्त्र्यात् । तस्मात् स्वतन्त्रस्य कर्तुर्निग्रह इति ।
विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च पुरुषधर्मत्वात् पुरुषस्येति—विप्रति-
पत्त्यप्रतिपत्ती च पुरुषस्य वचनद्वारेण गम्येते तस्मात् प्र-
तिज्ञादिदोषा इति शक्तिः(२) । कानिचिन्निग्रहस्थानान्यज्ञा-
नादीनि पुरुषधर्मा एव ।

द्वैविध्यानुपपत्तिरनेकाभिधानादिति चेत् ?—अनेकं नि-
ग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रे पठ्यते तस्माद् द्वे निग्रहस्थाने ह्यस-
युक्तम् ? । न, सामान्यभेदविस्तरस्य विवक्षातः प्रवृत्तेः—
सामान्यमाधिकृत्य निग्रहस्थाने द्वे, भेदविस्तरविवक्षायां तु
द्वाविंशतिधा भेदः । उदाहरणमात्रत्वाच्च भेदस्याऽऽनन्त्यमिति ।

प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणीति भाष्यम् । वक्तृ-
विषयकत्वात् प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयत्वमनुपपन्नमिति चेत् ?—
अथ मन्यसे विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानमित्य-
भिधाने प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रितत्वे कः प्रसङ्ग इति ? न,

(१) पपादनात्—पा० ६ पु० ।

(२) शक्तिः—पा० ६ पु० ।

क्रियावचनदोषद्वारेण कर्तृवक्तृणामप्रत्वोपपत्तेः । क्रियाद्वारेण कर्ता दृष्यते वचनद्वारेण वक्तेति न प्रतिज्ञाद्याश्रयत्वमनुपपन्नम् । न चाधाराधेयभाव आश्रयाश्रयिभावो विवक्षितः । किं तु प्रतिज्ञादिमुखेनोद्भावनमिति ।

तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चाभिसंयुज्यन्त इति भाष्यम् । तत्त्ववादिनो निग्रहस्थानानुपपत्तिः प्रतिपादकत्वात्—तत्त्वं ब्रवीतीति प्रतिपादयति प्रतिपादयंश्च निगृह्यत इति न युक्तम् ? । न परापदिष्टदूषणदोषानवबोधद्वारेण तदुपपत्तेः । तत्त्ववादी प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षवादिना (च) यो दूषणाभास उक्तस्तस्य तत्त्वानवबोधाभिगृह्यते तत्त्वमभिदधानोऽपि, तत्र वस्तु निर्णीतं निर्णीते च वस्तुनि दूषणाभासस्याप्रतिपत्त्या निगृह्यत इति । तत्रोदाहरणभेदप्रदर्शनार्थं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रम् ॥

लक्षणं च—

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः॥२॥

प्रतिदृष्टान्तस्य यो धर्मस्तं यदा स्वपक्षे दृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति तदा निगृहीतो वेदितव्यः । यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् घटवादित्येकः । सामान्यमैन्द्रियकं दृष्टं नित्यं, कस्मान्न तथा शब्द इति द्वितीयः । यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति घटोऽप्येवमस्तिवति तृतीयः । अनेन किल प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति अभ्यनुज्ञानाच्च दृष्टान्तं जहन्निगमनान्तमेव पक्षं जहातीति प्रतिज्ञाहानिरित्युच्यते ।

एतच्च न बुद्ध्यामहे कथमत्र प्रतिज्ञा हीयते इति । हेतोरनैकान्तिकत्वं सामान्यदृष्टान्तेन परेण चोच्यते तस्यानैकान्तिकदोषोद्धारमनुक्त्वा स्वदृष्टान्ते निश्चयतां प्रतिपद्यते । नि-

त्यताप्रतिपत्तेश्चासिद्धता(१) दृष्टान्तदोषो भवति । सोऽयं दृष्टान्तदोषेण साधनदोषेण वा निग्रहो न प्रतिज्ञाहानिः । दृष्टान्तं च जहद्व प्रतिज्ञामपि जहातीत्युपचारेण निग्रहस्थानम् । न च प्रधानासम्भवे उपचारो लभ्यते इति प्रतिज्ञाहानेर्मुख्यो विषयो वक्तव्यः ।

कथं तर्हीदं सूत्रं प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति ? । दृष्टश्चासावन्ते व्यवस्थित इति दृष्टान्तः स्वश्चासौ दृष्टान्तश्चेति स्वदृष्टान्तशब्देन पक्ष एवाभिधीयते । प्रतिदृष्टान्तशब्देन च प्रतिपक्षः—प्रतिपक्षश्चासौ दृष्टान्तश्चेति । एतदुक्तं भवति । परपक्षस्य यो धर्मस्तं स्वपक्ष एवानुजानातीति यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् इति द्वितीयपक्षवादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थिते इदमाह—यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टमिति शब्दोऽप्येवं भवत्विति एषा प्रतिज्ञाहानिः । प्राग्नेन प्रतिज्ञातमनित्यः शब्द इति सामान्येन अनैकान्तिकत्वेन प्रत्यवस्थित इदमाह नित्य इति(२) प्राक् प्रमाणावधारितार्थपरित्यागाद्विप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानमिति । प्रसङ्गविधानादिति चेत् ?—अथ मन्यसे नासौ पश्चादापि शब्दस्य नित्यतां प्रतिपद्यते, किं तु प्रसङ्गं करोति—यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टं शब्दोऽप्येवं भवत्विति प्रसङ्गं विधत्ते ? । तच्च(३) नात एव तत्प्राप्तेः । यत एवासौ हेतुदोषोद्दारे कर्तव्ये प्रसज्यत्यत एव निगृह्यत इति ।

हेतुदोषेण चरितार्थत्वान्न प्रतिज्ञाहानि(४)निग्रहस्थान-

(१) असिद्धान्तता इति २ पु० पा० ।

(२) नित्यः शब्द इति—पा० ६ पु० ।

(३) यच्च—पा० ६ पु० ।

(४) प्रतिज्ञाहानिरिति नास्ति ६ पु० ।

मित्यन्ये— अन्ये तु वर्णयन्ति नैवेदं निग्रहस्थानं युक्तं
हेतुदोषेण चरितार्थत्वात् यस्मादैन्द्रियकत्वादित्यस्य हे-
तोरनैकान्तिकत्वं दोषस्तेनायं निगृहीत इति । नानैकान्तिक-
त्वं दोषपरिहारेण विप्रतिपत्तेस्तदुपपत्तेः—तस्यैवानैकान्तिकस्य प-
रिहारं कुर्वाणोऽयं निगृह्यत इत्यतो ऽनैकान्तिकत्वं न निग्र-
हस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः
प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

उदाहरणं पूर्ववत् । सर्वगतासर्वगतविकल्पेन प्रतिज्ञान्तरं
करोति असर्वगतोऽनित्यः शब्द इति—तत्रानित्यः शब्द इति
पूर्वा प्रतिज्ञा सामान्येनैन्द्रियकेण प्रतिहता, अस-
र्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञान्तरम् । तत् कथं-
निग्रहस्थानम् ? । साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात्—अपरिज्ञाय साध-
नसामर्थ्यं कुर्वतोऽसर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा । न च
प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् ।
तदेतत्प्रतिज्ञान्तरम् । तादृदमप्रतिपत्तितो विप्रतिपत्तितो वा नि-
ग्रहस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते हेतुश्च प्रतिज्ञया स प्रतिज्ञावि-
रोधो नाम निग्रहस्थानम्—यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं भेदे-
नाग्रहणादिति । एतेनैव प्रतिज्ञाविरोधोप्युक्तः—यत्र प्रति-
ज्ञा स्ववचनेन विरुध्यते यथा श्रमणा गर्भिणी । हेतुविरो-
धोऽपि—यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यते यथा सर्वं पृथक् समुहे
भावशब्दप्रयोगादिति । एतेन प्रतिज्ञया दृष्टान्तविरोधोऽपि व-

क्तव्यः—हेतोश्च दृष्टान्तादिभिर्विरोधः प्रमाणाविरोधश्च प्रतिज्ञा-
हेत्वोर्वक्तव्यः । परपक्षसिद्धेन गोत्वादिनाऽनैकान्तिकदेशना-
द्विरोधः—यः परपक्षसिद्धेन गोत्वादिना व्यभिचारयति
तद्विरुद्धमुत्तरं वेदितव्यम् । स्वपक्षानपेक्षं च तथा—यश्च स्व-
पक्षानपेक्षं हेतुं प्रयुङ्क्ते अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिति स
प्रसिद्धस्य गोत्वादेर्नित्यत्वविरोधाद्विरुद्धः । उभयपक्षसम्प्रति-
पन्नस्त्वनैकान्तिकः—यदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं वस्तु तथात्वेन ते-
नानैकान्तिकदेशनेति । दृष्टान्ताभासाश्च कस्मान्निग्रहस्थानेषु
नोक्ताः ? हेत्वाभासपूर्वकत्वाद् दृष्टान्ताभासानां तदभिधानेनैवो-
क्ता वेदितव्या इति ॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासं-
न्यासः ॥ ५ ॥

यः प्रतिज्ञातमर्थं प्रतिषेधे कृते परित्यजति स प्रतिज्ञासंन्यासो
वेदितव्यः । उदाहरणं पूर्ववत् । सामान्येनानैकान्तिकत्वे हे-
तोः कृते ब्रूयात् कश्चैवमाहानित्यः शब्द इति एतत्साधनसा-
मर्थ्यापरिच्छेदात्(१) विप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानमिति ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हे-
स्वन्तरम् ॥ ६ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधनान्तरोपादाने पूर्वस्यासामर्थ्यख्या-
पनान्निग्रहस्थानमिति, सामर्थ्ये वा हेत्वन्तरं व्यर्थमिति ॥

(इति प्रतिज्ञाहेत्वन्यतराश्रितनिग्रहस्थानपञ्चकविशेषलक्षणप्रकरणम् ।)

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । अभ्युपगतार्थासङ्गतत्वान्निग्रहस्थानं य-

(१) परिष्ठानात्—इति कचिद् ।

दभ्युपगतं तत्सम्बद्ध(१)मन्यदसम्बद्धमुच्यत इति ॥

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधननुपादानादज्ञानमेवं ब्रुवन्न साधनं साध्यं जानीति इति न साध्यं न साधनं चोपादत्त इति निगृह्यते ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातम-
विज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । असामर्थ्यख्यापनान्निग्रहस्थानम् । असा-
मर्थ्य(२) चाज्ञानमिति ॥

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थक्यम् ॥ १० ॥

यथा दशदाडिमादि(३)वाक्यम् । निरर्थकापार्थक्योरभेद
इति चेत् ?—अथ मन्यसे निरर्थकादपार्थक्यं न भिद्यते तत्राप्यर्थो
न गम्यत इहापीति ? । भिद्यत इति ब्रूमः । कथं ? तत्र हि वर्णमा-
त्रमिह तु पदान्यसम्बद्धानि । तत् कथं निग्रहस्थानम् ? । वाक्या
दृते न विशेषावगतिरिति साधनसापथर्यापरिज्ञानान्निग्रहस्थानम् ॥

(इति प्रकृतोपयोगिवाक्यार्थप्रतिपत्तिफलशून्यनिग्रहस्थान-
चतुष्कप्रकरणम् ।)

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

अवयवानां विपर्यासेनाभिधानं निग्रहस्थानम् ।

नैवमपिसिद्धेरित्येके—एके तु ब्रुवते नैतन्निग्रहस्थानमेवमपि सिद्धे-
रिति । समानाभ्युपगमाच्च—न च वयमेवं समयं प्रतीच्छाम इति ।
प्रयोगाच्च—प्रयुक्तश्चावयवव्यत्ययः सर्वशास्त्रेष्विति कस्यायं
समय इति । यत्तावनैवमपि सिद्धेरिति ? प्रयोगापेतशब्दवदेतत्स्या-

(१) तत् स्थितमिति क्वचित् । (२) असमर्थं वा—पा० ६ पु० ।

(३) दाडिमा इति—पा० ६ पु० ।

त-यथा गौरित्यस्य पदस्यार्थे गवीति(१) प्रयुज्यमानं पदं क-
कुदादिमन्तमर्थं प्रतिपादयतीति । न च शब्दान्वाख्यानं व्यर्थ-
म् । अनेन शब्देन गोशब्दमेवासौ प्रतिपद्यते गोशब्दात् क-
कुदादिमन्तमर्थम् । तथा प्रतिज्ञाद्यविपर्ययासेना(२)नुपूर्वीं प्रति-
पद्यते आनुपूर्व्या चार्थं(३)मिति । एतत् कथम् ? । पूर्वं तावत्
कर्मेपादीयते ततः करणम् सृत्पिण्डाद्युदाहरणम् अनेकधा लो-
क इति । यत्पुनरेतत् समयानभ्युपगमात् इति ? नायं समयोऽपि
त्वर्थस्यानुपूर्वी, सोयमर्थस्यानुपूर्वीमन्वाचक्षणोनाभ्याख्येय इति ।
यत्पुनरेतत्प्रयोगादिति ? । न, निग्रहस्थानविषयापरिज्ञानात्-शास्त्रे
वाक्यान्यर्थसंग्रहार्थमुपादीयन्ते संगृहीतं त्वर्थं वाक्येन प्रतिपादयिता
प्रयोगकाले प्रतिज्ञादिकयाऽऽनुपूर्व्या प्रतिपादयतीति ॥

हीनमन्यतसेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

यस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादीनामन्यतमोऽवयवो न भवति त-
द्वाक्यं न्यूनं वेदितव्यम् । तत् कथं निग्रहस्थानम् ? । न सा-
धनाभावे साध्यसिद्धिरिति ।

एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नास्तीत्याचक्षते । एतत् तु न युक्तम् ।
प्रतिज्ञामात्रेण प्रयोगो विकल्पतः पर्यनुयोज्यः । यः प्रतिज्ञान्यून-
वाक्यं ब्रूते किमयं निगृह्यते अथ नेति ?, यदि निगृह्यते ?, कत-
मत् ? निग्रहस्थानमिति ? न हि हेत्वाभासादयो ऽत्र सन्तीति । न च
हेत्वादिदोषाः सन्तीति निग्रहं चाभ्युपैति, तस्मात् प्रतिज्ञान्यूनमे-
वेति । अथ न निग्रहः ? न्यूनं वाक्यमर्थं साधयतीति साधनाभावे
सिद्धिरभ्युपगता भवति । यत्तु ब्रवीषि सिद्धान्तपरिग्रह एव

(१) गौरित्यस्य शब्दस्यार्थे गवीति ।

(२) विपर्ययेणा—पा० ६ पु० ।

(३) आनुपूर्व्याच्चार्यम्—पा० ६ पु० ।

प्रतिज्ञा ? एतदपि न बुद्ध्यामहे कर्मण उपादानं प्रतिज्ञा । सामा-
न्यविशेषवतोऽवधारितस्य वस्तुनः परिग्रहः सिद्धान्त इति ॥

हेतूदाहरणाधिकमधिम् ॥ १३ ॥

यस्मिन् वाक्ये हेतु द्वौ दृष्टान्तौ द्वौ तद्वाक्यमधिकं निग्रह-
स्थानमाधिक्यात् ।

तच्च न, दाढ्यादित्येके एके—तु ब्रुवते नेदं नि-
ग्रहस्थानं दाढ्याद्—दाढ्यं हि ज्ञाप्यस्य भूयोभिर्ज्ञापकैर्दृष्टं यथा
धूमालोकाभ्यामग्रेरिति । न, दाढ्यार्थानभिधानात्—भूयोभिर्ज्ञा-
पकैर्दाढ्यं भवतीति न दाढ्यार्थोभिधीयते किं ब्रवीषि दाढ्यादि-
ति । सुतरां प्रतिपत्तिर्दाढ्यमिति ? तदपि तादृगेव, किमुक्तं भवति
सुतरामिति । अथ ब्रवीषि द्वे अपि ज्ञापके ? । सत्यं द्वे अपि
ज्ञापके । एकेनैवाऽभिधानात् व्यर्थमभिधानं द्वितीयस्य प्रका-
शिते दीपान्तरोपादानवदिति । अनवस्था वा प्रकाशितेऽपि सा-
धनान्तरोपादानादिति ॥

(इति स्वसिद्धान्तानुरूपप्रयोगाभासनिग्रहस्थानप्रकरणम् ।)

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ॥ १४ ॥

शब्दपुनरुक्तं अनित्यः शब्दोऽनित्यः शब्द इति । अर्थपु-
नरुक्तं अनित्यः शब्दो निरोधधर्मको ध्वान इति ॥

अनुवादे त्वपुनरुक्तमर्थविशेषोपपत्तेः (१) ॥ १५ ॥

नाबाधनादित्येके—एके तु ब्रुवते नेदं निग्रहस्थानमबाधनात् ।
न हि परीक्षाविधेः पुनर्ब्रुवता किञ्चिद्वाध्यते परप्रतिपादनार्थं च
वाक्यप्रयोगः पुनरभिधानेन सुतरामर्थं प्रतिपद्यत इति न निग्रह-
स्थानं प्रतिपादकत्वात् । सत्यं प्रतिपादयति प्रतिपादितार्थप्रति-

(१) न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रमिदं न दृश्यते । विश्वनाथपञ्चान-
नेनापि नावधृतम् ।

सादकत्वात् वैयर्थ्यं स्यात् वैयर्थ्याग्निग्रहस्थानं साधनविषयापरि-
ज्ञानात् न चायं शिष्यो न गुरुस्तस्मान्नायं पुनः प्रतिपाद्यत इति ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् ॥ १६ ॥

पूर्ववन्निग्रहस्थानमिति ॥

(इति पुनरुक्तनिग्रहस्थानमकरणम् ।)

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चा-
रणमननुभाषणम् ॥ १७ ॥

शेषं भाष्ये ।

उत्तरेणावस्थानात् नेदं निग्रहस्थानमिति केचित्—
उत्तरेणावस्थानात् उत्तरेण गुणदोषवता मूढत्वामूढत्वं ग-
म्यत(१) इति किं पुनरुच्चारिते नास्ति । अस्ति हि उत्तरे
कश्चित्समर्थो दृश्यते न प्रत्युच्चारणे, नासौ तावता निग्रहस्थानमर्ह-
ति । यश्चारभ्य स्वपक्षं न निर्वाहयेत् तस्य स्यात् खलीका-
रमात्रमिति । नोत्तरविषयापरिज्ञानात्—यद्ययं न प्रत्युच्चार-
यति ? निर्विषयमुत्तरं प्रसज्यते । अथोत्तरं ब्रवीति ? कथं नोच्चा-
रयति तदिदं व्याहतमुच्यते नोच्चारयत्युत्तरं च ब्रवीतीति ।
अप्रतिज्ञानाच्च—नेदं प्रतिज्ञायते पूर्वमुच्चारयितव्यं पश्चादुत्तरमभि-
धेयमपि तु यथाकथञ्चिदुत्तरं वक्तव्यम् । उत्तरं चाश्रयाभावे
न युक्त(२)मिति युक्तमप्रत्युच्चारणं निग्रहस्थानमिति ॥

अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

स्फुटं भाष्ये । अप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानम् ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

श्लोकपाठादिभिरवज्ञां दर्शयन्नोत्तरं प्रतिपद्यत इति, त-
दप्रतिभा नाम निग्रहस्थानं मू(रु)ढत्वादिति ॥

(१) अमूढत्वं गम्यते—पा० ६ पु० ।

(२) उत्तरं चाश्रयाभावेन युक्तम्—पा० ६ पु० ।

कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥

यत्र कर्त्तव्यं कार्यं व्यासज्य कथां विच्छिनत्ति स विक्षेपो विक्षेपः यथा रसालया मया भुक्तं प्रतिश्यायकणो मे कण्डं क्षिणोतीत्येवमादि । तत्र कथं निग्रहस्थानम् ? अज्ञाननिगूहनार्थं तु प्रत्युक्तमज्ञानमेव परिहारेणाविष्करोति ॥

(इति उत्तरविरोधिनिग्रहस्थानचतुष्कप्रकरणम् ।)

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ २१ ॥

यः परेण चोदितं दोषमनुद्धृत्य भवतोप्ययं दोष इति ब्रवीति सा मतानुज्ञा परमतं स्वमतेऽनु(१)जानाति । उदाहरणं भवांश्चौरः पुरुषत्वादिति स तं प्राति ब्रूयात् भवानपीति सोऽभ्युपगम्य दोषं परपक्षेऽभ्यनुजानातीति निगूहीतो वेदितव्यः अनभ्युपगच्छता(२) न पुरुषत्वं चौर्यं हेतुरिति वक्तव्यम् । किन्तु परस्वेनानतिसृष्टेन सम्बन्धः तद् उत्तरापरिज्ञानान्निगूह्यत इति ।

प्रसङ्गविधानाच्च निग्रहस्थानमित्यन्ये—अपरे तु ब्रुवते नैतन्निग्रहस्थानं प्रसङ्गविधानात्—नैवायं पश्चादापि तं दोषं प्रातिपद्यते अपि तु प्रसङ्गं करोति यदि पुरुषत्वाच्चौर्यं भवति भवानपि पुरुषस्तस्माच्चौर इति । एतच्च नात एव,—यत एवायमुत्तरे वक्तव्ये प्रसङ्गं करोति, तत एवोत्तरापरिज्ञानान्निगूह्यत इति ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २२ ॥

यो निग्रहस्थानप्राप्तं न निगूह्याति स निगूहीतो भवति निग्रहस्थानप्राप्तस्यापरिज्ञानात् । नान्यवचनादित्यन्ये—अन्ये ब्रुवते नेदं निग्रहस्थानम् अन्योत्तरस्याभिधानात्—यस्मादसौ निग्रहस्थानप्राप्तं न निगूह्याति ब्रुवन्नन्यदुत्तरमभिधत्त इति । तच्च

(१) स्वमतत्वेनानु—पा० ६ पु० । (२) अनभ्युपगतो—पा० ६ पु० ।

नात एव-यत एवासौ निग्रहस्थाने वक्तव्ये अन्यदाभिधत्ते ऽत
एव निगृह्यते जानानो ह्यसौ किमर्थमन्यत्तु ब्रवीति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनु-
योज्यानुयोगः ॥ २३ ॥

अनिग्रहस्थान एवाभिधत्ते निगृहीतोऽसीति एतन्निग्रहस्था-
नापरिज्ञानान्निग्रहस्थानमिति ॥

(इति दोषनिरूप्यमतानुज्ञादिनिग्रहस्थानत्रिकप्रकरणम् ।)

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽप-
सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

अस्योदाहरणं स्फुटं भाष्ये । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेणाभ्युप-
गतार्थपरित्यागान्निगृह्यत इति ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

यथैव विभक्ता लक्षणेन तथैव तेषां निग्रहस्थानभाव इति । त
इमे प्रमाणादय उद्दिष्टाः प्रथमसूत्रे, लक्षिताः प्रथमेऽध्याये, परी-
क्षिताः शेषेष्विति त्रिविधा तत्त्वस्य परिसमाप्तिरुक्ता वेदितव्येति ॥

(इति कथकान्योक्तिनिरूप्यनिग्रहस्थानद्वयप्रकरणम् ।)

जातीनां सप्रपञ्चानां निग्रहस्थानलक्षणम् ।

शास्त्रस्य चोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तितः ॥

यदक्षपादप्रतिभो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ(१) ।

अकारि महत्तस्तस्य भारद्वाजेन वार्तिकम् ॥

इति श्रीपरमर्षि-भारद्वाज-पाशुपताचार्यश्रीमदुद्द्यो-
तकरकृतौ न्यायवार्तिके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

(१) योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ।

अयं श्लोको न्यायभाष्यान्ते दृश्यते ॥

B Uddyotakara, Pasupatāchārya,
132 Bhāradvāja
N8U32 Nyayavartikam
1915a
v.2

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 03 19 10 016 0